

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Кафедра східноєвропейської історії

ПИТАННЯ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

*Матеріали дванадцятих наукових читань,
присвячених пам'яті Д. П. Пойди*

Дніпро
2018

УДК 94 (470+477)–058.232.6 «11/21»

ББК 63.3 (4УКР)–21+63.3–21

П 35

Друкується за рішенням вченої ради історичного факультету
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
(протокол 6 від 15 листопада 2018 р.)

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. **В. В. Іваненко** (відп. редактор); д-р іст. наук, доцен.
Д. В. Архирейський; д-р іст. наук, проф. **О. В. Михайлюк**; д-р іст. наук, проф.
Ю. П. Присяжнюк; д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко**; д-р іст. наук, проф.
О. Ф. Нікілев; канд. іст. наук, доцент **В. П. Бурмага** (відп. секретар)

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. **Г. Г. Кривчик**
д-р іст. наук, проф. **В. В. Ченцов**

П 35 Питання аграрної історії України: Матеріали дванадцятих
наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди: зб. наук. пр. /
редкол.: В. В. Іваненко (відп. ред.) та ін. – Д.: ПФ Стандарт-Сервіс,
2018. – 195 с.

У збірнику вміщено матеріали дванадцятих наукових читань з
аграрної історії України, присвячених пам'яті відомого українського
історика-аграрника, професора Дмитра Павловича Пойди, які відбулися
23 листопада 2018 р. на історичному факультеті ДНУ імені Олеся
Гончара. Висвітлено широке коло актуальних проблем аграрної історії
України ХІХ–ХХ ст. – питання соціально-економічного та культурного
розвитку селянства, державної аграрної політики, діяльності окремих
історичних персоналій, регіональних особливостей процесів у
аграрному секторі та ін. Розрахований на науковців, викладачів,
учителів історії, аспірантів, студентів та всіх зацікавлених осіб.

**Матеріали збірника подаються в авторській редакції.
Зміст наукових праць не завжди збігається з точкою зору
редакційної колегії**

Збірник видано за фінансового сприяння авторів

© Колектив авторів, 2018

© Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара, 2018

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

З кожним роком дедалі ширші можливості та горизонти відкриває перед дослідниками неосяжний простір мікроісторії, регіональної, персоналістичної спадщини. Наше минуле, особливо відносно недавнє, все рель'єфніше постає перед сучасниками у повноцітті своєї причинно-наслідкової динаміки, контрверсійних уявлень, інтенсивно залюднюється його безпосередніми творцями, героями (та й антигероями) відповідних періодів, епох. І це абсолютно закономірно, справедливо, дозволяючи нинішнім поколінням українців набагато глибше, повніше і, головне, правдивіше осягнути все розмаїття перипетій нашої непростой, але величної історії.

Тож фігура історика стає сьогодні як ніколи затребуваною і в науково-пізнавальному, і в соціально-політичному контексті, віддзеркалюючи стрімко зростаючий інтерес найширших кіл громадськості до своєї минувшини, їхні прагнення якомога краще збагнути коріння власного родоводу, зрозуміти які ризики для України мають ті чи інші внутрішні та зовнішні виклики сучасності, що маємо зробити задля їх подолання чи мінімізації, виходу на магістральний шлях цивілізованого поступу. Не випадково, мабуть, цей сегмент гуманітарного знання тісно пов'язаний з політологією, соціологією та іншими науками суспільствознавчого профілю, стаючи нерідко об'єктом відвертих політичних спекуляцій з боку різних політсил, що намагаються використати нашу історію, здебільшого її суперечливі, драматично-трагічні сторінки, в своїх вузькоєгоїстичних чи кланових цілях. Тому професійні історики мають ретельно відстежувати й фахово присікати будь-які навколоісторичні маніпуляції, допомагаючи читачеві, глядачеві, слухачеві відділити зерна від плевел.

В Дніпровському національному університеті імені Олеся Гончара, який щойно відзначив своє сторіччя, до когорти дослідників минулого такого рівня належав знаний український історик, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник вищої школи УРСР Дмитро Павлович Пойда (1908–1992). Упродовж багатьох років він очолював тут кафедру вітчизняної історії, був одним із фундаторів, фахових і моральних авторитетів історичного факультету, засновником відомої в Україні й далеко за її межами наукової школи з аграрної історії, в рамках якої було створено чимало фундаментальних, новаторських праць, що помітно збагатили творчий доробок вітчизняної історичної науки.

Починаючи з 1993 р. в університеті з ініціативи кафедри східноєвропейської історії (у 1992–2013 рр. мала назву російської історії) на пошану ученого-подвижника регулярно, з інтервалом раз у два ро-

ки, проводяться наукові читання з актуальних питань аграрної історії України. Цьогоріч уже дванадцяті за ліком, що є красномовним свідченням незгасаючого інтересу дослідників і до «вічної» аграрної проблематики, і до постаті маститого, самобутнього історика, педагога, наставника молоді, чий багатий інтелектуальний та життєвий досвід, витончений професіоналізм, високоморальні людські якості, патріотична позиція, уроджена мудрість й сьогодні можуть слугувати взірцем для наслідування в середовищі сучасних поколінь істориків.

На наш погляд, закладені професором Д.П. Пойдою традиції, запропоновані й імplementовані ним підходи та методики у розробці низки серйозних проблем соціально-економічного розвитку українського села упродовж другої половини XIX – початку XX ст. й дотепер не втратили своєї наукової вартості, теоретичної і фактологічної цінності. Адже ці сюжети, як показали XII читання, цікавлять сучасних молодих дослідників, вони посиляються на праці патріарха і метра історії, а подеколи й полемізують з ним, обстоюючи свої наукові позиції, продукуючи нові оригінальні ідеї та проекти.

Продовжуючи традицію попередніх Пойдинських читань, організатори нинішніх підготували черговий збірник, в якому вміщено матеріали, що розкривають здебільшого маловідомі аспекти історії українського селянства XIX–XX ст. З–поміж них привертають увагу своєю новизною, концептуальною і джерелознавчою свіжістю розвідки з питань сучасних інтерпретацій моделей «традиційного села» і «модерного» міста кінця XIX – першої третини XX ст.; осмислення демографічних процесів в дореволюційному українському селі; з'ясування особливостей підприємницької діяльності селян південно-українських губерній в ті часи; висвітлення серії історичних картин радянської аграрної політики на різних етапах тощо. А зі спогадів учнів Д. П. Пойди читач дізнається про деякі нові штрихи до портрета цієї легендарної особистості.

Сподіваємось, опубліковані у збірнику матеріали зацікавлять науковців, освітян, студентів, аспірантів, усіх, хто небайдужий до аграрної (селянської) царини нашого минулого та сьогодення.

Валентин Іваненко,
доктор історичних наук, професор

С. І. Світленко

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

ОБРИСИ ПОВСЯКДЕННОСТІ ПРОФЕСОРА Д. П. ПОЙДИ

На основі особистих спогадів, джерел та літератури показані обриси повсякденності відомого українського історика-аграрника ХХ ст., професора Д. П. Пойди. Наголошено, що Дмитро Павлович був вельми відданий своїй професійній справі, а тому його щоденність значною мірою пов'язана з рідним факультетом й кафедрою, де пройшла велика частина його творчого життя та діяльності. Розкриті особливості щоденного буття вченого-історика і педагога в контексті його навчальної, науково-дослідної, громадської діяльності, а також дозвілля. Приділено увагу особистісним контактам Д. П. Пойди, стилю його спілкування.

Ключові слова: Д. П. Пойда, професор, відомий учений, педагог, повсякденність.

На основе личных воспоминаний, источников и литературы показаны очертания повседневности известного украинского историка-аграрника ХХ в., профессора Д. П. Пойды. Отмечено, что Дмитрий Павлович был весьма предан своему профессиональному делу, а потому его обыденность в значительной степени связана с родным факультетом и кафедрой, где прошла большая часть его творческой жизни и деятельности. Раскрыты особенности ежедневного бытия ученого-историка и педагога в контексте его учебной, научно-исследовательской, общественной деятельности, а также досуга. Уделено внимание личным контактам Д. П. Пойды, стилю его общения.

Ключевые слова: Д. П. Пойда, профессор, известный ученый, педагог, повседневность.

On the basis of personal memoirs, sources and literature, the outlines of the everyday life of the famous Ukrainian historian-agrarian of the twentieth century, professor D. P. Poyda are shown. It was emphasized that Dmitry Pavlovich was very committed to his professional career, and therefore his daily life was largely connected with his native faculty and department, where he spent most of his creative life and activities. The features of the daily existence of a scientist-historian and a teacher in the context of his educational, research, public activity, and leisure are revealed. Pay attention to the personal contacts D. P. Poyda's, the style of his communication.

Key words: D. P. Poyda, professor, famous scientist, teacher, everyday life.

Повсякденна історія, якій раніше не приділялося належної уваги, останніми роками викликає все більший інтерес дослідників. Це не випадково, бо крізь мікроісторичне дослідження щоденних думок та дій історичних персоналій краще представити їх загальний образ, який через окремі деталі стає рельєфнішим, зрозумілішим. Саме під таким кутом зору було написано спогади доцента В. І. Кабанова «Професор Д. П. Пойда: формальний і неформальний», які містять згадки колишнього студента-історика про свого педагога, його людські й педагогічні якості у спілкуванні з колегами, аспірантами і студентами в різних життєвих та виробничих ситуаціях [2].

У 2008 р. з нагоди 100-річчя від дня народження Д. П. Пойди було видано біобібліографічний покажчик праць відомого українського історика-аграрника з додатками спогадів його учнів і колег. Тоді, крім автора цих рядків, свої спомини про знаного дослідника та педагога надали проф. Г.К. Швидько, проф. І.Ф. Ковальова, проф. В.К. Якунін, проф. О.Б. Шляхов, доц. І.В. Толстих, доц. А.Г. Хмельников. І ці згадки є цінним першоджерелом, у тому числі з історії повсякденності [1, с. 38–65]. На превеликий жаль, за десять років із семи тодішніх авторів спогадів про Дмитра Павловича троє (В. К. Якунін, І. В. Толстих та А. Г. Хмельников) уже закінчили свій земний шлях. Відтак стає все менше тих, хто безпосередньо спілкувався і співпереживав з Д.П. Пойдою, хто може ще залишити інформацію про цю неординарну особистість та його час. А тому, коли напередодні 110-ої річниці від дня народження мого учителя нинішній завідувач кафедри східноєвропейської історії, доцент В. П. Бурмага запропонував написати свої згадки про Дмитра Павловича, я прийняв цю слушну пропозицію, від якої не можна було відмовитися.

Метою даного матеріалу є освітлення деяких обрисів щоденності буття Д. П. Пойди, що, сподіваюсь, представлятиме інтерес для майбутніх дослідників цієї особистості. Звичайно, як будь-які спогади, наша спроба пригадати деталі життя відомого вченого і педагога є вельми частковою і неповною. Багато-чого залишилося «за кадром» у силу моєї необізнаності, адже я мав можливість спостерігати і спілкуватися з Дмитром Павловичем лише обмежений історичний час – 18 років (з 1974 р. до 1992 р.), коли був студентом-істориком, а потім учителем історії та суспільствознавства, аспірантом, асистентом, викладачем та доцентом. Звичайно, від того часу нас уже відділяє досить велика відстань і багато-що забулось. Але все ж таки окремі важливі деталі закарбувалися в пам'яті назавжди і можуть бути описані.

Насамперед, слід наголосити, що Дмитро Павлович був вельми відданий своїй професійній справі, а тому його щоденність протікала

здебільшого на рідному факультеті й кафедрі, де пройшла велика частина його творчого життя та діяльності. Це слід пов'язати зі стилем життя завідувача кафедри і професора, який за тих життєвих обставин належав до елітарного й достатньо забезпеченого прошарку радянського суспільства, мав можливості для придбання дачі, машини тощо, але нічого цього не нагромадив. Двокімнатна квартира завідувача кафедри, доктора історичних наук і професора по вул. Ворошилова (нині – Сергія Єфремова) вирізнялася скромністю обстановки, не знала якихось коштовних меблів, речей тощо.

Життєвими цінностями Дмитра Павловича було не матеріальне багатство, достаток, а самовіддане служіння справі вищої освіти та науки, чому вчений і педагог присвятив усе своє життя. Впродовж десятиліть професійної діяльності професор Д.П. Пойда, принаймні, у вищезазначений період, жив розміреним життям, завжди слідував своєму регламенту: приходив на роботу на 9.00 і уходив після 15.00, прямуючи пішки на трамвай маршруту № 1. Вельми характерно, що на початку і наприкінці робочого дня Дмитро Павлович обов'язково заходив на кафедру (ауд. 516) і вітався або прощався з присутніми.

Як керівник кафедри, він займав невеликий окремий кабінет (ауд. 514) в навчально-адміністративному корпусі ДДУ № 1. Це був центр прийняття кафедральних рішень, спілкування з колегами по кафедрі та факультету. В цьому приміщенні керівник кафедри і професор готувався до засідань кафедри, лекцій та практичних занять, а як голова спеціалізованої вченої ради працював над авторефератами та дисертаціями аспірантів, здобувачів тощо.

Д.П. Пойда повною мірою використовував кабінет завідувача кафедри для виробничого спілкування зі своїми заступниками – доцентом Вірою Іванівною Михайловою (з навчальної роботи), доцентами: спочатку Валентином Васильовичем Іваненком, згодом – Тамарою Дмитрівною Липовською (з наукової роботи), партгрупоргом кафедри – Людмилою Антонівною Гаркушею та профгрупоргом – старшим викладачем Людмилою Олександрівною Кравченко, з усіма іншими членами кафедри, до яких належали доцент Микола Якович Білан, Володимир Іванович Костенко, Геннадій Георгійович Кривчик, В'ячеслав Дмитрович Мирончук, Раїса Сергіївна Попова, Тетяна Артемівна Чуднова, Ганна Кирилівна Швидько, автор цих рядків, прийнятий на роботу в якості асистента в листопаді 1985 р., старший лаборант Л. М. Мар'їна та ін. Ще раніше, в мої студентські часи, членами кафедри були доценти Володимир Володимирович Крутиков, Віталій Вікторович Стецкевич, Микола Антонович Шапошников, викладач Надія Олександрівна Стручкова.

У спілкуванні Дмитро Павлович був цікавим і толерантним співрозмовником, який з повагою ставився до відвідувача, промовляв спокійним, лагідним тоном, інколи з приємною посмішкою, якою світилися його карі очі. Він ніколи не підвищував голос і не вживав образливої лексики. Коли ж розмова носила особливо довірливий характер, Дмитро Павлович запрошував відвідувача до коридору, брав співбесідника під руку і неспішною ходою прогулювався поверхом. У цьому виявлялася давня звичка, яка сформувалася ще зі сталінських часів, не довіряти кабінетам конфіденційної інформації.

Характерно, що Дмитро Павлович ніколи не передоручав колегам прийняття важливих кафедральних рішень, брав відповідальність на себе. Вельми прикметним був стиль його роботи в період розподілу навчального навантаження на наступний навчальний рік. При цьому завідувач кафедри попередньо запрошував кожного члена свого підрозділу окремо до свого кабінету, узгоджував обсяг і особливості навантаження, а вже потім виносив підготовлене заздалегідь рішення на засідання кафедри. Так непросте питання було добре продумане, узгоджене і проходило легко, без зайвих дискусій.

Як завідувач кафедри, Дмитро Павлович дбав про стан дисципліни і успішності студентів. Одного разу я був безпосереднім очевидцем й учасником того, як на кафедру були запрошені три студенти (крім мене ще Лариса Ільченко та Євген Солоп), які мали виступити зі звітами про своє навчання та участь у студентському науковому житті. Прикметно, що всі зазначені студенти належали до відмінників, а не відстаючих. Нині саме останню категорію студентів інколи запрошують на засідання кафедр, а відмінникам приділяють менше уваги. Можливо, саме це є однією з причин того, що їх чисельність на факультеті останніми роками знизилася.

У кабінеті Дмитра Павловича можна було часто бачити не тільки кафедралів, а й завідувачів кафедри історіографії та джерелознавства: спочатку професора Валентина Яковича Борщевського, а згодом – професора Миколу Павловича Ковальського. Туди також нерідко заходив і друг Д. П. Пойди, доцент кафедри історії КПРС Віктор Григорович Жук, з яким Дмитра Павловича міцно пов'язували згадки про воєнну звитягу періоду 1941–1945 рр.

За моїми спостереженнями, Д. П. Пойда ніколи не полишав процесу самовдосконалення. Вже у вельми поважному віці він полюбила переглядати періодичну пресу, а крім газет та журналів читав і спогади, і наукові праці. Ретельна самопідготовка, глибоке знання першоджерел та літератури забезпечували Дмитру Павловичу високий рівень викладання лекційного курсу з історії СРСР XIX – початку

XX ст. та спеціальних курсів з вітчизняної історії. Як професор, він користувався повагою серед колег та студентів, хоча, звичайно, різниця у віці давалася взнаки. Не можна сказати, що в кабінеті Дмитра Павловича завжди було багато студентів. Утім, Дмитро Павлович працював і з дипломниками, і з аспірантами.

У 1982–1985 рр. одним із таких аспірантів пощастило бути й мені. Скажу, що два – три, а то й чотири дні на тиждень мені випадало спілкуватися з моїм науковим керівником. Приводи були різноманітні й не тільки з теми дисертації, оскільки Дмитро Павлович періодично цікавився ходом роботи над нею, а і з різних кафедральних та факультетських справ. У часи завідування кафедрою професора Д.П. Пойди аспіранти (це можуть підтвердити, наприклад, доцент В.Д. Мирончук та професор О.Б. Шляхов) регулярно відвідували засідання кафедри, брали участь у відкритих лекціях викладачів, виконували різноманітні поточні кафедральні й факультетські доручення. Водночас науковий керівник спрямовував їх на пошукову роботу в архівах та бібліотеках. Так, в аспірантські роки Дмитро Павлович сприяв моїм науковим відправленням до Києва, Москви, Ленінграда (нині – Санкт-Петербург) та інших міст, які тривали по два – три тижні, щонайменше, чотири–п'ять разів на рік. Зазначу, що робота Дмитра Павловича з аспірантами здійснювалася без зайвої опіки і вирізнялася демократичним стилем, як діалог старшого і молодого колеги, в якому один до одного ставився з незмінною повагою.

У зазначені роки Д.П. Пойда писав порівняно небагато. Але добре пам'ятаю, що це були різноманітні за жанром твори, виходом яких у світ Дмитро Павлович пишався. Відчувалося, що вчений отримував від творчої праці задоволення. Так, наприклад, у 1986 р. (тоді мною вже була захищена кандидатська дисертація) мій науковий керівник у своєму кабінеті показав і подарував мені свою статтю «Селянські виступи у зв'язку з похованням Т.Г. Шевченка в Каневі», щойно опубліковану в «Українському історичному журналі» [7]. Шевченкознавча проблематика цікавила Д.П. Пойду і раніше. Так, ще у 1960 р. вчений опублікував у журналі «Вітчизна» статтю «До подій на могилі Т.Г. Шевченка в 1881 році» [4]. І взагалі Дмитру Павловичу був притаманний стійкий інтерес до історико-аграрної проблематики, що, напевно, було обумовлено і його соціальним походженням і любов'ю до українського села, і співпадало з певним соціальним замовленням, яку виконувала тодішня вітчизняна історична наука.

Професор Д.П. Пойда любив працювати також у царині персоналістики. Наприклад, у 1974 р. він першим серед наших факультетських істориків написав статтю про історика М.Ф. Злотникова [5], а в

1985 р. – про керівника партійного підпілля на Дніпропетровщині в період німецько-фашистської окупації М.І. Сташкова [6]. Пам'ятаю, що Дмитро Павлович тривалий час збирав матеріал для брошури про революціонера А.А. Костюшко-Валюжанича. До речі, інтерес до цієї персоналії у Д.П. Пойди виник ще у 1960-х рр., коли він написав про цю цікаву історичну постать газетну статтю [8].

Опікувався професор Д.П. Пойда і написанням методичних вказівок для студентів, часто використовуючи для цих видань уже апробовані матеріали лекційних систематичних та спеціальних курсів. Пригадую, що Дмитро Павлович підготував і видав методичні вказівки з теми «Отечественная война 1812 г.» (на жаль, це видання не збереглося і не позначено у виданій біобібліографії). В цьому ряду стоять і методичні вказівки до спецкурсу «Аграрно-крістьянський вопрос в трех российских революциях», видані в 1982 р. [3]. У той період усі навчально-методичні видання видавалися російською мовою, адже навчальний процес, за рідким винятком, теж здійснювався російською. Втім, це не означає, що Дмитро Павлович забув рідну українську. Він її знав і любив, але не користувався, як і домінуюча більшість викладачів в університеті. Такий був непростий час.

Значна частина тодішнього університетського життя, особливо в керівних кадрів, була пов'язана з виконанням громадських доручень. Дмитро Павлович постійно носив на лацкані піджака Знак «50 лет пребывания в КПСС», який було започатковано в 1981 р. Очевидно, для Д.П. Пойди ця відзнака багато важила. Узагалі для особистості Дмитра Павловича були притаманні кращі риси тодішнього партійця з його професійністю, відповідальністю, порядністю, скромністю. Д.П. Пойда був одним із тих людей на історичному факультеті, хто ввів у традицію повсякденного життя стосунки між людьми, де не було місця таким ганебним явищам, як хабарництво, корупція, телефонне право тощо. Ці традиції нові покоління істориків нашого факультету зберігають і донині.

Д.П. Пойда був людиною свого часу. Він був вихований в дусі комуністичної ідеології і розумів своє членство в партії не як засіб отримання якихось привілеїв чи особистих вигід, а як можливість служити людям, своєму колективу та країні в цілому. Звичайно, Дмитро Павлович вірив у тодішні ідеали, а тому навіть у поважному віці ще наприкінці 1970-х рр. особисто ходив на першотравневі й жовтневі демонстрації, брав участь у покладанні квітів до Монумента Слави тощо.

Звичайно, Д.П. Пойда не міг не реагувати на зміни в партійній політиці, що стали відбуватися в середині 1980-х рр. Так, за часів гор-

бачовської «перебудови», коли в країні розгорнулася антиалкогольна кампанія, Дмитро Павлович дав одному із чергових аспірантів (Ю.А. Лопатіну) тему з антиалкогольної проблематики періоду 20 – 30-х рр. XX ст. Проте, не можна сказати, що мій науковий керівник був фанатом перемін, скоріше навпаки.

Пригадую, як 5 вересня 1986 р., після успішного захисту мною кандидатської дисертації, Дмитро Павлович разом із професором Миколою Павловичем Ковальським (тоді головою партбюро факультету), а також двома київськими істориками, моїми офіційними опонентами професором Віталієм Григоровичем Сарбєєм та доцентом Станіславом Олексійовичем Сосновчиком, порушивши тодішні офіційні заборони стосовно участі у вечірках, що раніше традиційно відбувалися після захистів дисертацій, прибули в затишну оселю моїх батьків на Амурі та відзначили чергову перемогу наукової школи, що розвивалася на історичному факультеті. Принагідно зазначу, що Дмитро Павлович не був схильним до надмірного вживання алкоголю. Звичайно, в той вечір на столі був необхідний для таких випадків набір (на той час вельми дефіцитний), але гості не зловживали спиртним. Навпаки, у неформальній атмосфері тривала задушевна розмова, яка стосувалася різних питань вищої освіти, науки, книговидання тощо. Відчувалося, що Дмитро Павлович був вельми задоволений творчим результатом і тим, що така скромна вечірка після захисту відбулася.

Взагалі Дмитру Павловичу була притаманна виняткова скромність. Добре пам'ятаю, як завідувач кафедри, ще до антиалкогольної кампанії, організував відзначення свого 75-річного ювілею в жовтні 1983 р. Тоді на ювілейний вечір у ресторані «Старая башня» зібралися лише члени сім'ї Дмитра Павловича та його рідна кафедра. Скажу, що хоча святкування було організовано скромно, без помпезності, воно залишилося в пам'яті всіх присутніх.

Звичайно, повсякденне життя немислимо без харчування. У цьому відношенні Дмитро Павлович був зовсім невибагливим. Він не любив обідати на роботі, а тому його раціон у ці часи обмежувався лише чашкою чаю та печивом чи булочкою. Проте така звичка жити цілий робочий день без обіду, який у професора розпочинався ближче до вечора, не пройшла безслідно для здоров'я. З роками у Дмитра Павловича розвинулася виразка шлунку, яку він щорічно лікував у санаторіях Миргорода. Втім, у середині 1980-х рр. йому прийшлося з приводу зазначеної хвороби все ж таки зробити операцію, яку він, незважаючи на свій поважний вік, переніс добре. Однак на початку 1990-х рр. ветерана праці, який від 1987 р. працював уже професором кафедри історії СРСР та УРСР, передавши естафету завідування В.В. Іваненку,

стали турбувати болі в області серця, на що він все частіше довірливо скаржився мені.

Важливим елементом повсякденного життя людини є відпочинок. У Дмитра Павловича були свої хоббі. Це читання книжок, гра у шахи в парку ім. Т. Г. Шевченка, який розташовувався поблизу житлового помешкання професора і щоденно використовувався ним для прогулянок по свіжому повітрю.

Як бачимо, наведені обриси повсякденності Дмитра Павловича Пойди додають чимало цікавих деталей до портрету цієї неординарної особистості. Знаний учений-історик і педагог залишив помітний слід у пам'яті всіх тих, хто його знав і спільно працював на ниві вищої освіти і науки.

Бібліографічні посилання

1. Дмитро Павлович Пойда (1908–1992). Біобібліографічний покажчик (До 100-річчя від дня народження). – Д., 2008. – 68 с.

2. Кабанов В. І. Професор Д. П. Пойда: формальний і неформальний / В.І. Кабанов // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали одинадцятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. – Д., 2016. – С.25–29.

3. Методические указания к спецкурсу «Аграрно-крестьянский вопрос в трех российских революциях» [сост. Д. П. Пойда]. – Д.: РИО ДГУ 1982. – 56 с.

4. Пойда Д. П. До подій на могилі Т. Г. Шевченка в 1881 році / Д.П. Пойда // Вітчизна. –1960. – № 3. – С. 178–185.

5. Пойда Д. П. М. Ф. Злотников – ученый-историк, сложившийся в Днепропетровском Университете / Д. П. Пойда // Некоторые вопросы социально-экономической и политической истории Украинской ССР: сб. науч. ст. / отв. ред. Д. П. Пойда. – Д.: ДГУ, 1973. – Вып. 4. – С. 105 – 114.

6.Пойда Д. П. Н. И. Сташков – руководитель партийного подполья на Днепропетровщине в период немецко-фашистской оккупации / Д. П. Пойда // Науч. сб. кафедры истории КПСС ДГУ, посвященный 40-летию победы СССР в Великой Отечественной войне. – Д.: ДГУ, 1985.

7. Пойда Д. П. Селянські виступи у зв'язку з похованням Т. Г. Шевченка в Каневі / Д. П. Пойда // Український історичний журнал. – 1986. – № 10. – С. 40 – 49.

8. Пойда Д. П.Сын ленинской гвардии. К 60-летию со дня трагической гибели А. А. Костюшко-Валюжанича / Д. П. Пойда // Днепровская правда. – 1966. – 2 марта.

Надійшла до редколегії 05.11.2018.

ШКОЛА ПРОФЕСОРА ПОЙДИ

Присвячується моєму Вчителю, професору Д.П. Пойді як видатному педагогу і наставнику, керівнику кафедри вітчизняної історії, самобутній і непересічний особистості, чудовій людині, а також моїм колегам і друзям - його учням і оточенню 1970-1980-х рр.

Ключові слова: вчений-аграрник, мудрість, людяність, скромність, дух творчості.

Посвящается моему Учителю, профессору Д.П. Пойде как выдающемуся педагогу и наставнику, руководителю кафедры отечественной истории, самобытной и неординарной личности, замечательному человеку, а также моим коллегам и друзьям, его ученикам и окружению 1970-1980-х гг.

Ключевые слова: ученый-аграрник, мудрость, человечность, скромность, дух творчества.

Abstract. Article is dedicated to my Teacher, Professor D.P. Pojda as an outstanding teacher and mentor, the head of the department of national history, a distinctive and outstanding personality, a wonderful person, as well as to my colleagues and friends, his students and the environment of 1970-1980's.

Keywords: scientist-agrarian, wisdom, humanity, modesty, spirit of creativity.

Відверто кажучи, учених, у науковому доробку яких нараховується півтори сотні найменувань, не так вже мало. Набагато менше таких, як Дмитро Павлович Пойда, який, окрім іншого, створив відому в країні та за її межами наукову школу вчених-аграрників, підготував понад двох десятків кандидатів наук, третина яких потім захистила докторські дисертації, стали професорами [3]. Аніскільки не припиняючи вагомий внесок знаного вченого в історичну науку, осмілюсь стверджувати, що саме на науково-педагогичній ниві найбільшою мірою розкрився видатний таланти і високі людські якості доктора історичних наук, професора Д.П. Пойди. Цей факт поряд з іншими відображений у низці публікацій, що присвячені життєвому й творчому шляху Д.П. Пойди. Серед яких стаття Ю.А. Пінчука і О.В. Яся в Енциклопедії

історії України [2], біографічні нариси Г.К. Швидько [4], М.П. Ковальського і В.В. Іваненка [1] та ін.

Однак, на мій погляд, досі дещо бракує спогадів про Д.П. Пойду як про цікаву, непересічну особистість, що виховувала своїх учнів, колег, підлеглих не вказівками, а своїм життєвим прикладом, своїм ставленням до роботи і людей. Немає майже нічого про колектив кафедри вітчизняної історії (СРСР і УРСР), яку створив і безперервно очолював Д.П. Пойда понад два десятиліття (1965-1986 рр.).

У ДНУ я навчався заочно в 1971-1977 рр., коли, як сказано вище, професор Д.П. Пойда завідував кафедрою вітчизняної історії (СРСР та УРСР). Однак так сталося, що познайомитися з ним особисто мені довелося лише після отримання диплому про вищу освіту.

Адже, навчаючись на історичному факультеті, спеціалізувався по іншій кафедрі – всесвітньої історії. Природно, що й свою дипломну роботу – «Політика англійських лібералів у останній третині XIX ст.» – писав на цій кафедрі під керівництвом молодого й талановитого викладачки – Наталії Василівни Бочарової. Отримав диплом «з відзнакою».

Здавалося б, мав усі підстави розраховувати на аспірантуру при цій кафедрі. Проте коли ми з моїм науковим керівником звернулися з відповідною пропозицією до завідувача цієї кафедри, він категорично відмовив під надуманими приводами. Мовляв, Ви знаєте англійську мову, займалися історією Англії, а у нас в основному спеціалізуються по Німеччині; для того, щоб навчатися в аспірантурі, потрібно негайно перевезти й дружину до Дніпропетровська тощо. І тоді мій науковий керівник, якому, до речі, безкінечно вдячний за це, познайомила мене з професором Дмитром Павловичем Пойдою. Адже, як було загальновідомо, для того, щоб стати його аспірантом, не потребувалися ні «блат», ні інші подібні чинники. Були б тільки здібності, жага до знань, любов до історії та здатність до напруженої праці. Мені й досі прикро, що не довелося зустрітися з Дмитром Павловичем раніше. Чому моє навчання припало саме на той період, коли з цієї кафедри пішли на підвищення люди, що становили основу кафедри, наприклад, професор Д. С. Шелест, а такі викладачі й вчені, як майбутні доктори наук, професори В.Г. Городяненко, В.В. Іваненко, Г.К. Швидько, що згодом стали докторами історичних наук, професорами, досвідченими наставниками, тоді лише починали оволодівати науково-педагогічною майстерністю.

Так чи інакше, але я був нескінченно вражений першою зустріччю з Дмитром Павловичем Пойдою. Не можна не оцінити його мудрість, людяність, вміння вислухати і зрозуміти молоду людину, бажання допомогти їй, підтримати її у щирому прагненні займатися

історичною наукою. Стосунки Дмитра Павловича зі своїми вихованцями-аспірантами виходили за межі формальних. Це були майже родинні стосунки.

Щоб бути конкретним, наведу хоча б таку деталь: Дмитро Павлович відразу спитав, які у мене інтереси поза навчанням, які книжки люблю читати, що думаю з приводу деяких подій у світі й у державі, хто мої батьки, дружина, скільки їм років, як їх звуть, де працюють, хто за фахом тощо. Причому відчувалося, що це не просто ритуальне опитування, а прояв справжнього інтересу до молодого людини, якій він має передавати свої знання. Забігаючи наперед відзначу, що й у майбутньому Дмитро Павлович постійно цікавився, як живуть мої близькі й кожного разу просив мене передати від нього їм низький уклін й побажання міцного здоров'я. Окреме вітання передавав моєму батькові, з яким подружився, коли випадково, ще не будучи знайомими, вони зустрілися в санаторії «Пуща-Водиця» для ветеранів Великої Вітчизняної війни. Та ще й, знову геть випадково, опинилися за одним столом у їдальні. Очевидно, колишнім фронтовикам було про що поговорити і про що згадати. Зі слів мого батька, Дмитро Павлович був чудовим співбесідником, але, надзвичайно скромною людиною, не гребував спілкуванням з простими людьми, не соромився свого селянського походження, а коли у нього запитали про походження його прізвища, з усмішкою відповів, що його родовід йде від якогось сільського бідного невдахи, гульця й непосидька.

Вступні екзамени до аспірантури склав без особливих зусиль, адже мав ґрунтовні знання: в ті часи вчитися заочно не означало вчитися абияк, тільки заради отримання диплому, як зараз. Став аспірантом кафедри історії СРСР і УРСР. Тема моєї дисертаційної роботи – «Всенародне піклування про зміцнення й розвиток сільської загальноосвітньої школи в умовах розвинутого соціалізму. 1966 – 1976 рр.», хоча й відповідала певною мірою аграрній тематиці, але не зовсім співпадала з науковими уподобаннями мого наукового керівника, який був знаним в Україні істориком-аграрником, але досліджував аграрні відносини у ХІХ ст. Тож якихось конкретних порад від нього не варто було очікувати. Однак щодо підходів до дослідницької роботи, методології дослідження, формування завдань роботи, загальних принципів побудови наукового письмового твору тощо, допомога наукового керівника своїм аспірантам, і, зокрема, мені, була досить відчутною. Причому Дмитро Павлович ніколи не був багатослівним у своїх оцінках моїх опусів. Пригадую його зауваження щодо моєї першої наукової статті: «Не вистачає цілеспрямованості», – і мені відразу стало зрозуміло, яким чином слід переробити статтю.

Дмитро Павлович вірив у своїх аспірантів, довіряв їм, ніколи не чіплявся до дрібниць, не заважав дрібною опікою, не влаштовував формальних обговорень окремих розділів і параграфів дисертацій, як зазвичай було прийнято на деяких кафедрах. Він передусім прагнув створити на кафедрі дух творчості, серйозного ставлення до науки, формував здорову конкуренцію між викладачами й аспірантами. І це давало позитивні результати. Більшість його аспірантів захищали дисертації у визначений термін або достроково. Зокрема, захист моєї дисертації відбувся через 2,5 роки навчання в аспірантурі – в червні 1980 р., після чого я був зарахований на посаду викладача кафедри, на якій працював до жовтня 1987 р., щоправда, з дворічною перервою (1983/1984 – 1984/1985 н.р.), коли був заступником завідувача ідеологічного відділу міськкому партії.

Під час навчання в аспірантурі спілкування аспірантів з викладацьким колективом кафедри було дуже обмеженим. Лише ставши членом цього колективу, ближче познайомився зі своїми більш досвідченими колегами. Усі вони багато чого перейняли від керівника кафедри. Однак кожний з них був особистістю. У кожного можна багато чому навчитися.

Доцент В. В. Крутіков (згодом доктор історичних наук, професор). Свій предмет знав досконало, мав блискучу пам'ять, міг читати всі лекції без конспекту, свято вірив у те, що досліджувана ним проблема розвитку капіталістичних відносин на Півдні Росії на початку ХХ ст. є найбільш актуальною проблемою у вітчизняній історіографії. Багато читав, слідував за всіма новинками наукової й художньої літератури. Ще від нього можна було отримати найдетальнішу інформацію щодо футбольних і хокейних матчів. Водночас до будь-якої громадської роботи, партійних доручень, які в радянські часи були обов'язковим неоплачуваним додатком до професійної діяльності, ставився зневажливо, всіляко ухилявся від неї. До студентів виявляв надзвичайну вимогливість і мало цікавився їх думкою щодо цього. Студентів, яким пощастило скласти йому іспит на «відмінно», було вкрай мало.

Доцент В. І. Михайлова. Протягом багатьох років вона виконувала роль «кафедральної матусі». Будучи партгрупоргом кафедри, організовувала життєдіяльність кафедри. Була вимогливою, але водночас чуйною до своїх колег. Знала про всіх усе. Сама блискуче читала лекції з історії Стародавньої Русі й прагнула передати «ази» педагогічної майстерності молодшим колегам.

Доцент Т. Д. Липовська. Мені особливо запам'яталася тим, яку велику увагу приділяла вона індивідуальній роботі зі студентами.

Завжди була в колі студентів, які її буквально обожнювали. Писати курсові й дипломні роботи прагнули під її керівництвом найсильніші студенти. Серед них – майбутній аспірант Д.П. Пойди, згодом доктор історичних наук Анатолій Бойко.

Доцент М. Я. Білан. Без нього, мабуть, кафедра була б зовсім іншою, ніж вона була. Коли він входив до приміщення, відразу опинявся в центрі уваги. Розповідав якісь цікаві історії, ділився своїми враженнями від прочитаної книги чи останнього кінофільму. Був визнаним знавцем історії радянської армії й флоту. Відповідав на всілякі запитання колег. Однак найчастіше на запитання: «Ну коли ж ти врешті-решт одружишся?». Був великим шанувальником жіночої краси, та так і залишився неодруженим до кінця життя.

Старший викладач, а згодом доцент, професор Г. К. Швидько. Пам'ятаю, що над своєю кандидатською дисертацією вона працювала дуже важко, довго не могла вийти на її захист, з приводу чого я їй людськи співчував. Чи то її тема – з історії козацтва – в радянські часи комусь не здавалася актуальною, чи вона не могла знайти підхід до деяких «корифеїв історичної науки», чи сама поставила перед собою занадто високу планку – не знаю. Але я дуже радів за Ганну Кирилівну, коли вона врешті-решт успішно «захистилася». Бажав їй подальших успіхів у науковій творчості. І, мабуть, ці побажання були таки щирими – дистанція від кандидатської до докторської дисертації у неї стала надзвичайно короткою. Цілком заслужено вона стала одним з найбільш поважних учених-істориків у країні, доктором історичних наук, професором, написала чимало наукових і методичних праць, стала автором популярного шкільного підручника.

Серед колег мого віку найбільш тісні дружні стосунки мене зв'язували з Володимиром Івановичем Костенком. Дружили, як то кажуть, сім'ями. І цією дружбою я пишався. Ще б пак! Ще до свого вступу до аспірантури читав про нього нарис у «Комсомольській правді» як про лауреата премії АН СРСР за кращу студентську наукову роботу. Проте, як виявилось, Володя аніскільки не хворів на «зіркову хворобу». Був великим працелюбом і в науковій археологічній царині, й на керівних посадах, й у приватному житті. Вмів товаришувати, цінував дружбу, вибачав недоліки інших, любив жарти й не ображався на розіграші. Мав великий хист до громадської діяльності. Був секретарем партбюро історичного факультету, згодом – заступником декана факультету. Не можу не нагадати про ту величезну роль, яку він відіграв у житті факультету. Зокрема, тоді, коли в 1983 р. ректор університету академік В. І. Моссаковський з невідомих причин вирішив скоротити на чверть набір студентів на історичний факультет, що мало б

украї негативні наслідки: ліквідацію деяких науково-історичних напрямів, утворення дефіциту вчителів-істориків у загальноосвітніх школах і викладачів на суспільних кафедрах у вишах, крім того, започаткувало б процес дегуманітаризації класичного університету й перетворення його на великий політехнічний інститут тощо. Коли з'ясувалося, що ані декан, ані провідні вчені факультету не в змозі сперечатися з ректором, Володя Костенко через голову декана й ректора звернувся до самого генеральному секретаря ЦК КПРС К.У. Черненко про загрозу, що нависла над нашим факультетом. Як результат – помилкове рішення ректора було скасовано, але сам автор листа потрапив у немилість до керівництва університету. Проте за нового ректора В. І. Костенко стане фундатором кафедри історії України, яка відпаростилася від кафедри історії СРСР й УРСР. Він напише низку цікавих праць з історії сарматів, буде дуже близький до завершення роботи над докторською дисертацією, подаватиме великі надії як провідний фахівець у своїй галузі. Якби тільки не його трагічна й передчасна смерть у 1996 р. – йому невдало прооперували гланди.

Попри свій молодий вік, уже в ті роки одним з провідних доцентів кафедри й факультету був Валентин Васильович Іваненко. Одночасно він був заступником декана факультету (до Костенка). Увесь час був у клопотах, ніколи не сидів на одному місці, навіть пересувався не пішки, а якимось бігом, нагнувши голову... Важко зрозуміти, коли ж він займався наукою, а він таки займався, й займався досить плідно й успішно. Був надзвичайно емоційним, іноді гарячкуватим, категоричним у своєму ставленні до людей і водночас надзвичайно життєрадісним, бадьорим. Мав особливе почуття гумору, вмів розсмішити людей дотепним жартом, гострим словом, був душею будь-якої компанії... Однак, а чому ж був?! Він і сьогодні такий самий, хоча обіймає посаду проректора ДНУ імені О. Гончара. Тож основним його робочим місцем частіше була не кафедра, а деканат, партком, ректорат тощо. Однак це ніколи не заважало йому мати великий вплив на життєдіяльність рідної кафедри. Саме йому завідувач кафедри Д. П. Пойда найчастіше довіряв проводити експертну оцінку дисертацій і зважав на його думку, а згодом зі спокійною душею передав свою кафедру. Що до мене, то я особисто вдячний Валентину Васильовичу за те, що саме він, виступивши головним науковим експертом кафедри по моїй кандидатській дисертації, дав добро на прийняття її до захисту. Згодом, коли я вже завідував кафедрою українознавства в будівельній академії, всіяко підтримував мене у науковій роботі, в захисті докторської дисертації, а після її захисту запропонував увійти до спеціалізованої вченої ради ДНУ, яку він невдовзі очолив.

Не можу не згадати добрим словом Людмилу Антонівну Гаркушу. Пам'ятаю її як надзвичайно сумлінного працівника, мого хорошого товариша. Зовні вона здавалася дуже суворою й навіть нелюб'язною, проте за такою зовнішністю приховувалася дуже чиста й добра душа, а можливо, й біль і самотність жінки, що рано втратила коханого чоловіка.

Якщо згадувати про роки моєї роботи на кафедрі історії СРСР і УРСР, варто зазначити, що я вважаю цей час чи не найкращим періодом у своєму житті через те, що мав велике щастя працювати в дружньому й творчому колективі, що виховав Д.П. Пойда. Пригадуються, зокрема, наші поїздки до підшефного колгоспу, щорічні «треті семестри» на колгоспних ланах, де ми на чолі студентських загонів забезпечували населення області дешевими овочами й фруктами. Незабутніми залишилися в пам'яті довгі вечори після напруженої праці, серйозні розмови на наукові й політичні теми, веселі жарти в колі колег «за склянкою чаю»... Мабуть, в цей час ми мало чим відрізнялися від студентів, яких виховували. Що й казати, «как молоды мы были!...».

Певна річ, не можна не відзначити здорову моральну атмосферу на кафедрі, відсутність будь-яких інтриг у колективі, прискіпливе й доброзичливе обговорення відкритих лекцій на засіданнях кафедри, велику увагу всіх без винятку викладачів до виховання студентської молоді, щире бажання наставників допомогти молодим людям стати професіоналами, справжніми людьми, патріотами своєї Батьківщини. Безумовно, головна заслуга в цьому належала завідувачу кафедри професору Д.П. Пойді.

Школа, яку пощастило мені пройти на цій кафедрі, допомогла моєму становленню і як ученого, і як керівника кафедр – в Дніпропетровському інженерно-будівельному інституті (Придніпровський академії будівництва та архітектури), а з 2013 р. – у Дніпровському національному університеті залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна. До речі, й тема моєї докторської дисертації, яку захистив у 2003 р., була, як в у мого вчителя, з аграрної тематики – «Соціальний розвиток українського села в 60–80-ті рр. ХХ ст.». Однак головним для мене, як керівника, науковця й вихователя, стало інше – більшу частину свого зрілого життя доводилося й доводиться звіряти свої дії, поступки, слова з тим, як би на моєму місці зробив чи сказав мій колишній Учитель.

Бібліографічні посилання

1. Ковальський М.П. Штрихи до портрету самобутнього історика Дмитра Павловича Пойди (1908–1992) / М. П. Ковальський, В. В. Іваненко // Бористен. – 1994. – №1. – С. 23–26.

2. Пінчук Ю.А. Пойда Дмитро Павлович / Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь // Енциклопедія історії України: У 10 т./ редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії НАН України. – К.: Наук.думка, 2011. – Т.8: Па-Прик. – С. 314.

3. Пойда Дмитро Павлович // Електр. ресурс. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Пойда_Дмитро_Павлович

4. Швидько Г.К. Вшанування професора Д.П. Пойди з нагоди його 70-річчя / Г. К. Швидько // Український історичний журнал. – 1979. – №1. – С. 126–127.

Надійшла до редколегії 20.09.2018.

УДК 94 (477) «18»

О. В. Дяченко

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

СЕЛЯНСТВО В УЯВЛЕННЯХ ОЛЕКСАНДРА КОНИСЬКОГО

У статті подано аналіз уявлень та ідей про українське селянство у поглядах, публікаціях, поетичних та літературних творах громадського діяча, народолюбця Олександра Яковича Кониського. У роботі показано, на прикладі одного з представників української інтелігенції другої половини XIX ст., зв'язок української ідеї з образом селянства як носія національних рис.

Ключові слова: селянство, національна ідея, недільні школи, народна освіта.

В статье представлен анализ представлений и идей об украинском крестьянстве во взглядах, публикациях, поэтических и литературных произведениях общественного деятеля, народолюбца Александра Яковлевича Конисского. В работе показано, на примере одного из представителей украинской интеллигенции второй половины XIX ст., связь украинской идеи с образом крестьянства как носителя национальных черт.

Ключевые слова: крестьянство, национальная идея, воскресные школы, народное образование.

The article presents an analysis of ideas and ideas about the Ukrainian peasantry in the views, publications, poetry and literary works of public figure, people lover Alexander Yakovlevich Konisky. The paper shows, by the example of one of the representatives of the Ukrainian intelligentsia of the second half of the NINETEENTH century, the connection of the Ukrainian idea with the image of the peasantry as a bearer of national traits.

Key words: peasantry, national idea, Sunday schools, public education.

Дослідження ролі українського селянства у формуванні української нації та як носія національних культурних рис у другій половині

XIX ст. є сьогодні недостатньо вивченим в українській історіографії, проте актуальним. Все частіше з'являються нові праці науковців з даної проблематики. Дослідження елементів структур свідомості українського інтелектуального проводу, зокрема дотичних селянства, дозволяє розширити традиційні рамки вивчення національного руху, які переважно зосереджуються на його практичній діяльності або персональних поглядах найяскравіших представників [17, с. 3].

Спільне бачення селянина було важливим чинником самоідентифікації і мобілізації української інтелігентської спільноти. Хоча безпосередньо на українське селянство ці уявлення справили мінімальний вплив, вони зумовили формування напрямків та пріоритетів наукового вивчення селянства, а також і масових стереотипів, що успішно функціонували і у XX ст. та частково зберігаються і зараз [17, с. 167].

Для українського руху другої половини XIX ст. однією з центральних тем інтелектуального обговорення стала ідея простого народу, селянства. Саме вона лягла в основу оформлення нової української національної ідеології інтелектуалів, громадських діячів, науковців того часу, серед яких був і Олександр Якович Кониський.

Метою даної статті є відтворення уявлень громадського діяча, шевченкознавця, письменника О. Я. Кониського про селянство та його місце в українській суспільній думці 60 – 80-х років XIX ст.

О. Я. Кониський (1836–1900) народився на Чернігівщині. Виходець із збіднілої дворянської родини, рано осиротілий, він тяжко пробивався до освіти. З чернігівської гімназії тринадцятирічного хлопця виключили за вірші, писані українською, у ніжинському повітовому училищі він недовчився через нестачу коштів і хворобу очей [3 с. 4–5].

Протягом 1853–1854 рр. О. Кониський здійснив подорож по Чернігівській та Полтавській губерніях, під час якої знайомився із життям та побутом різних суспільних верств, особливо селянством. Вже у ті молоді роки він виступав за свободу особистості від політичного й економічного гніту політичного ладу Російської імперії, протестував проти кріпосного права, мріяв про визволення селян. Проте у своїх поглядах та політичній позиції громадський діяч не схилявся до рішучих дій, а залишався на позиціях лібералів-реформаторів, а тому головну надію покладав на урядові реформи.

Згодом Олександр самотужки склав іспит на кандидата права і провадив юридичну практику в Полтаві, допомагаючи селянам у їхніх конфліктах з чиновництвом та панамі. Саме цей факт і відрізняє Олександра Яковича від багатьох ідеологів селянства сучасників, оскільки він не просто описував їхнє життя, побут, а й намагався допомогти конкретними діями.

Тут, на початку 1860-х рр., він увійшов до новопосталої української громади, викладав в ініційованих нею народних школах, для яких уклав кілька українських підручників тощо. У цей час більшість суспільних течій імперії були переконані, що всі категорії селян потребують навчання рідною мовою, адже саме це вважалося запорукою національного поступу [16, с. 92]. Не виключенням став і Олександр Якович, який активно взявся за реалізацію цієї ідеї.

Громадський діяч не обмежувався тільки загальним з'ясуванням теоретичних положень і такою ж постановкою проблем широкого розвитку національної освіти для народу. Він висунув конкретну практичну програму в цьому напрямі, активно взявшись за її реалізацію: виступав з публічними лекціями, писав підручники для початкової школи «Українські прописи» (1862), «Арифметика, або Щотниця» (1863); як і М. Костомаров, та П. Куліш, відстоював потребу відкриття національних шкіл і викладання в них українською мовою. З цією метою до цензури було подано підручники з географії та історії, а також книжка для народу з правознавства; жодна з них, проте, не була допущена до друку і жодної не повернули авторіві.

Шкільна програма, за переконанням О. Кониського, повинна відповідати життєвим потребам, загальному економічному побуту та бути співвідною з віком дитини, знаходячи свій вияв у навчанні рідною мовою, вивченні національної культури, історії, літератури тощо. Порушені О. Кониським проблеми шкільної народної освіти, недільних шкіл, мови викладання, підготовка підручників для навчання селян виявились гостро актуальними і такими, що виходили за межі суто педагогічного виховного значення. Це була своєрідна форма боротьби за національні права українського народу. Він активно сприяв відкриттю недільних шкіл на Полтавщині, шукав меценатів, усі зароблені кошти віддавав на народну освіту, безкоштовно викладав тощо. Тому серед чиновників Полтавської губернії та місцевого панства, ім'я О. Кониського стало ненависним, на нього постійно сипалися доноси. Так, наприклад, у січні 1863 р. за поширення «малоросійської пропаганди» він опинився в «адміністративному засланні» (тобто без суду й слідства) у Вологді, а пізніше – Тотьмі. З огляду на серйозне захворювання в тамтешньому суворому кліматі йому дозволили 1865 р. перебратися до Воронежа, а пізніше виїхати лікуватися за кордон. Повернувшись через рік, проживав з родиною на півдні України під поліційним наглядом до 1872 р., пізніше оселився в Києві, де проживав до самої смерті.

Його уявлення про селянство, як і інших представників українського руху, формувалися в суперечливих інтелектуальних умовах. З

одного боку селянство часто у творах та статтях українських інтелектуалів ідеалізувалося, а з іншого – пропонувалося пізнати селянина таким, яким він є, відмовитися від втішних ілюзій на користь об'єктивного знання про нього. Надмірна ідеалізація селянства властива лише раннім творам О. Кониського, які мали явно антикріпосницький характер, включаючи сюди і оповідання, що написані російською мовою «Беглые» (1862) і «Пьяница» (1862).

Одним з найнагальніших питань для української думки другої половини XIX ст. став опис глибоких змін, які переживав селянський світ після 1861 р. Позитивні очікування щодо відміни кріпосного права швидко змінилися на критику соціально-економічних умов, в яке потрапило селянство. Протягом 1861–1863 рр. Олександр Кониський особисто їздив по селах Полтавщини й Чернігівщини та намагався роз'яснити селянам сутність, переваги та недоліки селянської реформи. Його публікації та художні твори представляють селянина безпомічним заручником нових для нього соціально-економічних умов та жертвою всебічної експлуатації [10, с. 13–15]. Як стверджує у своїх дослідженнях Т. В. Портнова, картини сільської ідилії першої половини XIX ст. заміщують панорами суцільного лиха, а мотив селянського зубожіння, а селянина як злиденної особи стає часткою національного міфу [17, с. 166].

У 1870-х рр. XIX ст. виразною стала тенденція, властива усім східноєвропейським національним рухам, переходу від відстороненої ідеалізації селянства як носія народного духу і моральних чеснот до більш реалістичного його бачення, із поширенням гасла роботи «на рідній ниві» і «на народну користь». З іншого боку, на формування уявлень про селянство істотно впливали не так матеріали конкретних досліджень селянського світу, як ідеологічні побудови [17, с. 4]. Як критично схарактеризував цю тенденцію М. Драгоманов у «Чудацьких думках про українську національну справу»: «Інтереси становлення української нації нового часу вимагали не наукових досліджень, а ширення міфологічних чи напівміфологічних бачень «козацької слави» чи «народу нашого» [2, с. 343].

Основні погляди, піклування щодо становлення і розвитку національної ідеї і селян як єдиного її носія О. Я. Кониський висловив у своїх статтях «Український націоналізм» [12], «Коли ж виясниться? (За проводом повісті І. Левицького «Хмари»)» [6], «Листи про Ірландію» [7] та літературних творах [4; 5; 8; 9; 11; 13-15]. У своїх публікаціях громадський діяч спробував дати теоретичне обґрунтування українського націоналізму і висловив міркування про стан українського

селянства, культури і мови в умовах колоніального гніту й тотальної русифікації.

У рецензії на твір І. Нечуя-Левицького «Хмари», О. Кониський звернув увагу не так на сам твір, як на порушені в ньому національно-політичні проблеми: «Просимо читателя не сподіватися від нас розгляду «Хмар» на підвалинах чистої естетики – наперед ставив до відома читача критик. – Сего ми не зробимо, не через те, щоб маловважали естетику – ні! за естетичним розвоєм ми вважаємо великий вплив і інші сторони громадського життя; але на сей раз ми не ставимо своєю задачею естетичну критику: ми подивимось на героїв «Хмар» з инчого боку, бажаючи врозуміти, що завело в хмари тих героїв, яким побитом можна розігнати хмари і коли виясниться (тобто розпогодиться – авт.) на годину в нашому громадському житті?» [6, с. 768].

Зазначимо, що О. Я. Кониський слово «нація» традиційно ототожнював зі словом «народ», що у свою чергу, означало передусім етнічно-мовну спільноту, тобто тих, хто належав до української «нації» за правом народження. Отже, українська національна ідея у розумінні О. Кониського – це також боротьба за збереження і розвиток національної мови, культури, літератури, за створення національної школи, національної інтелігенції, тобто боротьба за національне відродження.

Однією з центральних проблем формування національної ідеї була також проблема взаємин інтелігенції з селянством. Селянство становило більшість серед усіх верств населення українських земель. Прагнення пізнати «народний ідеал», «розчинитися» у стихії простолюду, «злитися» з ним, присвятити себе служінню й захисту інтересів пригноблених і скривджених надихалося глибоким почуттям любові до народу, що породжувала велику віру в творчі сили, і це стало моральною основою діяльності багатьох народолюбців [18, с. 231].

У своїх літературних оповіданнях, віршах, повістях, письменник інколи ідеалізував селян, а негативні риси їхньої вдачі пояснював зовнішнім впливом несприятливих історичних умов та соціально-економічними обставинами. Він пропагував, що саме інтелігенції належало пояснити селянинові, цьому «інстинктивному українцю», ким він є насправді і як потрібно сприймати світ в національних категоріях та до традиційної самоідентифікації «я – тутешній, православний, селянин» додати ще й «українець». У поезії О. Кониського знайшла нове художнє втілення проблема народу в її безпосередній причетності до життя і самоусвідомлення української інтелігенції; позиції автора й героя збігаються у розумінні потреби зближення інтелігенції з наро-

дом. Вірячи у здорове моральне начало народу та його розум, поет ніколи не замикався у колі місцевих проблем.

Для більшості письменників середини XIX ст. селянин не був істотою винятковою. Допомогти селянинові здолати два головних, на думку Олександра Кониського, лиха – бідність і нерозвиненість – мала просвіта та постійна дієва підтримка інтелігенції, яка повинна стати для народу радником, вчителем, адвокатом, лікарем і т. д. Тому однією з головних проблем для нього була проблема взаємодії інтелігенції з селянством. В поезії та художніх творах О. Кониського бачимо процес, що був характерний для другої половини XIX ст., коли певний лад мислення і художніх засобів переплітався все більше з повсякденністю, якою ніби підкреслювались зміни в суспільному житті, що й диктувало українській літературі та поезії свої теми і свої закони.

Ідеологія формування української ідеї у свідомості О. Кониського полягала, насамперед, у заклику до соціального визволення. Проте його націоналічні погляди не можна трактувати однозначно. Їх сильна сторона у тому, що у своїх працях, хоч і опосередковано, але все ж було обґрунтовано окремішність українських селян від російських і польських, визначено національні риси характеру тощо. Для нього селянство стало об'єктом просвітницьких зусиль, джерелом матеріалу для творення національної культури, головним героєм та потенційним адресатом художніх творів і зрештою головною надією на успішність. А головна роль інтелігенції – стати транслятором української ідеї до інших соціальних верств.

Бібліографічні посилання

1. Антонович В. Б. Про українофілів та українофільство / В. Б. Антонович // Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С. 135–142.
2. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу / М. Драгоманов // Літературно-публіцистичні праці у 2-х томах. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. 2. – С. 312–367.
3. Дяченко О. В. Олександр Якович Кониський / О. В. Дяченко. – Д.: Ліра, 2016. – 36 с.
4. Кониський А. Из воспоминаний старого полтавца / А. Кониський // Киевская старина. – Т. LXVIII. – 1900. – № 3. – С. 149–152.
5. Кониський О. Козацький ланок (З хроніки одного села на Україні) / О. Кониський // Кониський О. Оповідання. Повість. Поетичні твори. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 163–209.
6. Кошовий О. (Кониський О.Я.) Коли ж виясниться? (За проводом повісті І. Левицького «Хмари») О. Кошовий // Правда. – 1875. – Ч. 19. – С. 768–772.

7. Кониський О. Я. Листи про Ірландію. Лист І/ О. Я. Кониський. – Л., 1904. – С. 1.
8. Кониський О. Наймичка / О. Кониський // Кониський О. Оповідання. Повість. Поетичні твори. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 60–73.
9. Кониський О. Народна педагогія / О. Кониський // Кониський О. Оповідання. Повість. Поетичні твори. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 147–155.
10. Кониський О. Ратай / О. Кониський // Кониський О. Оповідання. Повість. Поетичні твори. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 540.
11. Кониський О. Я. Семен Жук і його родичі. Хроніка / О. Я. Кониський // Кониський О. Вибрані твори. – К.: Дніпро, 1986. – 427 с.
12. Кониський О. Я. Український націоналізм / О. Я. Кониський // Правда. – 1875. – Ч. 14. – С. 566–573.
13. Кониський О. Стельмахи / О. Кониський // Кониський О. Оповідання. Повість. Поетичні твори. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 223–237.
14. Кониський О. Юрій Горовенко. Хроніка з смутного часу / О. Кониський // Кониський О. Оповідання. Повість. Поетичні твори. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 402–510.
15. Кониський О. Хоча б постаті дожала! (Етюд з сільського життя) / О. Кониський // Кониський О. Оповідання. Повість. Поетичні твори. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 340–345.
16. Портнова Т. В. Любити і навчати: селянство в уявленнях української інтелігенції другої половини XIX ст. / Т. В. Портнова. – Д.: Ліра, 2016. – 240 с.
17. Портнова Т. В. Селянство в уявленнях української інтелігенції 60 – 80-х років XIX століття : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. В. Портнова. – Д.: 2008. – 212 с.
18. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. / Ю. П. Присяжнюк. – Черкаси: Вертикаль, 2007. – 637 с.
- Надійшла до редколегії 24.10.18.*

УДК 94(477.7):63-05]«19/20»

О. Б. Шляхов

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

**ПІДПРИЄМНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СЕЛЯН
ПІВДНЯ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.
(на матеріалах торговельного флоту
Азово-Чорноморського басейну)**

Висвітлено особливості підприємницької діяльності селян південноукраїнських губерній Російської імперії в комерційному судноплаванні

регіону, проаналізовано ступінь їх ділової активності, а також розкрито чинники, які ставали на заваді більш енергійній участі представників селянства у бізнесовій практиці модерного періоду.

Ключові слова: Україна, модернізація, селяни, підприємництво.

Освещаются особенности предпринимательской деятельности крестьян южноукраинских губерний Российской империи в коммерческом судоходстве региона, проанализирована степень их деловой активности, а также раскрыты факторы, которые препятствовали более энергичному участию представителей крестьянства в занятиях бизнесом в модернизационный период.

Ключевые слова: Украина, модернизация, крестьяне, предпринимательство.

The features of entrepreneurial activity of peasants of the south Ukrainian provinces of the Russian empire are illuminated in the commercial navigation of region, the degree of their business activity is analysed, and also factors that prevented to more energetic participating of representatives of peasantry in carrying on business are exposed.

Key words: Ukraine, modernisation, peasants, enterprise.

Результатом буржуазних реформ 1860–1870-х рр., стало буремне зростання в українських губерніях Російської імперії приватного підприємництва, його становлення як важливого суспільного інституту. Відповідно в країні досить швидко починає формуватися верства підприємців, яка багато в чому уособлювала прогрес у тогочасному соціумі. При цьому джерелами формування прошарку «ділових людей» були практичні всі групи населення, зокрема й представники селянства. Тож науково важливим видається з'ясувати наскільки активно селяни, найбільш чисельна група тогочасного суспільства, долучалися до підприємництва, зокрема яким був їх внесок у розвиток торговельного мореплавства в Азово-Чорноморському басейні – важливої складової транспортної мережі Російської імперії періоду пізнього самодержавства.

Окремі аспекти зазначеної теми вже розглядалися в українській історіографії. Так, до висвітлення участі селянства України в підприємницькій діяльності в пореформену добу, його соціоментальні характеристики зверталися у своїх студіях вітчизняні дослідники В. В. Крутіков, Т. І. Лазанська, Ю. П. Присяжнюк, Т. М. Ніколаєва та ін. [4; 5; 6; 9]. Разом з тим питання бізнесової активності селян в морському транспорті Чорного та Азовського морів наприкінці XIX – початку XX ст. порушувалися лише в статтях З. В. Першиної, Ю. П. Коновалова, а також автора цієї публікації [7; 16]. Однак і до цього часу майже не вивченими залишаються питання щодо кількості селян-підприємців, які діяли у цій галузі народного господарства та яким

майном вони володіли. Потребують додаткового аналізу і чинники, що ставали на заваді діловій активності селянства у торговельному мореплаванні Півдня України. Розкриття вказаної проблематики і є метою нашої розвідки.

Необхідно зазначити, що в контексті системних перетворень, які здійснювалися в Російській імперії на початку 60-х рр. XIX ст., було видано низку нормативних актів, що значно полегшили заняття бізнесом та відкриття власної справи. Адже закон 1863 р. «Про мита за право торгівлі та інших промислів» робив заняття торгівлею та промисловістю всестановим, а «Положення про державний промисловий податок» (1898 р.) дозволяло займатися підприємництвом без отримання купецького гільдійського свідоцтва. Відповідно тепер можливість підприємницької діяльності одержали і представники селянства українських губерній. З іншого боку тогочасна модернізація так або інакше схилиє населення царської Росії прийняти нові цінності, пов'язані з ринковими відносинами та затвердженням приватної власності, взяти участь у розбудові промисловості та транспортної системи країни, долучитися до здійснення фінансових та торговельних операцій. Але ж наскільки все це реалізовувалося на практиці тогочасними мешканцями українського села?

Як відомо, умовами здійснення підприємництва було володіння капіталом, прагнення отримати прибуток, включення у ринкові стосунки. Разом з тим слід враховувати, що тогочасний світогляд більшості селян скоріше відповідав не модерному періоду в житті країни, а традиційному суспільству. Отже особливості селянського общинного менталітету, який багато в чому ґрунтувався на негативному ставленні до накопичення та багатства, зрівняльних, егалітаристських настроях, суттєво заважали організації власного бізнесу. До того ж у селянському середовищі тоді так і не набув популярності характерний для країн Заходу культ ділової осядаливості, раціоналізму та прагматизму. Тож є підстави погодитись з українським дослідником Ю. Присяжнюком, який зазначав у своїй праці, що «процеси модернізації селянського загалу відбувалися далеко неадекватно загальносуспільним тенденціям... Глибинні (архетипні) пласти ментальності фактично були незмінними...», мало місце «очевидне «запізнення» розвитку «підприємницького начала» [9, с. 411]. Зрештою станова неповноцінність, відсутність можливості отримати громадське визнання своїми діловими успіхами, а також загальна злиденність та малограмотність – все це вкрай негативно позначалося на участі представників селянства українських земель у розвитку підприємництва.

Втім, не зважаючи на вищезгадані чинники, частина селян у пореформену добу все ж демонструвала певний рівень заповзятливості та прагнула долучитися до підприємницької діяльності, порвавши з існуючими в селянському загалі консервативними традиціями та поглядами. При цьому слід враховувати, що участь селянства різних регіонів України у підприємництві була далеко неоднаковою. Теж саме стосується і різних секторів економіки, яким селяни віддавали перевагу стосовно розвитку свого бізнесу. Так, галузі важкої промисловості – залізнична, металообробна, машинобудівна, які вимагали величезних коштів для того, щоб розпочати свою справу, переважно залишалися поза межами їх бізнесових можливостей і відповідно інтересів*. Відповідно підприємницька діяльність вихідців з українського села, здебільшого обмежувалася обробкою продукції сільського господарства, цукроварінням та продажем зерна.

Водночас на Півдні України селянство активно займалося підприємницькою діяльністю, пов'язаною із морським рибальством, суднобудівництвом, судноремонтом, торговельним судноплавством. Зокрема цим заняттям віддавала перевагу значна частина населення Дніпровського повіту Таврійської губернії (Олешки, Козачі Лагери, Прогної тощо). Щоправда серед власників парових суден Азово-Чорноморського басейну представників селянської верстви були одиначі. Подібне явище багато в чому визначала неабияка вартість пароплавів (останні коштували від 100 тис. до 1 млн. крб.), придбати які переважній більшості селян фактично було неможливо. Тож станом на 1899 р. серед судовласників південноукраїнських губерній (йдеться про парове мореплавство) перебував лише один представник селянської верстви. В 1910 р. підприємництвом у паровому флоті регіону займалися три селянина. Серед них були мешканець с. Рибалч'є Таврійської губернії П. Литвиненко, який мав у своєму розпорядженні буксир «Сорентино» з командою в 6 осіб, та І. Межаков [11]. Останній, разом із капітаном першого рангу А. Комбані, володів транспортним пароплавом «Ида», який був приписаний до Маріупольського порту і мав екіпаж 19 моряків.

Разом з тим чимало селян займалося підприємництвом у царині вітрильного судноплавства. Адже в 60–70-х рр. XIX ст. вантажообіг між портами басейну головним чином здійснювався саме за допомогою вітрильників, які перевозили зерно до основних вивізних портів –

* На межі XIX–XX ст. серед 2422 осіб, які займалися промисловим підприємництвом в українських губерніях царської Росії та утворювали підприємства фабрично-заводського типу, нараховувалося лише 63 селянина (2,6% від загальної кількості власників) [5, с.69].

Одеси та Таганрогу, транспортували вугілля з Маріуполя та Ростову до міст чорноморського узбережжя та пониззя Дунаю, возили ліс, сіль, гас. В підсумку в пореформений період селянство з сіл та селищ Нижнього Дніпра перетворилося на одне з основних джерел формування складу власників вітрильних суден. При цьому здебільшого займалися цим колишні державні селяни Херсонської та Таврійської губерній. Так, за спогадами сучасника, мешканці села Прогної «займалися, головним чином... судноплаством» [3, с. 390]. Теж саме стосувалося і населення сіл Казачі Лагері, Збур'ївка, Гола Пристань тощо. «Каботажний промисел служить джерелом існування численного контингенту прирічкових жителів», – підкреслювала наприкінці XIX ст. херсонська газета «Юг» [17, 6 юлія]. Тобто в той час виникає прошарок селян-підприємців, який складався із сотні дрібних судновласників.

Зазначимо, що основними типами вітрильників, які використовували підприємці вихідці з селянського середовища, були бриги, шхуни, гулети та мартиги. Переважна їх частка будувалася кустарними засобами на невеликих приватних верфях у містечках і селищах пониззя Дніпра – Олешки, Збур'ївка, Борислав, Гола Пристань. Природно, що і для цього треба було мати досить значний як для селян початковий капітал, декілька тисяч карбованців. Оскільки мартига у цей час коштувала приблизно 3,5 тис. крб., гулета з двома щоглами – 5-6 тис. крб, шхуна – 3-7 тис. крб. Такі кошти, звичайно, були у не багатьох. Тож у підсумку поширюється так зване «товариське» судновласництво: два-три, а то і більше господарів, на одно або декілька суден. Необхідно також відзначити, що господарі вітрильників часто виконували функції шкіперів на своїх суднах. Водночас шкіпери великих парусних суден нерідко були пайщиками своїх судновласників [1, арк.7, 10, 14, 15, 19, 26, 30, 38, 43, 46, 50, 55, 57, 64].

Отже, частина селянства південноукраїнських губерній купувала судна та перетворювалась на дрібних судохазяїв. За підрахунками одеських дослідників З. В. Першиної та Ю. П. Коновалова, станом на 1 січня 1880 р. селяни-судновласники тримали в руках 21 % вітрильників, приписаних до портів Чорного та Азовського морів, що в підсумку складало 13 % всього вітрильного тоннажу регіону [7, с. 93]. Додамо, що чистий прибуток судновласника одного вітрильника за навігацію дорівнював приблизно 300–500 крб. [7, с. 89].

В 1899 р. серед 565 судновласників, які долучалися до підприємництва у вітрильному флоті басейну, вже нараховувалося 167 селян, при цьому серед них було і 14 жінок. Таким чином, за даними автора, селяни-судновласники у цей час складали до 30% від усіх господарів вітрильників Чорного та Азовського морів, тримаючи в своїх руках 28

% парусних суден басейну (на частку жіноцтва, яке вдавалося до підприємництва в цій царині, припадало 9,6% загальної кількості суден). Згадаємо також, що 31,1% від усіх селян судовласників становили тоді вихідці з села Збур'ївка, а 29,3 % – з Голої Пристані. Зокрема найбільше вітрильників, чотири, мав селянин с. Гола Пристань М. Тесленко, а три судна належали мешканцю села Прогної Г. Оводовському [10].

Разом з тим треба згадати, що як і в попередній період більшість селян відносилася до дрібних власників, маючи у своєму розпорядженні не більше як 1–2 вітрильника. Адже нестача на ринку вільних коштів, важкодоступність кредиту та існування на нього великих відсотків (за висловлюванням одного з царських чиновників, від них «прийшли б у жах за кордоном») [13, с. 514], суттєво гальмували розвиток підприємництва в селянському середовищі. Так, друкований орган буржуазії південноукраїнських губерній журнал «Торгово-промышленный юг» зазначав на своїх сторінках, «природні багатства Півдня цілковито знекровлені відсутністю капіталів» [14, с. 53]. І хоча статут Державного банку імперії 1894 р. і передбачав надання кредитів представникам малого бізнесу, «про видачу позик селянам, ремісникам та кустарям, – нарікали сучасники, – поки чути дуже мало» [2, с. 137].

На перешкоді бізнесової практики селян у морському транспорті регіону існувала ще низка чинників. Наприкінці XIX ст. парові судна почали швидко витіснити вітрильники не тільки на закордонних лініях, а й в каботажних перевезеннях. Позаяк дрібні господарі парусних суден були не в змозі конкурувати з могутніми компаніями чиї пароплави у будь-яку погоду швидко доставляли в місця призначення вантажі та пасажирів. Крім того, як підкреслювали фахівці, вітрильники були «маломісткі, не задовольняли за типом та конструкцією останнім вимогам морської практики, мали погане оснащення та малий хід» [8, с. 168]. У свою чергу начальник одеського порту зазначав у 1899 р.: «Недостатня довжина причальної лінії каботажної гавані також помітно впливає на занепад вітрильного каботажу... Вони (вітрильники. – О. Ш.) розташовуються в 3 або 4 лінії за чергою прибуття і повинні по довгу чекати, поки судна, що прийшли раніше, закінчать вивантаження і звільнять місце біля набережної» [17, 6 июля].

В результаті відбувається поступовий занепад вітрильного мореплавства. Зрештою вітрильники майже позбулися двох найважливіших вантажів – кам'яного вугілля з Маріуполя та нафти з Батуму. Наприкінці XIX ст. вони перевозили між портами Чорного та Азовського морів тільки дрібні партії солі та лісу. Так, у 1909 р. вітрильники та баржі доставили до Одеси тільки 25 % каботажних вантажів, тоді як

ще в 1903 р. на їх частку припадало майже 70 %. Крім того, в цей час страхові компанії або взагалі відмовлялися страхувати вантажі, що перевозилися вітрильними суднами, або вимагали за це суму в розмірі до 80 % вартості фрахту [12, №8, с. 210]. Все це призвело до банкрутства багатьох дрібних судохазяїв, у тому числі й вихідців з селянського середовища. На початку XX ст. журнал «Русское судоходство» констатував з цього приводу: «Важку кризу переживає вітрильний каботаж... Багато хто з судновласників намагається, з чималими для себе втратами, ліквідувати свою справу» [12, № 6, с. 173]. А в 1911 р. газета «Черноморский портовый вестник» наголошувала: «Розвиток парового флоту та посилені конкуренція між пароплавовласниками остаточно добила вітрильник, доводячи фрахти до межі дешевизни. І ось, вчорашній шкіпер, власник шхуни з усім своїм екіпажем стає до лав матросів» [15, №89, 12 июня].

Тож частка селян серед судновласників басейну (станом на 1910 р.) скоротилася, за нашими підрахунками, до 19 %. Разом з тим необхідно підкреслити, що 129 селян-господарів вітрильників тримали в цей час у своїх руках 258 (або 42,6 %) вітрильних суден басейну [11, с. 100–293]. Таким чином за період від 1899 р. частка суден, якою володіли селяни, збільшилася майже на 15 %, що свідчило про посилення процесу концентрації грошей не тільки серед селянської верхівки, але й в середняків. З іншого боку треба враховувати, що у той час межа між селянством та купецтвом була вкрай хиткою і визначалася лише наявністю більших або менших капіталів, наявністю чи відсутністю у підприємця гільдійського свідоцтва. Відповідно наведені цифри щодо зменшення кількості селян серед власників вітрильних суден басейну, потребують певної корекції. Оскільки в цей час частина судохазяїв могла просто змінити свою станову приналежність, зокрема перейти з лав селянства до купецької верстви.

У підсумку треба зазначити, що селянство українських земель імперії Романових наприкінці XIX – на початку XX ст. демонструвало певний підприємницький хист, намагалося вкладати кошти в прибуткові галузі економіки, зокрема у вітрильне судноплавство Чорного та Азовського морів. Адже останнє не вимагало наявності великих капіталів і певний час приносило підприємцям, які належали до селянського стану, суттєві прибутки. Водночас у цілому частка селян серед ділових людей залишалася незначною, що обумовлювалося тогочасною політикою самодержавства, спрямованою перш за все на підтримку бізнесової активності вищих верств населення – дворян та чиновників.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Херсонської області. – Ф. 7, оп.1, спр. 119.
 2. Исаев А. А. Настоящее и будущее русского общественного хозяйства / А. А. Исаев. – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1896. – 205 с.
 3. Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти т. Херсонська область. – К.: Головна ред. Української рад. енциклопедії АН УРСР, 1972. – 687 с.
 4. Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період / В. В. Крутіков. – Д. : Вид-во ДДУ, 1992. – С. 88.
 5. Лазанська Т. І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. / Т. І. Лазанська // Укр. істор. журн. – 1996. – № 2. – С. 65–73.
 6. Ніколаєва Т. М. Соціокультурна характеристика підприємців України (1861–1914 рр.) / Т. М. Ніколаєва // Укр. істор. журн. – 2011. – № 3. – С. 95–107.
 7. Першина З. В. Дрібнотоварні промисли на морському транспорті Чорноморсько-Азовського басейну (60–70 рр. XIX ст.) / З. В. Першина, Ю. П. Коновалов // Записки історичного факультету. Одеський національний університет. – 1998. – Вип. 7. – С. 81–94.
 8. По вопросу о поддержании и развитии каботажна на Черном и Азовском морях // Известия императорского общества для содействия русскому торговому мореходству. – М., 1894. – Вып. XXXVII. – С. 167–181.
 9. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. / Ю. П. Присяжнюк. – Черкаси: «Вертикаль», 2007. – 640 с.
 10. Русский торговый флот. Список судов к 1 янв. 1899 г. – СПб.: Тип. Киршбаума, 1899. – 287 с.
 11. Русский торговый флот. Список судов к 1 янв. 1910 г. – СПб. : Гос-типогр., 1910. – С. 1–67.
 12. Русское судоходство (СПб.). – 1902.
 13. Скальковский К. Н. Наши государственные и общественные деятели / К. Н. Скальковский. – СПб. : Тип. А.Суворина, 1890. – 586 с.
 14. Торгово-промышленный Юг (Одесса). – 1912. – № 4.
 15. Черноморский портовый вестник (Одесса). – 1911.
 16. Шляхов О. Б. Судновласники Азово-Чорноморського басейну наприкінці XIX – на початку XX ст. / О. Б. Шляхов // Укр. істор. журн. – 2006. – № 1. – С. 61–72.
 17. Юг (Херсон). – 1899.
- Надійшла до редколегії 19.10.18.*

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ В СЕЛАХ УКРАЇНИ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Розглядаються демографічні процеси в селах України в кінці XIX – на початку XX ст., аналізується роль демографічного фактора в модернізаційних процесах, показано його значення для назрівання соціального конфлікту.

Ключові слова: соціальна історія, селянство, демографічні процеси

Рассматриваются демографические процессы в селах Украины в конце XIX - начале XX в., анализируется роль демографического фактора в модернизационных процессах, показано его значение для назревания социального конфликта.

Ключевые слова: социальная история, крестьянство, демографические процессы

Demographic processes are examined in the villages of Ukraine in the end XIX - at the beginning XX of century, the role of demographic factor is analysed in modernisation processes, his value is shown for ripening of social conflict.

Keywords: social history, peasantry, demographic processes

Вивчення і осмислення суті змін в житті селян епохи модернізації другої половини XIX – початку XX ст. можуть бути досягнуті при врахуванні всього комплексу соціокультурних умов, серед яких особливу роль відіграє демографічний чинник.

Сучасні історики, як правило, акцентують увагу на політичному, соціально-економічному, релігійному чи національному аспектах в дослідженні минулого. Втім, практично всі дослідники історії селянства кінця XIX – початку XX ст., так чи інакше торкалися демографічних питань. Із спеціальних робіт, безпосередньо присвячених демографічній проблематиці, варто виділити, перш за все, праці А. Г. Вишневського [5] і Б. М. Миронова [7; 8].

Мета даної статті – розглянути демографічні зміни в селах України в кінці XIX – на початку XX ст., проаналізувати роль демографічного фактора в модернізаційних процесах, показати його значення для назрівання соціального конфлікту.

Об'єктом дослідження є селянство Наддніпрянської України кінця XIX – початку XX ст. як соціокультурний феномен. Предметом –

демографічні процеси в селянському соціумі в умовах модернізаційних перетворень.

Традиційних форми демографічної і сімейної поведінки, сімейних стосунків, забезпечували стійке відтворення населення, дозволяли відновлювати його втрати в роки історичних випробувань, тому що добре узгоджувалися з формами тодішнього соціального, економічного, політичного життя, були невід'ємною частиною його системної організації. Але з другої половини XIX ст. ці умови стали відходити в минуле, в той же час втрачали опори і пристосовані до таких умов сімейні структури, форми і норми сімейних стосунків [5, с.44].

За словами А.Г. Вишневського, селянин у Росії жив наче в самій глибині соціальної матрьошки: сім'я, община, всі інші поверхи [4, с. 19]. «Особа прикручена до сім'ї, сім'я до громади, а громада затиснута в кулак земського начальника», – писав К. Качоровський [6, с. 53]. Родина протягом століть була найбільш міцною і консервативною ланкою суспільства. Саме в сімейному побуті, у порядку повсякденного життя, що консервувався і закріплювався звичаєм, зберігалася і передавалася із покоління в покоління та соціальна спадковість, що у житті будь-якої соціальної групи грає не меншу роль, ніж біологічна – тобто культура. Сімейно-шлюбні відносини знаходилися в полі зору всього сільського суспільства і залежали від суспільної думки. Більшою чи меншою мірою всі власне сімейні сторони життя селян контролювалися общиною [1, с. 204]. Селянське суспільство – суспільство патріархальне, в якому стосунки засновані на пануванні і підпорядкуванні. Сутність внутрісімейної ієрархії визначалася покірливим підпорядкуванням молодших членів сім'ї старшим, дружин – чоловікам, дітей батькам.

Згідно дореволюційної статистики, у кінці XIX ст. основна відмінність Росії від інших країн полягала в надзвичайно високій смертності дітей, особливо на першому році життя. Цьому причиною були, передусім, бідність, нещастя, шкідливі звичаї, нестача лікарів, відсутність елементарних медичних послуг, низький рівень загальної санітарної культури селянської більшості населення [5, с. 20].

Ставлення до цінності дитячого життя було неоднозначним. У дореволюційній Росії, особливо в селах, був досить поширений інфантицид (вбивство небажаних немовлят). Незважаючи на суворе покарання дітовбивців з боку кримінального законодавства (до 10 років каторги), вбивство матерями немовлят на початку XX ст. не було подією винятковою. Типове селянське висловлювання, що відноситься кінця XIX ст.: «Воля божья. Господь не без милости – моего одного прибрал, – все же легче... Это вы, господа, прандуете детьми; у нас не

так: живут – ладно, нет – бог с ними... Теперь, как Бог его прибрал, вольнее мне стало» [17, с. 95].

У селянських сім'ях дітей дуже рано привчали до відповідальності і систематичної праці – це було одночасно і головним питанням виховання, і запорукою виживання. Діти виховувалися у душі «страху божого», підпорядкування дорослим та покірності батькам. До простого виховання додавалося ще й релігійне. Дітям в селянській сім'ї прививалися певні релігійно–моральні поняття. Прививалася повага до батьків, старших і всякого роду начальства. Діти виховувалися «в суворості». Тілесні покарання служили головним виховним засобом.

Ставлення до жінки було «практичне», «утилітарне». Шлюб для селян був потрібний з господарської точки зору. Серед головних критеріїв оцінки дівчини як потенційної дружини першорядне місце посідали її господарські навички, фізичні якості, стан здоров'я, родовід. Виняткове значення мала позиція батьків молодих, які при обранні подружньої пари своєму синові чи дочці керувалися, як правило, господарсько–майновими міркуваннями. Природно, що відсутність почуттів, симпатій, прихильності позначалося на характері внутрішніх стосунків, а в крайніх випадках призводило до чвар, образ, насильства, побутових злочинів. У жінки практично не було ніяких прав: за кого вийти заміж, чим займатися. Вона належала чоловікові; розглядалася як домогосподарка або сексуальний об'єкт.

Вторинний статус жінки відтворюється патріархальним порядком. Приниженість, безправність, затурканість жінки–селянки стали свого роду стереотипом як для зовнішніх спостерігачів того часу, так і для сучасних дослідників. У народній свідомості жінка постає як не зовсім самостійна, вона потребує опіки, контролю та керівництва зі сторони чоловіка і підлегла йому. Особливість повсякденного життя селянки полягає в тому, що межі її публічного життя і інтимного кола «розмиті». Традиційна «прозорість» сільського побуту практично позбавляла її особистого простору, а громадська самодіяльність регламентувалася інтересами патріархальної сім'ї і громадським устроєм.

Соціальна поведінка жінки–селянки змінювалася в залежності від трансформацій селянської культури в цілому в умовах модернізаційних перетворень (див [11]).

У селянській родині існував статевовіковий розподіл праці, за яким чоловіки, жінки, старі та підлітки мали свої обов'язки. Віку відповідає певне заняття, заняття і визначає вік. Переважна більшість селянських дітей залучалася до роботи з малих літ, а з 10 років вони вже вважалися самодіяльними. Жорсткі умови виробництва в індивідуальному господарстві змушували селян працювати до глибокої старості,

до самої смерті. «У хазяйновитого селянина, – писав сучасник, – майже не існує іншого погляду на себе і на своїх близьких, як на робочу силу, господарську цінність, а не як на особистість. Основна мірка для людини – це успіх чи неуспіх в роботі. На цьому культі праці ґрунтується селянська етика» [16, с. 140].

Життя людини мало зовсім іншу цінність. Переважала пасивна покора перед смертю, невіра в можливість протистояти їй і в той же час нерідко пряме зневажливе ставлення до життя, до його цінності, релігійне бачення смерті не як кінця життя, а як переходу в інший світ тощо.

В кінці XVIII ст. в Європі почався «демографічний перехід» – перехід від рівноваги високої смертності і високої народжуваності до нової рівноваги низької смертності і низької народжуваності. У XIX ст. відзначається значний ріст населення в країнах Європи (що, можливо, стало одним з важливих факторів, які призвели до I світової війни та революційних потрясінь початку XX ст.). Особливо швидкими темпами, починаючи з другої половини XIX ст., зростало чисельність населення Російської імперії, власне, її європейської частини.

З кінця XIX – початку XX ст. демографічна модернізація стає невід’ємною частиною історії суспільства, відбиває його своєрідність, зазнає впливу конкретних історичних подій, політичної обстановки, культурної ситуації – і сама впливає на них. Як зазначають автори книги «Демографическая модернизация России, 1900–2000», демографічні зміни зачіпали найглибші пласти людського буття, вони охопили матримоніальну, прокреативну, сексуальну, сімейну, життєвоохоронну, міграційну поведінку людей, надзвичайно сильно вплинули на становлення нового типу особистості людини, її інтелектуального і емоційного світу, на її індивідуальний життєвий шлях [5, с. 9].

Темпи зростання населення Європейської Росії, попри те, що вона віддавала певну його частину в ході колонізації околиць імперії і сільськогосподарських переселень, в порівнянні з першою половиною XIX ст. (6% в рік в 1811–1851 рр.), виросли спочатку вдвічі (11–13 % в 1851–1897 рр.), а до кінця століття – початку наступного – втричі [6, с 26–29]. На рубежі століть в Російській імперії був з одним з найвищих у світовій історії рівень народжуваності. Загальний коефіцієнт народжуваності по 50 губерніям європейської частини імперії був близький до 50 на тисячу чоловік населення [14, с. 168], тоді як в західноєвропейських країнах він коливався навколо 30 на тисячу [5, с. 29]. Демографічний вибух торкнувся, перш за все, нижчих верств населення, головним чином, селянства. Процеси демографічної модер-

нізації значною мірою змінювали важливі сторони приватного і публічного життя селян.

Розвиток промисловості і торгівлі, ріст міст, збільшення рухливості населення сприяли поступовому відходу від патріархального життєвого укладу села, створювали певні передумови для обмеження дії екзогенних чинників смертності. Росла грамотність населення, відбувалися деякі поліпшення в медичному обслуговуванні. З кінця XIX ст. смертність стала поступово знижуватися, а народжуваність усе ще залишалася відносно високою.

Патріархальна сім'я як явище традиційного суспільства в умовах модернізації зазнала значних змін. В результаті розвитку товарно-грошових відносин на селі, ослаблення патріархальних засад сільського побуту, зростання селянського індивідуалізму відбувався процес дроблення селянських дворів, чисельного зростання малих сімей, які і стали на початок XX ст. головною формою сімейної організації. Цей процес продовжувався з початку 1880-х до кінця 1920-х рр. і призвів до того, що патріархальна сім'я поступилася місцем сім'ї нуклеарній.

До розпаду селянського двору вели сімейні негаразди, чвари тощо. Вони часто супроводжувалися сварками, бійками, судовими позовами. Численні джерела свідчать про зростання конфліктів та сварок у сім'ях, неповаги до батьків тощо. «В останні часи серед наших селян і в їх родинх все більше й більше розвивається сварок, безладдя. Воно то скоріше нищить наше господарство. Доходить діло до бійки а часом й до вбивства», – зазначав дописувач журналу «Хлібороб» [2]. В цьому проявилася криза традиційних суспільних відносин і, зокрема, сімейних відносин як їх основи. Численні автори зазначають, що дроблення наділів вело до збідніння селян.

Для життєдіяльності дрібного одноосібного господарства треба було притягнути до господарства максимум робочих рук, оскільки воно утримувалося саме ручною працею його членів. Вимоги господарювання диктували селянській молоді необхідність рано ставати до шлюбу. Висока народжуваність в селі утримувалася не лише консервативними звичаями, але і причинами суто економічного характеру. Трудове селянське господарство без дітей у робочому віці ніколи не досягало заможності, недостача робочих рук обмежувала можливості його росту. Більш високим коефіцієнтом народжуваності характеризувалися бідні сім'ї. Тут виходить свого роду замкнуте коло: для того, щоб краще жити потрібно більше землі, а для того, щоб її обробляти, – більше робочих рук. Але збільшення кількості робочих рук зменшувало площу землі на людину, знижуючи тим самим рівень життя. Нас-

лідком малоземелля і позитивної демографічної динаміки ставав надлишок значної маси робочих рук, аграрне перенаселення

Робочих рук для дрібних наділів землі було більш ніж достатньо, але дорослі селяни-чоловіки часто вдавалися до сторонніх заробітків, тому домашнє господарство і обробка землі лягали на плечі жінок, людей похилого віку, підлітків. Низька рентабельність селянських господарств разом з необхідністю сплати податків робило заробітки на стороні практично неминучими. Майже 60 % селян з метою змісту господарства шукало додаткових заробітків. Заробітчани, які поверталися в село, ставали силою, яка підточувала патріархальність селянського життя та підривала традиційні господарські устої.

За переписом 1897 р. люди до 30 років складали до 65% населення Російської імперії [13]. В наступні роки частка молоді зростала, відбувалося омолодження населення. Для патріархальних соціумів і патерналістської державної системи в цілому будь-яке порушення демографічного балансу і, особливо, різке зростання частки молоді в населенні країни може мати дестабілізуючі наслідки. Для країни з переважним селянським населенням, котре страждає від малоземелля (точніше, від переконаності в недостатчі землі), вони ставали вибухонебезпечними. Елементи т. зв. юнацької деструктивності стали глобальним фактором. Найважливіше значення мало те, що юнацька деструктивність поєдналася з аграрним перенаселенням. Аграрне перенаселення стало наслідком демографічного вибуху, секторного розриву між укладами в економіці, становило складновирішувану проблему для уряду, стало однією з головних причин кризових явищ в сільському господарстві та зростання соціальної напруженості (див. [10]).

Молодь першою відчула на собі вплив соціальних змін. Вона мала ряд «переваг» порівняно зі старшим поколінням – більше шансів здобути якусь освіту, більше міграційних можливостей. З появою шкіл, розвитком залізничного сполучення життя селян стає менше замкнутим. Сільська молодь, потрапивши в інше культурне середовище, в місто, на фабрики і заводи, поступово втрачала і морально-релігійні устої, які були винесені з села. Сучасники зазначали, що сільська молодь, яка виросла «в епоху політичної розрухи», побувала на відхожих промислах і «вкусилася виворіт міської культури», не мала стійкого світогляду. Розширенню контактів з зовнішнім середовищем сприяло і те, що все молоде чоловіче населення (за винятком старших синів у сім'ї) відбувало загальну військову повинність, котра відривала на 6 років від рідного середовища. Все це сприяло виникненню нового покоління селян, що не знало кріпосництва, більш освіченого, більш відкритого, більш незалежного і «фрондующего» [3, с. 31].

Фактори патерналістського стримування перестали діяти. Старі сімейні порядки в стосунках батьків і дітей руйнувалися, ослабла повага до батьків. У тій мірі, в якій влада батьків ще зберігалася, вона все більше трималася на одній лише прямій економічній залежності дітей. Демографічна ситуація, аграрне перенаселення, об'єктивно призводили до конфлікту батьків і дітей на ґрунті розподілу земельних наділів.

Була підірвана культура поведінки, порушений етичний образ людини, процес десоціалізації наростав, що сприяло створенню нових умов для розвитку злочинності в нижчих шарах російського суспільства [15, с. 61–64]. Рівень злочинності зростає, насамперед, серед молоді. На початку ХХ ст. значної гостроти і широкого суспільного резонансу набула проблема хуліганства (див. [9]).

З кінця ХІХ ст. погляди на виховання дітей і молоді стали суттєво змінюватися. Держава стала вкладати значні кошти в розвиток народної освіти. Значно зріс рівень писемності серед молоді нижчих верств населення. Та ріст освіченості став додатковим дестабілізуючим фактором для існуючої соціально-культурної системи. Вбачається обґрунтованою думка Р. Пайпса: зростаюча освіченість населення, котра не супроводжувалася відповідним розширенням поля застосування набутих знань, тільки посилювала занепокоєння нижчих класів [12, с. 135].

В губернаторських звітах початку ХХ ст. можемо бачити, що покоління людей, яким за 60 років, поводитися по старинці спокійно, ті, котрим за 40 залишалися роботящою верствою, а молодь виявилася позбавленою будь-яких авторитетів у середовищі, до якого вона належала. Не знаходячи собі відповідного її запитам місця в старих соціальних структурах, молодь проявляє деструктивну активність. Молодь повставала проти влади родини і добропорядного суспільства, всіляко виражала своє невдоволення традиційним укладом життя – порушуючи суспільний порядок, глузлились над владою, богохульствуючи то що [18, с. 69].

За чотири десятиліття, що послідували за відміною кріпосного права, всі колишні рівноваги були порушені, а нові – ще не створені. Суспільство вступило в смугу важкої, затяжної кризи, не могла уникнути цієї кризи і вся система сімейних і демографічних відносин [2, с. 62]. В свою чергу, демографічні зміни вимагали соціально-економічних і політичних перетворень.

Розкриття ролі демографічного чинника істотно збагачує і коригує пояснення соціальних процесів, які відбувалися в селах України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Демографічні процеси, що протікали в пореформеному селі, зачіпали в тому або іншому ступені

усі сторони життя села і значною мірою визначали його розвиток. Демографічний фактор, зміни у віковому балансі населення стали важливим чинником наростання революційної ситуації в Російській імперії на початку ХХ ст.

Бібліографічні посилання

1. Александров В. А. Сельская община в России (XVII – начало XIX вв.) / В. А. Александров. – М.: Наука, 1976. – 322 с.
2. Бутенко В. Селянське життя / В. Бутенко // Хлебороб. Сельсько-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1908. – № 20. – С.34–35.
3. Верт Н. История Советского государства. 1900–1991: пер. с фр. 2-е изд. / Н. Верт. – М.: ИНФРА-М, Изд-во «Весь Мир», 1998. – 544 с.
4. Вишневский А. «Серп и рубль». Консервативная модернизация в СССР / А. Вишневский. – М.: ОГИ, 1998. – 432 с.
5. Демографическая модернизация России, 1900–2000 / Под ред. А. Г. Вишневского. – М.: Новое издательство, 2006. – 608 с.
6. Качоровский К. Народное право / К. Качоровский. – М.: Молодая Россия, 1906. – 256 с.
7. Миронов Б. Н. Социальная история России периода Империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2 т. Т. 1 / Б. Н. Миронов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – 548 с.
8. Миронов Б. Н. Социальная история России периода Империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2 т. Т. 2 / Б. Н. Миронов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – 566 с.
9. Михайлюк А. В. Хулиганство в селах Украины начала ХХ в. как проявление смеховой народной культуры / А. В. Михайлюк // Докса. Зб. наук. праць з філософії та філології / Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова. – Одесса, 2011. – Вип. 16. – С.132–143.
10. Михайлюк О. В. Аграрне перенаселення як фактор кризи сільського господарства в Російській імперії на початку ХХ ст. / О. В. Михайлюк // Єлисавет: зб. наук. праць Кіровоградського національного технічного університету. Історичні науки. Вип. І. – Кіровоград: КНТУ, 2012. – С. 4–12.
11. Михайлюк О.В. Зміни в соціальному становищі жінки-селянки Наддніпрянської України в умовах модернізаційних перетворень кінця ХІХ – початку ХХ ст. / О. В. Михайлюк // Українознавчий альманах. Вип. 4 (специвипуск). – К.–Мелітополь, 2010. – С.131–138.
12. Пайпс Р. Русская революция: в 2 ч. / Р. Пайпс. – М.: РОССПЭН, 1994. – Ч. 1. – 398 с.
13. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. I. – СПб. Б.и., 1905. – 268 с.+ 89 прилож.

14. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811-1913 гг.): Стат. очерки / А. Г. Рашин. – М.: Госстатиздат, 1956. – 352 с.

15. Смирнов М. А. Отечественная преступность и общественно-политическая ситуация в России во второй половине XIX – начале XX века: 1861-1917 гг.: дисс.... канд. ист. наук: 07.00.02. Кострома, 2006. – 221 с.

16. Хохановский И. Народное мирозерцание в религиозно-моральном и социальном отношениях / И. Хохановский // Руководство для сельских пастырей. Журнал, издаваемый при Киевской Духовной Семинарии. – 1912. – Т. 3. – № 41 (7 окт.). – С.132–144.

17. Энгельгардт А.Н. Из деревни: 12 писем, 1872–1887 / А. Н. Энгельгард. – М.: Мысль, 1987. – 639 с.

18. Энгельштейн Л. Ключи счастья: Секс и поиски путей обновления России на рубеже XIX и XX веков / Л. Энгельштейн. – М.: ТЭРРА, 1996. – 572 с.

Надійшла до редколегії 21.10.18.

УДК:908:634[477.63-21]«1890–1908»

Ю. В. Берестень

Дніпровський державний аграрно-економічний університет

КАТЕРИНОСЛАВСЬКА ШКОЛА САДІВНИЦТВА, ГОРОДНИЦТВА ТА БЖІЛЬНИЦТВА: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА НАВЧАЛЬНО– ВИРОБНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (1890–1908 рр.)

В статті висвітлені проблеми організаційного становлення, просвітницької та виробничої діяльності Катеринославської школи садівництва, огородництва та бджільництва. Охарактеризовані роль та місце навчального закладу в розвитку садівництва Придніпровського регіону.

Ключові слова: садівництво, Катеринославська губернія, школа садівництва

В статье освещаются проблемы организационного становления, просветительской и производственной деятельности Екатеринославской школы садоводства, огородничества и пчеловодства. Охарактеризованы роль и место учебного заведения в развитии садоводства Приднепровского региона.

Ключевые слова: садоводство, Екатеринославская губерния, школа садоводства.

The problems of the organizational becoming, elucidative and productive activity of Ekatherinoslav of school of gardening, truck farming and beekeeping are illuminated in the article. A role and place of educational

establishment are described in development of gardening of the Priedneprowsk region.

Keywords: gardening, Ekatherinoslav province, gardening school.

В останні десятиліття спостерігається експонентне зростання уваги вітчизняного наукового загалу до проблем розвитку професійно-технічної освіти на теренах Придніпров'я. Попри здійснений в цій царині вітчизняними дослідниками вагомий науковий доробок адміністративна, навчально-педагогічна й господарча діяльність закладів нижчої професійно-технічної сільськогосподарської освіти Катеринославської губернії кінця XIX – початку XX століття знайшла лише фрагментарне й побіжне висвітлення на сторінках фахових розвідок, що стало наслідком розпорошеності джерельної бази, низького рівня її інформативної репрезентативності [1; 23; 24].

Мета даної статі полягає в комплексному вивченні етапів становлення та розвитку Катеринославської школи садівництва, огородництва та бджільництва наприкінці XIX – на початку XX ст.

В березні 1889 р. на підставі дозволу міністра державного майна Російської імперії М.М. Островського був відкритий Катеринославський відділ Імператорського Російського Товариства Садівництва (далі КВІРТС) [15, с. 686]. До складу нового осередку товариства увійшли чиновники земських установ, відомі громадські діячі міста й губернії: вчений-ботанік І.Я. Акінфієв, члени губернської та повітових земських управ – Г.А. Залюбовський, М.Ф. Ольшевський, В.С. Кисличний, М.Ф. Леонов та ін. [11, с. 272].

З аналізу статутних положень нового осередку випливає, що головна мета його практичної діяльності полягала у комплексному вирішенні низки господарських завдань плодівництва, змістовного поширення серед населення регіону агротехнічних знань, методів та прийомів в галузі практичного садівництва, городництва й виноградарства [15, с. 686]. Ефективним інструментом реалізації визначеної мети діяльності осередку за задумом його членів повинен був стати початковий професійно-технічний заклад з підготовки фахівців для садівничої та городницької галузі сільськогосподарського виробництва регіону. Відзначимо той факт, що проблема організації початкових навчальних закладів з садівництва була вкрай актуальною в даний період, беручи до уваги її практичне значення для розвитку господарської системи країни. Зокрема, в 1889 р. Полтавське сільськогосподарське товариство порушило питання про організацію школи садівництва на теренах губернії, яку відкрила тільки в 1895 р. [25, с. 72].

За задумом членів КВІРТС майбутня школа повинна була перетворитися на свосередній навчально-виробничий центр та науково-дослідницький полігон з розведення й акліматизації високопродуктивних плодових й лісових культур, забезпечуючи потреби місцевих господарств в якісному й кондиційному посівному матеріалі та саджанцях [15, с. 686].

Беручи до уваги той факт, що послуги садівника-практика на місцевому ринку праці коштували досить дорого, й не кожен землевласник міг собі дозволити його утримання, то КВІРТС було поставлено за мету підготувати на базі нового начального закладу початкової професійно-технічної освіти досвідчених садових працівників, які повинні були задовольнити попит місцевих господарств в обізнаних фахівцях в галузі практичного садівництва та городництва. Члени правління КВІРТС в своїй організаційній та освітянській діяльності виходили з ідеї обстоювання економічних інтересів місцевих поміщиків та приватних землевласників, намагаючись створити належні умови для забезпечення їх господарств дешевою кваліфікованою робочою силою, яка була спроможна ефективно вирішувати практичні завдання з розведення садів, компетентного догляду за станом плодово-ягідних культур, плодових й лісових насаджень.

Вже на установчих зборах регіонального осередку імператорського товариства садівництва одним з перших було ухвалено рішення про створення в м. Катеринославі початкового спеціалізованого професійно-технічного навчального закладу – училища садівництва [15, с. 686]. З метою отримання земельної ділянки для організації школи садівництва й створення розгалуженої виробничої інфраструктури на адресу міністерства державного майна КВІРТС було відправлено відповідне клопотання, в якому змістовно обґрунтовувалась доцільність передачі у власність осередку землі казенного саду, що знаходилась в оренді місцевого підприємця Компера [15, с. 687].

Вже літку 1889 р. департамент землеробства та сільської промисловості рішенням від 10 серпня 1889 р. за №7988 надав відповідний дозвіл [15, с. 687]. При цьому, передача земельної ділянки у власність здійснювалась за умови «якщо відділ за власний рахунок або за допомоги земства впродовж двох років заведе на відведеній ділянці правильне садове господарство й облаштує необхідні приміщення для відкриття школи, буде підтримувати потім всі будови в справному вигляді, забезпечить господарство необхідним живим й мертвим реманентом, буде утримувати не менше 15 учнів» [15, с. 687]. На черговому засіданні членами правління КВІРТС були розглянуті й після нетривалого обговорення прийняті умови департаменту, а також розроб-

лена поетапна стратегія реалізації адміністративних заходів щодо організації майбутньої школи садівництва.

31 січня 1890 р. земельна ділянка казенного міського саду була передана у розпорядження КВІРТС, членами якого була розпочата кампанія зі збору коштів необхідних на спорудження навчального корпусу, будівель виробничої інфраструктури майбутньої школи. Попри значні фінансові пожертви меценатів та благодійників збір необхідної на будівництво суми проходив вкрай мляво та повільно, значно віддаляючи перспективу відкриття нового професійно-технічного закладу. Намагаючись ефективно розв'язати проблему фінансування будівництва шкільних споруд, правління осередку вирішило використати прибутки, які отримувало від оренди та експлуатації казенного саду.

Паралельно правління КВІРТС звернулося з низкою клопотань про фінансову допомогу до губерньської адміністрації та органів місцевого самоуправління, які в свою чергу досить оперативно на них відреагували. Зокрема, губерньські земські збори вже 13 грудня 1890 р. одностайно прийняли постанову про надання катеринославському осередку фінансової допомоги у розмірі 5000 руб. для будівництва шкільних споруд та виробничої інфраструктури [17, с. 275; 9, с. 302–303]. Аналогічні фінансові субсидії навчальному закладу будуть виділені й повітовими установами земського самоврядування [2, с.112–113; 18, с. 45].

Отримавши від губерньського земства та меценатів значні субсидії, КВІРТС вже до початку осені 1891 р. завершив спорудження навчального корпусу школи, де згідно з проектом розміщувалися навчальні класи, майстерні, житлові приміщення для учнів та викладачів. В даний період на землях технічного саду в м. Катеринославі зусиллями членів регіонального осередку був закладений розплідник для розведення плодкових та лісових культур [22, с. 42]. В 1891 р. міністерством державного майна був затверджений статут школи, який нормативно окреслив порядок організації навчального процесу, особливості структури базових курсів, визначив зміст та характер практичної підготовки учнівського контингенту. На підставі положень статуту навчальний заклад отримав офіційну назву – Катеринославська школа садівництва, огородництва та бджільництва 2-го розряду [17, с. 257; 6, с. 252].

13 жовтня 1891 р. за участі членів товариства, учнів й викладачів, представників місцевої адміністрації та містян Катеринослава відбулося урочисте освячення шкільної споруди й відкриття нового початкового навчального закладу сільськогосподарської професійно-

технічної освіти. Загальна чисельність учнівського контингенту на момент відкриття становила 15 осіб. В тому ж році до школи був переведений підготовчий клас з дворічним терміном навчання, що на загал дозволило на певний період вирішити проблему забезпечення навчального закладу підготовленими абітурієнтами [17, с.257].

В школі садівництва викладалися переважно сільськогосподарські дисципліни: практичне садівництво, городництво, бджолярство, шовківництво, основи ґрунтознавства, фізіологія рослин, основи догляду за плодовими та лісовими культурами. З метою організації якісного навчального процесу, правлінням КВІРТС вдалося залучити до викладацької діяльності висококваліфіковані педагогічні кадри, які мали значний практичний досвід роботи в галузі садівництва й городництва.

На початковому етапі становлення навчального закладу посаду опікуна школи обіймав П.Е. Голубінін, обов'язки управляючого школи виконував Б.Л. Гохгейм. До складу педагогічного колективу навчальної установи входили досвідчені вчителі та садівники-практики: В.С. Андрєєв, А.М. Дворовенко, П.І. Четирикін [11, с. 241]. В 1892–1893 рр. у школі садівництва викладав відомий фахівець з розведення плодових та лісових культур В.П. Лухменський [28, с. 59].

З 1891 р. для учнів середніх та початкових навчальних закладів міста Катеринослава на базі школи почали систематично проводитись цікаві природознавчі екскурсії й практичні заняття з садівництва, декоративного рослинництва, що, безумовно, сприяло поширенню серед учнівської молоді та катеринославських містян передових досягнень європейського сцієнтизму в галузі плодівництва, лісництва, садової агротехніки [16, с. 247.].

В 1891–1892 рр. керівництво навчального закладу разом з правлінням КВІРТС сфокусувало свою увагу на розбудові виробничої інфраструктури школи. Зокрема, 1891–1892 рр. спільними зусиллями учнів та вчителів була проведена розчистка території колишнього технічного саду, на якій були висаджені лісові породи дерев, закладено розплідник плодових культур [17, 259–260]. Згодом, на його базі, з вихованцями навчального закладу проводилися практичні заняття з садівництва й городництва, на яких ставилися різноманітні науково-практичні досліди, вдосконалювалися агротехнічні прийоми догляду за плодовими й лісовими насадженнями. В 1896–1897 рр. на території розплідника учнями школи був закладений великий розарій, розбиті ділянки з посівами медоносних трав, декоративних та екзотичних рослин. Одночасно з даними заходами поряд з розплідником був спроектований виноградник, де були висаджені високопродуктивні винні та

столові сорти винограду. Для вирощування розсади городніх культур, розведення екзотичних рослин та квітів на території школи були споруджені теплиці, збудовано оранжерею. Частина насіннєвого матеріалу високопродуктивних сортів плодових, плодово-ягідних, лісових культур, декоративних рослин та квітів за ініціативи КВІРТС була придбана за закордоном у розпліднику при ботанічному саду м. Ерфурта (Німеччина) [17, с. 259–260].

Окремим напрямком діяльності професійно-технічного навчального закладу було розведення суниць й спаржі – культур, які користувались підвищеним попитом на місцевому ринку. Практична орієнтація господарської діяльності школи садівництва на задоволення потреб місцевого ринку Катеринослава та губернії дала змогу залучити отримані від продажу сільськогосподарської продукції кошти на розвиток навчально-виробничої інфраструктури, технічне оснащення навчального закладу, придбання необхідного садового реманенту, добрив.

Один з пріоритетних напрямків освітньо-професійної діяльності школи садівництва полягав у сприянні популяризації знань з практичного садівництва, городництва, квітникарства серед населення Придніпровського регіону. Зокрема, в 1890 р. на загальних зборах КВІРТС було прийнято рішення про організацію на базі школи спеціальних курсів садівництва та городництва для вчителів початкових шкіл Катеринославської губернії. Діяли спеціальні курси з практичного садівництва під керівництвом відомого садівника А.К. Грелля в 1891 р., викликавши значний суспільний резонанс серед вчительського загалу губернії [17, с. 258]. Згодом за активної участі викладачів-курсистів в Катеринославській губернії впродовж 90–х рр. XIX ст. буде створена ціла мережа шкільних садів, які перетворилися на своєрідні дослідницькі полігони з поширення плодових культур серед населення губернії. За статистичними даними губернської адміністрації тільки в 1897 р. на теренах Катеринославської губернії завдяки безпосередній участі садівників школи та членів КВІРТС було закладено 260 шкільних садів, створено 68 пасік, 26 тутових розплідників, на базі яких здобували теоретичні знання та практичні навички з садівництва та городництва учні місцевих шкіл й селяни [19, с. 695; 13, с. 151–152].

Всього за початковий період діяльності КВІРТС в 1890–1897 рр. загальна чисельність плодових культур, висаджених членами товариства та садівниками школи на теренах губернії становила 16310 саджанців плодових дерев, 291756 – лісових [19, с. 695]. Шкільні сади та розплідники, створені за ініціативи Катеринославського осередку імператорського російського товариства садівництва, в даний період пе-

ретворилися на потужні центри забезпечення населення губернії високопродуктивним посадковим матеріалом плодових, лісових та плодово-ягідних культур. Зокрема, тільки в 1896 р. з шкільних садів було безкоштовно роздано селянам 18230 саджанців плодових та 59154 лісових порід дерев, що наочно свідчить про вагому роль школи садівництва та КВІРТС в розвитку садівництва на теренах Катеринославської губернії [19, с. 695].

В 1898–1899 рр. КВІРТС завдяки отриманим від губернської та повітових земських управ субсидіям у штатному розкладі школи з'явилася посада роз'їзного вчителя-садівника, яку обійняв відомий інструктор-садівник П.А. Лісичин [3, с. 289–290]. В його службові обов'язки входив загальний нагляд над шкільними садами губернії, надання дорадчих та консультативних послуг з садівництва місцевим землевласникам та селянам, догляд за плодовими насадженнями й садовими культурами школи.

На початку 90-х рр. XIX ст. члени катеринославського осередку стикнулися з проблемою забезпечення навчального закладу необхідним учнівським контингентом, дефіцит якого був зумовлений насамперед низьким рівнем платоспроможності бажаючих навчатися в школі. Зокрема, голова правління КВІРТС, катеринославський губернатор В.К. Шліппе звернувся до земських повітових зборів губернії з проханням щодо асигнування 100 руб. на утримання при школі садівництва по одному земському стипендіату від кожного повіту губернії. [14, с. 228; 10, с. 121]. За задумом голови подібна система організації фінансування земських стипендіатів повинна була комплексно вирішити проблему забезпечення навчального закладу необхідним учнівським контингентом. В свою чергу, земські повітові установи отримували професійно підготовлених садівників-інструкторів, які надавали місцевому населенню консультативно-дорадчу допомогу й здійснювали необхідну практичну агротехнічну роботу у відповідних повітах губернії.

Як свідчать статистичні дані, більша частина учнів, яка закінчила повний курс школи садівництва, лишалась працювати за фахом на теренах Катеринославської губернії, сприяючи своєю практичною діяльністю подальшому сталому розвитку садівництва. Зокрема, з 15 осіб, які закінчили школу з моменту її заснування, лише 4 учні покинули терени губернії, а 11 працювали садівниками в різних повітах. Цільова підтримка повітових установ земського самоврядування дозволила навчальному закладу успішно подолати тимчасові труднощі.

На межі століть завдяки фінансовим вливанням місцевої губернської адміністрації та земських установ, пожертвам місцевих ме-

ценатів відбувалося поступове зміцнення матеріально-технічної бази школи садівництва, що дозволило значно розширити загальну площу плодового розплідника, закласти нові парники й оранжереї. Зокрема, в 1896–1897 рр. збільшилась площа висіву лісових порід дерев, в 4 рази зросла корисна площа винограднику. Так, наприклад, в 1897 р. територія плодового розплідника обіймала вже 7 дес. землі 154 квадратних сажні [19, с. 696].

Беручи до уваги сприятливу ринкову кон'юнктуру, стабільний попит у населення міста й губернії на екзотичні декоративні квіти й рослини, за вказівкою дирекції школи в 1898 р. був здійснений масштабний висів цінних рослин і квітів у відкритий ґрунт. Одночасно, було прийнято рішення про збільшення загальної кількості парників та оранжерей. Зокрема, вже в 1897 р. в структурі виробничих об'єктів технічного саду нараховувалось 22 парники [19, с. 696–697]. В тому ж році члени КВІРТС ухвалили рішення про спорудження на території навчального закладу третьої оранжереї.

На межі століть на базі школи садівництва були організовані зусиллями катеринославського осередку товариства садівництва різноманітні регіональні виставки, присвячені популяризації садівництва та квітникарства серед городян м. Катеринослава. Так, наприклад восени 1897 р. на базі школи садівництва була проведена регіональна промислова сільськогосподарська виставка.

На початку XX ст. в школі садівництва відбулись певні кадрові зміни. Зокрема, обов'язки офіційного попечителя школи виконував О.М. Захаренко, посаду управляючого навчальним закладом обіймав губернський секретар І.Г. Дзене. До складу педагогічного колективу школи входили викладачі: П.М. Смирницький, В.П. Базарянінов, зановчитель Д.О. Хорошев. Обов'язки шкільного садівника виконував П.І. Дамбур. Посаду лікаря навчального закладу обіймав на громадських засадах відомий в м. Катеринославі лікар І. В. Ляшко–Попель. [12, с. 26–27; 27, с. 199].

Вагомі практичні здобутки Катеринославської школи садівництва в царині поширення сільськогосподарських знань привернули увагу чиновників міністерства землеробства. Так, в серпні 1900 р. під час інспекційної поїздки півднем Російської імперії навчальний заклад відвідав у супроводі катеринославського губернатора Ф.Е. Келлера міністр землеробства та державного майна, дійсний таємний радник О.С. Ермолов. Під час візиту міністр висловив своє задоволення загальним станом господарської діяльності школи садівництва, якістю практичної підготовки учнів, відзначивши вагомі виробничі успіхи навчального закладу [4, с. 204].

За результатами візиту міністра землеробства 14 вересня 1900 р. відбулося розширення засідання КВІРТС за участю губернатора генерал-лейтенанта графа Ф.Е. Келлера й представників повітових земських установ. В своєму виступі на засіданні губернатор констатував, що «існуючий в Катеринославі відділ імператорського товариства садівництва з його школою може слугувати кращим та надійним провідником до населення тих знань по даним галузям, відсутність яких, галузі ці не приносили до сих пір особливої користі населенню» [4, с. 205]. В результаті детального обговорення ролі та місця Катеринославської школи садівництва в поширенні сільськогосподарських знань та агрокультурних технологій, з'явилася невелика резолюція, де була вміщена комплексна програма невідкладних адміністративних заходів, спрямованих на оптимізацію консультативної, навчально-виробничої діяльності закладу початкової професійно-технічної сільськогосподарської освіти. Зокрема, було звернуто увагу на необхідність зміни статуту школи садівництва, що мало на меті ефективне розв'язання вкрай гострої проблеми фінансового забезпечення навчальної установи. Одночасно було ухвалене рішення про розведення в технічному саду навчального закладу високопродуктивних сортів низки сільськогосподарських культур, які мали особливе промислове значення для регіону [4, с. 206].

На початку XX ст. Катеринославська школа садівництва стикнулася з цілою низкою складних господарських викликів, які поставили під загрозу її подальше існування. Зокрема, гідротехнічне обстеження технічного саду, який належав навчальному закладу, виявило наявність високого рівня ґрунтових вод, який зумовлював надмірну вологість ґрунту плодового розплідника, що вкрай негативно позначалося на вегетації, рості й плодоношенні плодових й лісових культур. Підвищена вологість ґрунту знижувала стійкість плодових та лісових насаджень до різноманітних хвороб, що, на загал, відбивалось на рівні продуктивності саджанців та насіннєвого матеріалу, які втрачали свої видові та сортові кондиції [8, с. 121]. З метою практичного вирішення даних господарських проблем на території школи садівництва на початку століття були проведенні невідкладні інженерні й гідротехнічні роботи з пониження рівня ґрунтових вод, проте через складності рельєфу та особливості водостоку вони не принесли очікуваних позитивних результатів.

Проте дані проблеми істотним чином не вплинули на характер організації навчально-виробничого процесу в Катеринославській школі садівництва. В даний період зусиллями викладачів та попечителів навчального закладу для вихованців школи проводилися чисельні екс-

курсії до казенних й приватних садів місцевих землевласників, взірцевих лісництв, які розташовувалися на теренах Катеринославської губернії. Паралельно, на базі навчального закладу продовжували функціонувати курси садівництва для вчителів шкіл Придніпровського регіону [5, с. 350].

В 1903 р. була збільшена загальна культурна площа технічного саду, в якому була розширена територія розплідника плодкових й лісових культур, винограду, розбиті нові городи, закладена плантація плодово-ягідних культур, виділена та окультурена ділянка для висіву насіннєвого матеріалу, створено розплідник маточних дерев [20, с. 1286].

Восени 1903 р. школа садівництва взяла участь в організації та проведенні губернської сільськогосподарської виставки, на якій учнями були представлені чисельні експонати: гербарій дичків підвоїв, різні види пікірованих дичків, дички підвоїв плодкових та декоративних рослин, що отримали високу оцінку експертів, які відзначили експонати відповідними медалями та дипломами [20, с. 806].

В 1904 р. Катеринославська школа садівництва опинилася на межі фінансового банкрутства, яке було спричинене гострим дефіцитом коштів, викликаного негативними соціально-економічними наслідками російсько-японської війни та революції, які призвели до дисбалансу бюджетів повітових та губернських земських установ – головних донорів навчального закладу. Фінансова криза зумовила й зниження обсягів добровільних пожертв, які виділялися навчальному закладу благодійниками. Загальна ситуація навколо навчальної установи ускладнювалася тією обставиною, що матеріально-технічна база школи вимагала істотного оновлення. Зокрема, головний корпус школи, де розміщувалися навчальні аудиторії, їдальня й гуртожиток для учнів, потребував планового ремонту й масштабної реконструкції. Поточне обстеження технічного стану житлових будівель навчального закладу, проведене групою експертів, виявило їх часткову непридатність для проживання через надмірну вологість й сирість, що вкрай негативно позначалося на загальному стані здоров'я викладачів та вихованців школи. Не відповідав санітарно-гігієнічним та технічним умовам експлуатації й флігель навчального закладу, де розміщувалась учнівська їдальня та кухня. Зібраних коштів вистачило лише на забезпечення самих невідкладних потреб школи садівництва, залишаючи відкритим питання про ремонт навчальних споруд.

На початку російсько-японського конфлікту 1904–1905 рр. Катеринославська школа садівництва як профільний сільськогосподарський навчальний заклад регіону бере активну участь в заготівлі сухо-

фруктів та сушених овочів для потреб різноманітних лазаретів, шпиталів, військових частин діючої армії [7, с. 1]. Зокрема, на базі Катеринославської школи садівництва був створений пункт зі збору натуральних пожертв, на який тільки в 1904 р. поступило від місцевого населення 200 пудів фруктів, 1300 пудів овочів, 125 пудів сухофруктів. Паралельно, вчителями та учнями за фінансової та матеріальної допомоги земських установ Катеринославської губернії була організована переробка й сушка фруктів та овочів.

Всі натуральні пожертви й перероблені сухофрукти були передані Катеринославським осередком Імператорського товариства садівництва та школою місцевим медичним установам Червоного Хреста, які транспортували їх на далекосхідний театр воєнних дій [7, с. 7].

Фінансові негаразди та проблеми змусили членів правління КВІРТС в 1906 р. звернутися до губернської земської управи з клопотанням про передачу навчального закладу на баланс губернського земства. Проте дана ініціатива не зустріла належного розуміння в міністерстві землеробства та державного майна Російської імперії. Намагання врятувати навчальний заклад шляхом його підпорядкування органам земського самоврядування закінчилося невдачею. Як впливає з матеріалів документальної бази, в 1907 р. інтерес земських установ Катеринославської губернії до подальшої долі школи садівництва згас. В даний період земські установи Катеринославської губернії переймалися розв'язанням питання розбудови розлогої мережі закладів початкової та середньої сільськогосподарської освіти, навчальні програми яких передбачали більш ґрунтовну й системну підготовку учнів з садівництва, городництва ніж та що здійснювалась на базі Катеринославської школи садівництва.

На припинення навчально-виробничої діяльності школи садівництва вплинули й інші адміністративні чинники. Зокрема, впродовж 1904–1907 рр. в Катеринославському губернському правлінні, губернській управі йшла інтенсивна підготовка до проведення в м. Катеринославі Південноросійської сільськогосподарської, промислової та кустарної виставки. В процесі тривалої дискусії організаційним комітетом виставки було прийнято рішення про використання території технічного саду та Катеринославської школи садівництва для розміщення виставкових павільйонів та наметів. Це рішення де-факто винесло вирок подальшому існуванню школі садівництва. В нашому розпорядженні відсутні документальні матеріали, які відображають безпосередньо процес ліквідації навчального закладу. Статистичні звіти міністерства землеробства та державного майна містять лише інформацію про те, що Катеринославська школа садівництва, городниц-

тва та бджолярства через брак коштів припинила своє існування в 1908 р. [26, с. 16].

Впродовж своєї 18 літної історії навчальної та господарської діяльності Катеринославська школа садівництва, городництва та бджолярства зробила вагомий внесок в розвиток садівництва м. Катеринослава та губернії, виховала цілу плеяду висококваліфікованих спеціалістів-практиків з садівництва й городництва, заклала потужний підмушок мережі шкільного садівництва в регіоні, сприяючи поширенню емпіричних досягнень європейського сциєнтизму в галузі садівництва та городництва серед сільськогосподарського населення губернії.

Бібліографічні посилання

1. Венгеров С.А. Акинфьев И. Я. // Критико-биографический словарь русских писателей и ученых. – Том. VI. – С.Петербург: Типография М.М. Стасюлевича. – 1897–1904. – С. 321–324.
2. Журналы Александровского уездного собрания XXVII сессии (1892 года). С приложенными. – Александровск: Типография Б.Я. Штерн, 1893. – 374 с.
3. Журналы Александровского уездного собрания XXXIV сессии (1899 года). С приложенными. – Александровск: Типография Б.Я. Штерн, 1899. – 625 с.
4. Журналы Александровского уездного собрания XXXV сессии (1900 года). С приложенными. – Александровск: Типография Б.Я. Штерн, 1901. – 609 с.
5. Журналы Александровского уездного земского собрания XXXVII очередной сессии (1902 года) с приложениями. – Александровск: Типография Б.Я. Штерн, 1903. – 550 с.
6. Календарь сельского хозяина на 1903 год. Под ред. Ф.С. Груздева. Год четвертый. С.–Петербург: Типография П.П.Сойкина, 1903. – 328 с.
7. Краткий отчет о деятельности Екатеринославского отдела Императорского Российского общества садоводства в 1904 г. – Екатеринослав, 1905. – 20 с.
8. Обзор деятельности министерства земледелия и государственных имуществ за седьмой год его существования (30 марта 1900 – 30 марта 1904 года). С.–Петербург: Типография В.Ф.Киришбаума, 1901. – 343 с.
9. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1890 год. Часть первая. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1891 – 383 с.
10. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1903 год. Часть вторая. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1904. – 509 с.
11. Памятная книжка и адрес календарь Екатеринославской губернии на 1895 год. Издание губернского статистического комитета. под ред. Я.Г. Гололобова. – Екатеринослав, 1895. – 560 с.

12. Памятная книжка и адрес–календарь на 1901 г. Издание Екатеринославского Губернского статистического Комитета под редакцией секретаря Комитета Я.Г. Гололобова. Выпуск второй. – Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления, 1900. – 557 с.
13. Постановления V очередного Верхнеднепровского уездного собрания 6–10–го октября 1895 года (2-я очередная сессия). – Верхнеднепровск: Типография Я.Н. Губермана, 1896. – 230 с.
14. Постановления Верхнеднепровского III очередного уездного земского собрания (По положению 12-го июня 1893 года) 9–14 октября 1893 года. – Верхнеднепровск: Типография Я.Н. Губермана, 1894 год. – 255 с.
15. Постановления XXIV Екатеринославского губернского земского соборья с 5 по 14 декабря 1889 года. С приложениями. – Екатеринослав: Типография Губернского Правления, 1890. – 761 с.
16. Постановления XXV очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 4 по 13 декабря 1890 года. С приложениями. – Екатеринослав: Типография губернского правления, 1891. – 645 с.
17. Постановления XXVI очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 4 по 13 декабря 1891 года. С приложениями. – Екатеринослав: Типография губернского правления, 1892. – 552 с.
18. Постановления XXX очередной сессии Екатеринославского губернского собрания с 4-го по 13-е декабря 1895 года. С приложениями. Екатеринослав: Типо-литография Губернского Правления, 1896. – 955 с.
19. Постановления XXXII очередной сессии Екатеринославского губернского собрания с 5-го по 16-е декабря включ. 1897 года. С приложениями. Екатеринослав: губернская земская типография, 1898. – 1540 с.
20. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XXXVII очередной 1902 года сессии с 1-го по 14-е декабря включительно. – Екатеринослав: Типография Губернского земства, 1903.
21. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XXXVIII очередной 1903 года сессии с 7-го по 21-е декабря включительно. – Екатеринослав: Типография Губернского земства, 1904.
22. Протоколы Александровского уездного земского собрания XXV очередной сессии (1890 года) с приложениями. – Александровск: Печатано в типографии Б.Я. Штерн, 1891. – 248 с.
23. Савчук В.С. Иван Яковлевич Акинфиев / В. С. Савчук. – М.: Наука, 1996. – 110 с.
24. Савчук В.С. Естественнонаучные общества Юга Российской империи вторая половина XIX – начало XX в. / В. С. Савчук. – Днепропетровск: Из-во ДДУ, 1994. – 232 с.
25. Самородов В. М. Полтавське сільськогосподарське товариство (1865–1920): історія, зв'язки, першопостаті / В. М. Самородо, С. Л. Кигим. – Полтава: Дивосвіт, 2015. – 160 с.
26. Смета доходов и расходов и специальных средств департамента земледелия с отделами сельской экономии и сельскохозяйственной статистики и земельные улучшения Главного Управления землеустройства и земледелия

на 1909 год. – С.–Петербург: Типография Министерства Путей Сообщения, 1908. – 103 с.

27. Список чинам министерства земледелия и государственных имуществ на 1900 год. – С.Пб: Типография В.С. Балашев и К., 1900. – 695 с.

28. Юбилейный справочник журнала «Плодоводство» за истекшее двадцатипятилетие. 1890–1914. Составил В.Э. Эндер. – Петроград, 1914. – 136 с.

Надійшла до редколегії 15.10.2018.

УДК 930.2:477.4(058.244)

Ю. П. Присяжнюк, Р. М. Орищенко

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО НАДДНІПРЯНЩИНИ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст.: НОВІ ДОСЛІДНИЦЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ

Стаття присвячена завданням, які сьогодні стоять перед українськими істориками–дослідниками селянської проблематики. Їхнє вирішення обіцяє добрі пізнавальні перспективи для селянознавства, зокрема щодо ліквідації помітної прогалини, яка існує в українській історіографії між інтерпретаційними моделями «традиційного села» і «модерного» міста кінця ХІХ – першої третини ХХ ст.

Ключові слова: селянознавство, методологія, історія, історіографія, традиційне суспільство, Наддніпрянщина.

Статья посвящена задачам, которые сегодня стоят перед украинскими историками – исследователями крестьянской проблематики. Их решение обещает хорошие познавательные перспективы для крестьяноведения, в частности те, которые призваны ликвидировать существующий разрыв в украинской историографии между интерпретационными моделями «традиционного села» и «модерного» города конца ХІХ – первой трети ХХ в.

Ключевые слова: крестьяноведение, методология, история, историография, традиционное общество, Надднепрянщина.

The article is devoted to the tasks currently encountered by Ukrainian historians – researchers of peasant issues. It promises good cognitive perspectives for peasant studies, in particular the elimination of a noticeable gap that has long existed in Ukrainian historiography between interpretive models of the «traditional village» and «modern» city of the late nineteenth and first third of the twentieth century.

© Ю. П. Присяжнюк, Р. М. Орищенко, 2018

Статтю підготовлено в рамках грантової теми «Образи «сусідів» на прикордонні України, Польщі, Білорусі: конфліктні історичні дискурси про минуле та моделі примирення» (Ф77/42–2018 від 02.05.2018).

Key words: peasant studies, methodology, history, historiography, traditional society, Naddniprianshchyna.

У перші десятиліття ХХІ ст. українські історики-аграрники помітно розширили пізнавальні горизонти селянознавчих студій. Причини такого, загалом передбачуваного й навіть очікуваного інтелектуального прориву приховуються в цілому спектрі обставин, до яких варто віднести наступні. По-перше, радикально зростаючий інтерес учених України до здобутків західноєвропейської історіографії, яка на тлі суттєвих конструктивних напрацювань ХХ ст. продовжувала динамічно розвиватися. Відтак нові погляди західних колег на минувшину, запропоновані ними оригінальні пізнавальні технології не могли не позначитися й на дослідницьких практиках українських істориків. По-друге, помітно загострився інтерес українських науковців до низки «білих плям» історії (історіографії) селянства. Чи не найбільший інтерес пробудився до такого насиченого подіями періоду як кінець ХІХ – перша третина ХХ століття. І, вочевидь, не випадково, адже цей відтинок історичного часу виявився справді щедрим на глобальні, соціальні, національні, політичні (революційні) процеси, які поки що не отримали належного пояснення та оцінки в гуманітарних знаннях. У світлі нових підходів, що їх продукуватиме сучасна гуманітаристика (також постгуманістика), ця невідповідність поставатиме дедалі рельєфніше, спонукатиме вдосконалювати епістемологічний арсенал історичної науки. По-третє, нинішня актуалізація ролі комунікативних взаємозв'язків між селянами й панівними політичними ідеологіями (течіями, доктринами), передусім соціалізмом, націоналізмом, анархізмом, комунізмом, почасти консерватизмом [3, с. 10–13]. В українській історії ХХ ст. вони матимуть напрочуд складну, суперечливу та непередбачувану еволюційну динаміку, що видимо позначатиметься як на самому історичному процесі, так і інтерпретаційних концепціях, тематичних сюжетах, причому як власне наукової, так і дидактичної історії. По-четверте, не варто ігнорувати завдання, які стоять перед сучасними реформаторами села. Вони сподіваються отримати серйозне підґрунтя у вигляді прискіпливого аналізу далеко не в усьому позитивного досвіду «вимушеної модернізації села», яка тривала протягом останнього століття й за багатьма характерними ознаками виявилася «руйнівною для селянського суспільства та культури» [3, с. 35].

Варто зауважити, що проблема, якої автори торкаються в цій розвідці, постала відносно давно. Причому якщо перша чверть ХХ ст. позначилася відомими революційними потрясіннями, які охопили Україну та значну частину решти європейських країн, то друга його чверть стала якраз тим періодом, коли з'явилися перші публікації, у

яких проаналізовано основні події, дано оцінки, наголошено на труднощах, особливостях і завданнях самого пізнавального процесу.

До дискусії, що носила здебільшого автономний характер, тобто відбувалася опосередковано від основних учасників подій, долучилися й емігрантські кола. Серед них український історик, публіцист, громадсько-політичний діяч, учасник Першої світової війни в складі Українських січових стрільців, один із теоретиків стрілецького руху, також автор перших підручників із військової справи Василь Кучабський (1895 – 1971). Вважаючи своїм учителем В. Липинського, він у 1930-х рр. остаточно перейшов на ідеологічні позиції консерватизму, що дало йому змогу досить критично інтерпретувати події творення української соборної державності, у яких самому довелося брати активну участь. До речі, у своїх оцінках Кучабський був неодиноким, адже подібних поглядів дотримувався старший за віком Осип Назарук (1883 – 1940) – ще один відомий український журналіст, публіцист, громадсько-політичний діяч.

1934 р. у Берліні В. Кучабський опублікував монографію «Західна Україна в боротьбі між Польщею і більшовизмом 1918 – 1923», яку підготував на, як тепер прийнято казати, ґрунтовній джерельній базі. Як інтелектуал, що тривалий час мешкав і діяв у Наддніпрянській Україні, спромігся скласти власне бачення місцевої сільської людності. Був переконаний, що на період революційних змагань «східні українці не дозріли ще до свідомого державотворення». За великим рахунком, писав Кучабський, «вони були всього лише волелюбними бунтарями, здатними до збройної боротьби, але не до наведення ладу – у власних лавах і у власній країні» [4, с. 232]. Продовжуючи думку, зазначав, що наддніпрянці – нащадки «диких, романтичних, кочових козаків», носії того «східного, євразійського, пограничного» духу, що суттєво вплинув на східноукраїнський національний рух. При цьому козаки, вважав Кучабський, за багатьма характеристиками переважали селян: вони здавалися йому активнішими, відважнішими, амбітнішими; селяни ж, навпаки – повільнішими, розважливішими, обмеженішими. Але саме селяни, з їхньою чіпкістю й педантичністю, нібито здатні були, на думку історика, «будувати й утримувати» в ХХ ст. державу, тоді як козаки – спроможні лише її руйнувати.

Висновки, які робив В. Кучабський, виявилися максимально «модернізованими». Саме козацько-селянський сегмент ментальності етнічних українців він поклав у ті принципові відмінності, які розгледів між державними утвореннями УНР та ЗУНР. У цьому контексті теоретик стрілецького руху й революційних процесів в Україні набагато випередив свій час, хоча запропонований ним відносно жорсткий

поділ української сільської людності на два типи (козаків і селян) постає дещо перебільшеним. Звідси вибір, який щоразу доводиться робити історикам на користь тієї чи іншої верстви (а сьогодні це поширена практика в історіописанні), виглядає дещо штучним. До того ж він вимагає марудних, за великим рахунком непотрібних пояснень та уточнень.

Сучасні дослідження потребують прискіпливої роботи, насамперед у царині категоріальної точності/визначеності, але не тільки. Нагальність же самих студій актуалізується фактом відзначення чергових ювілеїв (100-річчя Української революції 1917 – 1921 рр., 85-річчя трагедії Голодомору 1932/1933 рр. та ін.), які не лишають байдужими передусім широкі прошарки громадськості, інформаційні запити населення загалом. У відповідь на таке «ненаукове» замовлення з-під пера науковців з'являється дедалі більше праць відповідного змісту й характеру. Чи не всі вони так чи так присвячені історії селянства.

Серед розвідок, які є певним компромісом між наукою і популярними виданнями, привертає увагу колективна монографія за загальною редакцією Володимира Лободаєва [1]. На її сторінках автори автономно аналізують різні аспекти участі селянства в революційних подіях, зокрема докладно зупиняються на «селянському повстанському русі» проти гетьмана П. Скоропадського, антикомуністичному повстанському русі 1919 р., національно-визвольній боротьбі повстанців Холодного Яру (1919 – початок 1920-х рр.), яка також уявляється дослідниками як «селянська», а ще концентрують увагу на махновщині – масовому селянському повстанському русі (1918 – 1921 рр.), менш масштабних виступах, які підтримували політику лідерів УНР. Варто погодитися з колегами, що повстансько-партизанську боротьбу часів Української революції навряд чи можливо оцінити однозначно. Своєрідність тактики, поєднання патріотичного й злочинного, трагічного та героїчного в діяльності командирів, отаманів («батьків») продовжують викликати багато запитань (ними переймаються не лише науковці-професіонали, а й пересічні любителі історії). Загалом же можна стверджувати, що автори книги зробили вагомий внесок у синтезовано-комплексне тлумачення «революційного» селянства, проте дискусія видається нам далекою до завершення.

З-поміж праць, які нещодавно побачили світ і відчутно посприяли прирошенню наукових знань у царині українського історичного селянознавства (побіжно у сфері аграрного (земельного) питання, земельних відносин, землеустрою тощо), також визначили перспективи наступних пізнавальних пошуків, виправдано назвати монографію Олександра Житкова [2]. У ній критично оцінено й у такий спосіб під-

сумовано результати новітніх, тобто позбавлених «марксистсько-ленінського» методологічного монополізму селянознавчі студії в українському науковому просторі. Серед іншого, опрацьовано творчий доробок В. Верстюка, Р. Пирога, О. Реєнта, О. Рафальського, В. Капелюшного, О. Михайлюка, Ю. Присяжнюка, В. Шевченка, С. Корновенка, І. Фаренія, М. Гримич, О. Приймака та ін. дослідників. Тобто зроблено вдалу спробу якісно інакше поглянути на перспективи так званої «масової історії», що потребує дедалі складніших синтезів. Тим самим авторів вдалося зробити вагомий крок у подоланні рубікону теоретично-методологічної інноваційної невизначеності 1990-х – початку 2000-х років. Поява на цьому етапі розвитку історіографії тематичного (селянознавчого) історіографічного дослідження, яке орієнтоване на антропологічний (гуманітарний) і соціально-економічний дискурс, репрезентує розвиток концептуальної історичної науки, у цьому випадку на тлі й у контексті подій Української революції 1917 – 1921 рр., логічний результат попередніх напрацювань.

Загалом протягом останньої чверті століття українське історичне селянознавство (історіографія українського селянства) помітно еволюціонувало саме в площині методологічній, що було зумовлено радикальними змінами в посткомуністичному суспільстві, а також вищезгаданим, по суті революційним за своїм значенням пошквалюванням стосунків із західною (євроатлантичною) історичною наукою, гуманітаристикою та постгуманістикою як такими. Цей процес перманентно супроводжувався пошуком нових підходів (беручи ширше коло дослідників, варто, вочевидь, вести мову про їхнє пристосування до нової кон'юнктури історіописання). Їхній спільний вектор – порівняно більша чи менша адаптація до постмодерних студій, хоча, схоже, автори масової наукової та навколо наукової (квазінаукової) продукції не надто переймалися таким «надзавданням». Унаслідок постала досить строката палітра інтерпретаційних сюжетів, які не завжди концептуально узгоджені навіть у межах заявлених парадигм.

Сьогодні вже очевидно, що настав час цілковито відмовитися від деяких застарілих дослідницьких практик. Скажімо, від жорсткої прив'язаності до хронологічних меж, коли йдеться про селянський світ як «час довгої тривалості». Така потреба мотивована залученням до пізнавального поля (об'єктів дослідження) напрочуд складних та в історичній перспективі тривалих соціокультурних і ментальних явищ/процесів. Власно тому сучасні історики дедалі частіше роблять «глибокі» екскурси в «сиву давнину», аби там намацати своєю уявою джерела історичних подій, що їх цікавлять уже на пізніших етапах трансформації. Такі рефлексії не завжди виправдані, а нерідко відверто

засвідчують епістемологічний дилетантизм дослідників. Проте сама потреба повертатися в «передісторію проблеми» видається нам слушною, бо вона свідчить про адекватність загального розуміння того складного паралельного світу, яким жило селянство, незважаючи на всю видиму спрощеність його традиційного життєбуття.

Принагідно зазначимо, що багатьом служителям Клію так і не вдалося подолати бар'єр «ментального неприйняття» селянства як культурно інакшого соціального явища/середовища (окремих обурює саме нагадування про таку принципову невідповідність суб'єктів і об'єктів дослідження). Типовим прикладом тут може служити проблема революційного оновлення села, яку тепер історики пов'язують з різкою, здебільшого вимушеною еволюцією феномену. До цієї сфери належать радикальні пертурбації 1910 – 1930-х рр., відомі під назвами «селяни стають солдатами», «селяни стають українцями (козаками)», «селяни стають радянськими людьми (колгоспниками)» та ін. [див.: 6].

Щодо «мілітаризації села», то тут варто пригадати, що в історичній ретроспективі українське селянство (як тип етнокультурної спільноти) мало досвід ранньомодерного часу, коли воно масово показалося (відбулася своєрідна мілітарна аспірація). Історіографія цієї проблеми досить значна, тому відразу спробуємо загострити пізнавальну процедуру, як це можна зробити на тлі уже напрацьованих знань, до творення яких свого часу долучилися В. Бондаренко, В. Горак, М. Ковальчук, Ю. Котляр, Д. Красносілецький, Ю. Кульчицький, В. Лозовий, Д. Михайличенко, О. Михайлюк, О. Поршнева, Ю. Присяжнюк, В. Щербатюк та ін. [див.: 5, с. 49–59]. Отож, у середині XVII ст. «за рахунок приєднання до повстанського війська, ядром якого було козацтво, селяни намагалися здобути вищий соціальний статус – «перестрибнути» свою низьку станову «планку»» [5, с. 49]. Але, цитуємо положення статті Віталія Масненка, попри те, що «переважна маса повсталих селян, зважаючи на відсутність відповідного військового вишколу та досвіду, так і залишилися на полях битв ще на початковому етапі Визвольної війни», у сільського простоліду лишився «не витраченим» потенціал самої «внутрішньої вольності», образно кажучи, самобутнього козацького «ментального коду». Це дає нам підстави вважати, що перенесення досить жорсткого поділу русинів/українців доби Хмельниччини на соціальні верстви надалі, аж до першої третини XX ст. включно, не зовсім виправдане. Тим більше, що контрверсійна думка, яка міцно закріпилася в стереотипах пізнавальних практик істориків, не дає можливості неупереджено інтерпретувати й наступні революційні події, досвід болючої більшовицької соціальної інженерії. Кажучи інакше, плутанина між селянами та козаками,

яку привнесено до аналізу реалій епохи модерності, ускладнює дослідницькі процедури. Власне тому не зрозуміло, урешті-решт, хто й за що боровся в Україні зі зброєю в руках? І чому українська військова потуга, коли така формувалася, виявилася розколотою, а чимало українських вояків устигнуть за 3 – 4 роки побувати в кількох арміях, до того ж не тільки власне українських? Вочевидь наддніпрянське селянство першої третини ХХ ст., як об'єкт дослідження, має отримати перспективу більш гнучких інтерпретаційних моделей. До вже усталеного погляду, що засвідчує модерну трансформацію традиційного села, варто буде додавати «багато проміжних поєднань з різним ступенем «чистоти»» [3, с. 10]. До таких «проміжних поєднань» відносимо і козацький субкультурний сегмент, який суттєво підважує напрацьовані вже знання про патріархальний світ сільських землеробів, що нібито позначався виключно консервативно-упередженим сприйняттям будь-яких інновацій.

А втім, інтерпретація селянського виміру подій Першої світової війни, Української революції 1917 – 1921 рр., перших кільканадцяти років більшовицького політичного експерименту (до 1932/1933 рр.) далеко не вичерпується механічним «додаванням» козацьких традицій. На наше переконання, є підстави вести мову і про, так би мовити, «універсальні зміни», тобто епохальні інновації, які були притаманні тогочасному загалом традиційному селянському світові як такому. Мілітаризація свідомості, продиктована воєнною (фронтовою), революційною, також мирною, але отруєною «класовою ненавистю до експлуататорів» боротьбою, спонукала вчорашніх людей від плуга до агресивних дій, коли треба й не треба було жорстоких силових дій, що синхронно супроводжувалися девальвацією цінності самого людського життя.

Серйозному світоглядному випробуванню й навіть корозії, на думку Ольги Поршневої, піддавалася під час війни (революції) православна віра селян. У результаті християнські етичні норми й традиційні цінності у свідомості солдатських (селянських) мас значною мірою були девальвовані. Власне так було розчищено підґрунтя для пробудження й панування іманентних для ментальності традиційного хлібороба язичницьких уявлень, архаїчних розумових стереотипів, що «химерно поєднувалися з породженими модернізацією і технічним прогресом раціоналістичними настановами» [6, с. 115]. У таких, майже латентних для сучасників процесах ми вбачаємо своєрідну підготовку української сільської людності Наддніпрянщини до вимушеного сприйняття ними наступної революційної, ідейно-політичної та атеїстичної пропаганди.

Прикінцеві висновки мають попередній і найзагальніший характер. Автори стверджують на невинуватості установленій в українській історіографії традиції «підводити риску» під кожним черговим спалахом активізації селянознавчих студій. Подібні заяви провокує логіка творення меганаративів, адже кожний блок такої інтелектуальної продукції претендує на якусь видиму (чи бажану) завершеність. Найновіші підходи, зокрема й ті, які в західноєвропейській науці відомі під назвою «постгуманістика», покликані руйнувати цю традицію; вони відкривають нові горизонти інтерпретації складної та суперечливої минувшини все ще «незручного» для дослідників «класу» – селянства. Уже сьогодні маємо достатньо підстав вважати, що катаклізми масштабів Першої світової війни (вочевидь варто враховувати й інші потрясіння, у тому числі непопулярні серед селян реформи), перебіг революційних подій, які тривали не один рік, досвід становлення національної державності, утвердження російсько-більшовицького політичного експерименту виявилися безпосередньо залежними від «присутності в історії» українського селянства, цієї в багатьох відношеннях самобутньої етнокультурної спільноти. «Чужі» й «свої» політики навперебій намагалися приборкати її, підпорядкувати своїм кон'юнктурним цілям, однак із ментальними імперативами, світоглядними ідеалами та повсякденними уявленнями й практиками самого сільського простоліду вони зазвичай не співпадали. Саме тому, військово-політичний контроль над Україною залежав від спроможності дати раду з тутешніми селянами, водночас мінливість їхніх настроїв, ґрунтована на глибинних (архетипних) засадах етнічної культури, не гарантувала навіть «найкращій» із влад «вірності від народу». Істотно інакше виглядатиме ситуація, коли більшовицький режим візьметься «наводити порядок» диктаторськими методами. Цього разу селяни намагатимуться пристосуватися до нових «правил гри», виробляючи специфічну тактику свого щоденного поведіння. Великі потрясіння, які чекали українське селянство в мирний час «комуністичного будівництва», будуть пов'язані з формуванням нового, небаченого раніше ступеня диктатури – тоталітаризму. Він виявиться настільки «тотальним», що не спрацюють навіть найрадикальніші форми рефлексії селян на деконструктивну політику влади – втечі (переселення), повстання, колаборація. Ба більше, руйнації зазнає не лише соціальна сторона буття (демографія, рівень добробуту), а й ментальна: свідомість (традиційний світогляд, релігійність). Це свідчитиме, з одного боку, про «занепад», «непотрібність», «зайвість» селянства в добу високого модернізму, з другого, про його унікальну живучість, зокрема й через збереження самобутньої культури, оригінальної історичної пам'яті.

Бібліографічні посилання

1. Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років / Під заг. ред. В. Лободаєва; авт. кол.: Д. Архирейський, П. Ісаков, М. Ковальчук та ін. – Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2017. – 400 с.
2. Граціозі А. «Незручний клас» у модернізаційних проектах: форум / А. Граціозі, Ю. Присяжнюк, Д. Бовуа, О. Михайлюк, С. Токць, А. Заярнюк // Україна Модерна (Безмежне село). – Чис. 6 (17). – К., 2010. – С. 9–44.
3. Житков О. А. Селянське питання в Українській революції 1917–1921 рр.: Історіографічне дослідження: монографія / О. А. Житков. – Вид. 2-ге, доп. – Х.: Мачулін, 2018. – 600 с.
4. Кучабський В. Західна Україна у боротьбі з Польщею та більшовизмом у 1918–1923 роках / В. Кучабський; наук. ред. С. Гелей. – Л.: Дослідно-видавничий центр НТШ ім. Шевченка, 2015. – 448 с.
5. Масненко В. В. Як українські селяни стали воїнами (до соціокультурних і мілітарних аспектів революції 1917–1921 рр.) / В. В. Масненко // Український селянин: зб. наук. пр. – Вип. 19. – Черкаси, 2018. – С. 49–59.
6. Поршнева О. С. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны / О. С. Поршнева. – Москва: РОССПЭН, 2004. – 365 с.
7. Wilson A. The Ukrainians: Unexpected Nation / A. Wilson. – Yale University Press, 2000. – 366 p.

Надійшла до редколегії 22.10.18.

УДК 94 (477.46) «1917» (045)

А. І. Берестовий, Ю. Г. Пасічна

Черкаський художньо-технічний коледж,

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ СЕЛЯНСТВА ЧЕРКАЩИНИ В 1917 Р.

На основі широкої джерельної бази та архівних матеріалів розкрито особливості суспільно-політичної активності селянства Черкащини в 1917 р. Авторами обґрунтовано тезу, що чергова фаза селянської революції розпочалася навесні 1917 р. Вона збігалася в часі з падінням імперії Романових, початком Української революції.

Ключові слова: аграрне питання, Черкащина, селянство, суспільно-політична-активність селянства.

На основе широкой источниковой базы и архивных материалов раскрыты особенности общественно-политической активности крестьян-

© А. І. Берестовий, Ю. Г. Пасічна, 2018

Статтю написано згідно з держбюджетною темою «Українська революція (1917–1921 рр.): селянський фактор» (номер державної реєстрації 0118U003864).

ства Черкащина в 1917 г. Авторами обосновано тезис, что очередная фаза крестьянской революции началась весной 1917 г. Она совпала по времени с падением империи Романовых, началом Украинской революции.

Ключевые слова: аграрный вопрос, Черкащина, крестьянство, общественно-политическая-активность крестьянства.

On the basis of a wide source base and archival materials, the features of socio-political activity of peasantry of the Cherkassy region in 1917 were revealed. The authors substantiate the thesis that the next phase of the peasant revolution began in the spring of 1917. It coincided in time with the fall of the Romanov Empire, the beginning of the Ukrainian revolution.

Key words: agrarian question, Cherkassy region, peasantry, socio-political activity of peasantry.

Українська революція 1917–1921 рр. стала тим історичним явищем, яке сколихнуло не лише Україну, але всю Європу. 2017 р. відповідно до Указу Президента від 22 січня 2016 р. «Про заходи з дня відзначення Української революції 1917–1921 рр.» [12] ознаменувався відзначенням сторіччям від дня початку Української революції, увага до її вивчення значно зросла. У період Української революції Черкащина стала одним із центрів суспільно-політичної активності селянства. У сучасній історіографії утвердилася думка про те, що суспільно-політична активність селянства періоду Української революції, і на Черкащині зокрема, набула своєї активності на кінець 1917 р. (зі створенням загонів Вільного козацтва) і посилилася з приходом австро-німецьких військ. Однак уведення до наукового обігу раніше невідомих архівних матеріалів, їх осмислення дозволяє говорити про активну позицію селянства вже на початку 1917 р.

Порушена нами тема вже має історіографічну традицію висвітлення [1; 11; 14; 15]. Водночас, не всі питання цієї багатогранної теми знайшли належне відображення в історичній науці. Зважаючи на це, а також на опрацювання раніше невідомих історичних джерел, автори статті ставлять за мету дослідити суспільно-політичну активність селянства Черкащини в 1917 р.

Тривале і ґрунтовне вивчення різноманітних за походженням, інформативного насиченістю джерел обґрунтовано доводить провідну роль Середнього Подніпров'я в українському державотворенні. Не став винятком і період Української революції 1917–1921 рр. [6].

Повалення самодержавства та прихід до влади Тимчасового уряду кардинально змінили суспільно-політичний устрій держави. Лютнева революція 1917 р. стала закономірним явищем, зумовленим попередніми етапами соціально-економічного та політичного розвитку країни. Перед новою владою – Тимчасовим урядом – постала низка

соціально-економічних та суспільно-політичних проблем. Однією з актуальних була аграрна. Відсутність аграрного пункту в урядовій Декларації від 2 березня 1917 р. загострювала ситуацію в державі, не сприяла її стабілізації. Революційна активність населення набирала дедалі більших обертів.

Березень 1917 р. позначений не лише зреченням від престолу представників династії Романових. Однією з визначальних подій стало і утворення 4 березня 1917 р. Центральної Ради як представницького органу влади в Україні [16; 17]. Населення Черкаського краю прихильно поставилося до зміни влади загалом і до Центральної Ради як нового органу влади зокрема. Наприклад, делегати Уманського повітового селянського з'їзду надіслали вітання Центральній Раді із визнанням її як «вищого Українського уряду» [13]. Учасники волосного сходу в с. Мойсенці Золотоніського повіту також підтримали утворення Центральної Ради: «Вітаємо славу Центральну Київську Українську Раду» [9, с. 9] До складу нового уряду Центральної Ради ввійшли уроженці Черкащини: Є. Чикаленко, С. Єфремов, Ф. Матушевський, Л. Черняхівська, Х. Барановський та інші [14, с. 2].

Неспроможність нової влади вирішити аграрне питання стало причиною посилення суспільно-політичної активності селянства України [18, с. 187]. Хвиля селянських виступів прокотилася Черкаським краєм. «Історія Українського селянства» найбільш гостру форму суспільно-політичних виступів трактує як «повстанський рух» [1, с. 7]. Причинами суспільно-політичних виступів селянства в 1917 р. можна вважати: загострення ситуації після революційних подій 1905–1907 рр. [2]; невдалі спроби реалізації століпінської аграрної реформи; події Першої світової війни, що сприяли набуттю навиків серед населення у володінні зброєю; значних надходжень зброї в село, що було зумовлено проходженням лінії фронту по території України та розвалу царської армії [1, с. 7]; загострення суперечностей між селянами та поміщиками [3] тощо. Не можна обійти увагою і так би мовити психологічний аспект причин суспільно-політичних виступів. Селяни більше не могли залишатися осторонь від впливу на аграрні процеси в державі. Таким чином, селянство опинилося в складному становищі: проблеми війни та зміни влади, які нашарувалися на аграрні, сприяли прискоренню закономірного процесу – суспільно-політичним виступам селянства.

Селянство бажало одного – вирішення аграрного питання. Своє невдоволення селянство проявляло в нападах на поміщицькі маєтки, їхній погром, відмову виконувати повинності, поділу розграбованого поміщицького майна тощо. Так, в архівних матеріалах знаходимо ін-

формацію про грабіж майна в Поповській економії Ташлицького Земельного Комітету 7 лютого 1917 р. У зв'язку з цим Земельна Управа надсилала прохання до Волосного Земельного Комітету притягти до відповідальності всіх правопорушників.

Є інформація про розгромлення маєтків Матусовської і Генчі. 4 січня 1917 р. селяни Матусовської і Ташлицької економії пограбували поміщицькі маєтки. Повітовий Земельний Комітет надсилав прохання Волосному Земельному Комітету провести роз'яснення серед населення. У лютому 1917 р. селяни пограбували маєток поміщика Куліша під назвою «хут. «Вали»» Черкаського повіту [4, арк. 44–44зв].

У серпні 1917 р. суспільно-політична активність селянства посилилася. Однією з її форм, як уже зазначалося вище, була відмова селянами збирати урожай на полях. Так, повітовий комісар Сочанський повідомляв Тимчасовому уряду, що селяни Черкаського повіту «відмовляються збирати поміщицький хліб і він гниє на полях». Комісар закликав Тимчасовий уряд втрутитися в ситуацію та прийняти «необхідні дії» [7, арк. 77–77 зв.].

Наприкінці літа 1917 р. об'єктами селянських виступів стають також церковні землі. Так, 16 серпня 1917 р. священник с. Саморідня Канівського повіту інформує владу про захоплення селянами церковної землі. У своєму зверненні він називає ім'я Григорія Кібальника. За інформацією священника саме Григорій Кібальник не тільки «сіяв сумнів серед населення, а також самочинно ділив церковні землі серед селян» [10, с. 58–59].

Окремою сторінкою революційних подій 1917 р. є суспільно-політична активність селянства на Смілянщині. Попри встановлення платні за збір проса в розмірі четвертого снопа, працівники Констянтинівської економії самовільно захоплювали третю частину урожаю [7, с. 71]. 14 серпня 1917 р. граф Бобринський надіслав телеграму Черкаському повітовому комісару про вжиття необхідних заходів для перешкоджання суспільно-політичного руху селянства [7, с. 68]. 20 жовтня 1917 р. граф звертався до Київського губернського комісара із проханням надати військову допомогу. Причиною цього стали селянські захоплення у с. Ребедайлівка Чигиринського повіту буряків із Грушківського заводу та неспроможність міліції зупинити натиск селян [8, с. 31].

На кінець 1917 р. суспільно-політична активність селянства набуває певної організованості, на відміну від стихійності та «не продуманості» виступів весни–літа 1917 р. Наприклад, 17 жовтня 1917 р. до Києва надійшла телеграма про погроми 11, 12 і 13 жовтня 1917 р. маєтку Самогородка. Майно було розгромлено. Учасників погрому було

арештовано і передано до суду, а самі керівники втекли. Причиною погрому називалася – «агітація дезертиров» [7, с. 87]. 21 жовтня 1917 р. до Київського губернського комісаріату надійшло повідомлення про захоплення в Куцівсько-Лебединському маєтку Черкаського повіту 800 десятин землі, систематичних крадіжок буряків, обсяги яких подекуди сягали 50-ти возів [10, с. 67–68]. Тобто виступи селянства перестають бути поодинокими, набувають масовості та стають керованими.

На кінець 1917 – початок 1918 р. суспільно-політична активність селянства зростала. Такі форми виступів як відмова виконувати повинності та псування майна змінювалася більш радикальними – пограбування, спалення та захоплення маєтків. Так, селяни Христинівки в листопаді вигнали поміщиків Красицького, Семерецького і Терещенка з маєтків, а їхню землю розділили [13]. Керівництво Уманської спілки землевласників надіслало до Центральної Ради повідомлення такого змісту: «Населенням захоплені всі маєтки, живий і мертвий інвентар, всі запаси. У маєтках погроми, розкрадання кормів та іншого майна. Жилі будинки розгромлені Просимо якнайскоріше надіслати в Уманський повіт (район) збройні сили» [13].

17 грудня 1917 р. до влади надійшло повідомлення про розгром селянами с. Коробчіно Елисаветградського повіту, маєтку Грузевич-Нечай при с. Рубаний Міст Чигиринського повіту. Селяни спалили будинок Голіковській економії Давидова, пограбувавши його [10, с. 83]. У грудні 1917 р. селяни с. Драбовка відібрали у місцевого поміщика коней, а до Волосного Земельного Комітету надійшла інформація про погроми селянами Носачівської економії [4, арк. 44–44 зв.]. Поміщик Я. М. Шади́ро повідомляв про селянські захоплення ст. Цвіткове [4, с. 77]. Є матеріали від 20 грудня 1917 р. про те, що селянами було пограбовано маєток поміщиці Балашової в м. Городище Черкаського повіту протягом грудня 1917 р. [10, с. 84]. Вночі з 25 на 26 січня 1918 р. селяни с. Сунок і Зелевок погромили та пограбували майно княгині Яшвіль в хуторі Поповка, а селяни с. Плєскачовки розгромили майно С. С. Куліша.

Спостерігалось також протистояння серед селянства. Наприклад, наприкінці 1917 р. селянин с. Лесек Яків Божко повідомляв, що Мифодій Гуріненко з своїми синами відбирають у нього садибу і садибну землю [4, арк. 44–44 зв.].

Нестабільність суспільно-політичної ситуації на Черкащині підтверджується численними телеграмами черкаського повітового комісара сільським і волосним управам. Наприклад, уже 1 травня 1917 р. черкаський повітовий комісар надсилає розпорядження сільським і

волосним управам про недопустимість самовільного захоплення селянами поміщицьких земель та покараннями винних у випадку правопорушень [7, арк. 15].

Спілкування із поміщиками черкаського повітового комісара було двостороннім. На прохання поміщиці Черкаського повіту Марії Бразоль розібратися в ситуації, що склалася, він надіслав повідомлення, де говорилося про прибуття поміщиці до м. Черкаси для подальшого розроблення плану з охорони її маєтку [4, арк. 92]. Певно, що таке виявлення прихильності до поміщиків зі сторони черкаського повітового комісара було неодноразовим. Підтвердженням є телеграма губернського комісара повітовому комісару, в якій пишеться «какъ для предствителя власти, все гра ждане должны быть равны, и Вы не можете становиться на сторону отдельных классовъ или группъ населения» [7, арк. 80–80 зв.].

Влада була повністю проінформована про ситуацію на місцях. Випадки суспільно-політичної активності селянства підтверджуються численними телеграмами та зверненнями поміщиків та місцевої влади до Тимчасового уряду. Після перших виступів уряд звернув увагу на становище селянства. Були розроблені перші законопроекти. Однак їх реалізація та стабілізація ситуації вимагали часу. Про занепокоєння влади з приводу загострення ситуації на місцях свідчить також інформація, яка надходила до Черкаського повітового комісара навіть у періоди затишшя селянських виступів. Як свідчать архівні матеріали, такий період затишшя на Черкащині спостерігався після постанов генерала Корнілова про селянські виступи [7, арк. 74–76].

Отже, аграрне питання, що набуло актуального значення ще в 1905–1907 рр. загострилося із падінням монархії та зміною влади. Позиція уряду стосовно вирішення селянського питання, дефіцит землі та інші аграрні проблеми стали причинами суспільно-політичної активності селянства в 1917 р., характер якої протягом року набирав радикальності та системності.

Бібліографічні посилання

1. Історія українського селянства: в 2 т. / ред. В. Т. Береговий, Ю. І. Бойко, І. М. Лисенко, М. М. Ломонос, О. М. Чадюк. – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 2. – 652 с.
2. Глобачев К. Правда о русской революции. Воспоминания бывшего начальника Петроградского охранного отделения / К. Глобачев // Вопросы истории. – 2002. – № 7. – С. 100–122.
3. Ковальова Н. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр. / Н. Ковальова. – Д.: ЛІРА, 2016. – 366 с.

4. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р–2478, оп. 1, спр. 14.
 5. ДАЧО. – Ф. Р–2475, оп. 1, спр. 162.
 6. Ромащенко В. Український військовий рух на початковому етапі державотворчої діяльності Центральної Ради (березень – квітень 1917 р.) / В. Ромащенко // Вісник Черкаського університету. – Черкаси, 2008. – Вип.–50. – С. 76–79.
 7. ДАЧО.– Ф. Р–504, оп.1, спр. 9.
 8. Давиденко О. Сміла в період революційних подій на початку ХХ століття / О. Давиденко. – Сміла, 2003. – 60 с.
 9. Мельниченко В. Черкащина в добу Української революції 1917–1921 рр. / В. Мельниченко. – Черкаси: Вертикаль, 2016. – 200 с.
 10. Двадцять четверта березнева наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах: матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій, 11–27 березня 2013 р. / ред.. В. В. Масненко. Черкаси: Осередок НТШ у Черкасах, 2014. – 204 с.
 11. Черкащина в період становлення української держави: 1917–1919 рр. / упор. Т. А. Клименко, Е. А. Левицька, П. М. Жук. – Черкаси: Видавець Ю. Чабаненко, 2008. – 152 с.
 12. Указ Президента України Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/17/2016>
 13. Христинівка: Події 1917–1920 років на території села [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://cit.ckipo.edu.ua/wiki/index.php>
 14. Корженевська В. Черкащина у вирі революції (2017 – рік Української революції 1917–1921 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://drive.google.com/file/d/0B5r4q3PvmaGmYnJGVmEtWkVfUVk/view>
 15. Голиш Г., Голиш Л., Пономаренко М. Подорож Златокраєм. Нарис історії та сьогодення Золотоніського району / Г. Голиш, Л. Голиш, М. Пономаренко. – Черкаси: Видавець Кандич С.Г., 2008. – 572 с.
 16. Павленко Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз) / Ю. Павленко, Ю. Храмов. – К., 1995. – С. 47.
 17. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К., 1993. – 413 с
 18. Щербатюк В. Селянський повстанський рух на Київщині 1917–1923 рр.: сучасна історіографія проблеми / В. Щербатюк // Український історичний журнал. – 2010. – № 3. – С. 186–203.
- Надійшла до редколегії 21.10.2018.*

**ПРОБЛЕМА ЦЕРКОВНОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ У
ВІДНОСИНАХ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО ПРАВОСЛАВНОГО
ДУХОВЕНСТВА З УКРАЇНСЬКИМИ НАЦІОНАЛЬНИМИ
УРЯДАМИ (1917–1919 рр.)**

У статті автор зробив спробу проаналізувати проблему церковного землеволодіння у Катеринославській єпархії крізь призму відносин православного духовенства з Українською Центральною Радою, урядом гетьмана П. Скоропадського та Директорією Української Народної Республіки в 1917–1919 рр.

Ключові слова: православна церква, монастир, земля, єпархія, духовенство, національний уряд.

В статье автор сделал попытку проанализировать проблему церковного землеустройства в Екатеринославской епархии сквозь призму отношений православного духовенства с Украинской Центральной Радой, правительством гетмана П. Скоропадского и Директорией Украинской Народной Республики в 1917–1919 гг.

Ключевые слова: православная церковь, монастырь, земля, епархия, духовенство, национальное правительство.

The author attempted to analyze in the article the problem of church land tenure in the Katerinoslav Diocese through the prism of the relations of the Orthodox clergy with the Ukrainian Central Rada, Hetman P. Skoropadsky's government and the Directorate of the Ukrainian People's Republic in 1917-1919.

Key words: Orthodox church, monastery, land, diocese, clergy, national government.

Наріжним каменем у відносинах церкви та православного духовенства зі світською владою майже завжди було земельне питання. Якщо для церкви землеволодіння було потужним фундаментом її існування та багатогранної діяльності, то для державної влади ці землі були способом наповнити скарбницю, а секуляризаційна політика виступала нерідко засобом упокорення православного духовенства. Особливо актуальним питання про церковне землеволодіння стало саме у період Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр.

Відтак, метою нашої статті є висвітлення проблеми церковного землеволодіння крізь призму відносин православного духовенства Ка-

теринославської єпархії з українськими національними урядами у 1917–1919 рр. – Українською Центральною Радою (далі – УЦР), Гетьманом Павла Скоропадського та Директорією Української Народної Республіки (далі – Директорія).

Політика УЦР в основному вибудовувалася відносно православної церкви, виходячи з міркувань, що всі землі мають бути вилучені з її володінь. Першим Універсалом УЦР проголосила вилучення царських, поміщицьких, монастирських та інших земель до державного фонду. Третім Універсалом узагалі скасовувалося право власності на означені землі, які оголошувалися власністю усього трудового народу. 31 січня 1918 р. УЦР ухвалила спеціальний земельний закон, який підтвердив основні положення Третього Універсалу та зберіг принцип соціалізації церковних земель. Це, у свою чергу, погіршило матеріальне становище сільських приходів та священників, оскільки для них прибуток від землі залишався головним джерелом існування [12, с. 39].

Подібний курс уряду на секуляризацію земель створив у Катеринославській єпархії передумови для безкарного захоплення селянами церковних земель. Починаючи із серпня 1917 р., селяни самовільно відчужували церковну землю та в односторонньому порядку зменшували плату за оренду земель. Якщо раніше оренда десятини коштувала 12–15 крб., то вже з середини 1917 р. селянські комітети її установили в розмірі 5–6 крб., а подекуди в парафіях духовенство отримувало лише 3–4 крб. При цьому прибуток від оренди землі мав рівномірно розподілятися між членами причту [11, с. 69].

На цьому селянське свавілля не закінчувалося. Після збору врожаю 1917 р. хліб отримали лише ті причти Катеринославської єпархії, котрі самостійно власними зусиллями обробляли землю, а ті, які здавали її в оренду, не отримали основного продукту взагалі.

Одним із головних засобів для існування православного духовенства були доходи від обробітку та здачі в оренду церковної землі. Зауважимо, що земельні володіння Катеринославської єпархії були значними, що викликало невдоволення особливо серед селянства. Аграрне питання завжди хвилювало суспільство, тому досить часто обговорювалося на шпальтах періодичних видань. Так, у випуску місцевої газети «Зірка» від 17 лютого 1918 р. була вміщена замітка про церковне землеволодіння. У ній невідомий автор зауважив, що православній церкві в Російській імперії належить 861000 десятин землі, а монастирям – 739000 десятин. У середньому, за його підрахунками, на одного монаха припадав наділ у 20 десятин. Таке становище слуг Божих, як зазначалося у статті, викликало невдоволення серед селянства, оскільки

ки земля – не єдине багатство, яким володіли монахи та священники [6, арк. 3].

Архівні матеріали підтверджують, що лише церковної землі в Катеринославській єпархії у 1917–1919 рр., без урахування садиб і погостів, орних площ та територій під сінокіс, було 514 десятин (1 десятина – 109,25 соток). Окрім цього, кожна церква ще володіла землями під садиби та цвинтарі. Загальна площа цих володінь у 1917–1919 рр. становила 671,423 десятини.

Найбільш прибутковою була орна земля. Значні земельні площі спонукали духовенство здавати землю у найми селянам, за що останні платили грошима або часткою зібраного врожаю.

Загальна площа орних земель Катеринославської єпархії у 1917–1919 рр. становила 38842,890 десятин (42435,8 га). Ця цифра вражаюча, навіть за сучасними мірками. У згаданий період в оренду селянам здавалося лише 18350 десятин.

Досить значними за площею були землі, відведені під сінокіс. Усього духовенство єпархії володіло 2530,862 десятинами та здавало їх в оренду селянам [15, арк. 60].

Окрім церковного землеволодіння, в єпархії було і монастирське, яке за своїми масштабами не набагато поступалося першому. Катеринославські монастирі та скити в 1917–1919 рр. володіли площею рільної землі, яка становила 3636,645 десятин (3973 га). У розпорядженні Свято-Троїцького чоловічого монастиря було найбільше – 1217 десятин, у Самарського чоловічого – найменше – 50 десятин. Земля, відведена під сіножаті для монастирів єпархії становила 872 десятини (952,6 га). Загалом монастирської землі по українським єпархіям станом на 1918 р. було 73808 десятин (80635 га), тобто, на Катеринославську єпархію припадало трохи більше шести відсотків [15, арк. 68].

Таким чином, за нашими підрахунками, Катеринославська єпархія володіла 47066,93 десятинами землі (51420, 6 га).

Землеволодіння важливим було для служителів церкви сільських парафій. Самі священнослужителі не могли обробити всі земельні площі, тому здавали їх в оренду селянам на термін від одного до трьох років. Так, лише завдяки цьому в 1917–1919 рр. єпархіальна скарбниця поповнилася на 110010 тис. крб. [16, арк. 111–119].

Нова сторінка у взаємовідносинах єпархіального духовенства з українським урядом розпочалася після встановлення влади гетьмана П. Скоропадського у квітні 1918 р. У цей період змінилося ставлення до релігійного питання. Так, відразу після встановлення влади гетьман видав два документи «Грамоту до всього українського народу» та «Закон про тимчасовий державний устрій України» [4]. У законі було за-

писано, що головною (державною) визнається православна віра, а «всі не належні до православної віри Громадяни Української Держави, а також всі мешканці на території України користуються кожний повсе-містно свободним відправленням їх віри і богослужіння по обряду оної» [14, с. 118].

Для управління церковними справами було створено Міністерство сповідань, яке відтоді стало авторитетним органом, своєрідним посередником у спілкування священнослужителів та держави на найвищому рівні. Це надало можливість національно зорієнтованому духовенству єпархії на державному рівні залучитися до управління церковними справами [9, арк. 5].

Гетьманський уряд доволі активно переймався вирішенням економічних проблем духовенства. Грамотою П. Скоропадського від 29 квітня 1918 р. було скасоване земельне законодавство УЦР. Держава почала перебирати на себе функції координації різних сторін життя церкви, зокрема, й економічного.

Ураховуючи складність матеріального становища духовенства, гетьманська влада частково пішла назустріч церкві у вирішенні земельного питання. Так, 9 серпня 1918 р. Катеринославська духовна консисторія отримала повідомлення з Міністерства сповідань та Міністерства справ земельних уряду гетьмана Павла Скоропадського про те, що за нею залишається право зібрати засіяну землю, або хоча б половину врожаю, а з насильно відібраних селянами земель зняти половину врожаю на користь духовенства єпархії [7, с. 38; 13, с. 148].

Згодом, указом консисторії єпархії від 7 жовтня 1918 р. доводилося до відома благочинних єпархії, що звільнення церковних і монастирських земель від оподаткування земськими зборами зберігається. Причтам і радам монастирів дозволялося оскаржувати випадки порушень [7, с. 36].

Для покращення матеріального становища служителів культу та своєрідної компенсації за втрачені церквою землі у листопаді 1918 р. уряд гетьмана Павла Скоропадського ухвалив закон про пенсійне забезпечення духовенства. Відповідно до закону повна пенсія надавалася церковнослужителям за 25 років служби, дві третини – за 20, половина за 15 років. Так, священник міської церкви м. Катеринослава отримував пенсійне забезпечення в розмірі 3900 крб., псаломщик – 2700 крб., а псаломщик сільської церкви – 2400 крб., настоятель Спасо-Преображенського кафедрального собору єпархії – 4500 крб. Пропонувався також оптимальний підхід до вирішення земельного питання. Було запропоновано залишити священникам по вісім десятин, дияконам і псаломщикам – по шість десятин землі, оскільки вони отримують

державну платню. Залишили у власності і монастирську землю. У випадку, якщо держава з певних причин припинить фінансову підтримку, то церкві поверталися б усі землі, якими вона володіла раніше [13, с. 309].

У цілому взаємовідносини духовенства Катеринославської єпархії з урядами гетьмана П. Скоропадського були гармонійними. На державному рівні вирішувалися єпархіальні проблеми, пов'язані з земельним володінням, фінансово-матеріальним забезпеченням служителів церкви [8, с. 254].

Відносини єпархіального духовенства з Директорією обумовлювалися політикою, яку вона проводила щодо церкви. Соціально-політична орієнтація урядів Директорії на українську національну буржуазію, прагнення відмежуватися від радянської Росії повністю співпадали з курсом на утворення незалежної православної церкви в Україні [3, с. 397; 5, с. 121].

Так, 1 січня 1919 р. був прийнятий Директорією закон «Про верховне управління Української Православної Автокефальної Синодальної Церкви», яким проголошувалася незалежність православної церкви в Україні. Цей законодавчий акт був позитивно сприйнятий вищим духовенством Катеринославської єпархії, зокрема, і главою єпархії архієпископ Агапітом [1, с. 19; 10, с. 20; 17, с. 32].

Водночас, гострим для православного катеринославського духовенства було земельне питання у період влади Директорії. Остання впроваджувала економічну політику щодо церкви не рахуючись з інтересами останньої. Уряд не зміг вжити серйозних заходів щодо стабілізації фінансово-економічної ситуації та матеріального забезпечення церкви, а відтак і в єпархії наростали внутрішні протиріччя та проблеми, пов'язані з економічною нестабільністю [2, арк. 234].

Директорія модифікувала закон УЦР від 1 січня 1918 р. і залишила у власності кожної церкви та монастиря не більше 15 десятин, решта ж підлягала соціалізації без викупу. Натомість, ще напередодні кожна єпархіальна церква мала право володіти близько 100 десятинами землі. Як наслідок, колись просторі церковні та монастирські землеволодіння в єпархії скоротилися. У володінні монастирів залишилося лише близько 100 десятин землі, решта ж земель піддалася соціалізації чи перебувала у державному земельному фонді [1, с. 159].

Таким чином, проблема церковного землеволодіння, що особливо актуалізувалася у контексті невирішеності аграрного питання загалом у період національно-визвольних змагань українського народу, підготувала підґрунтя для тотальної секуляризації церковних та монастирських земель. Державна політика у цьому руслі теж віддзер-

калювала суспільний запит та сподівання на справедливий перерозподіл землі.

Релігійна політика УЦР загалом була направлена на позбавлення церкви земель, що була закріплено на законодавчому рівні. Однак нерішучість влади остаточно вирішити земельне питання породили тенденції до самовільного захоплення та перерозподілу селянами земель у Катеринославській єпархії. Це, у свою чергу, прямо відобразилося на матеріальному становищі православного духовенства, особливо сільських парафій єпархії, для яких дохід від обробітку чи здачі в оренду землі був одним із головних засобів для існування.

Уряд гетьмана Павла Скоропадського намагався частково компенсувати служителям культу втрати, пов'язані з відчуженням земельних наділів, запровадивши пенсійне забезпечення, а також передав у володіння духовенства незначні земельні наділи.

Проблема церковного землеволодіння вирішувалася не на користь православного духовенства й за часів Директорії, яка модифікувала земельне законодавство, ухвалене УЦР, та піддала соціалізації церковно-монастирські землі. Таким чином, церква фактично була позбавлена потужного базису для своєї різновекторної діяльності.

Бібліографічні посилання

1. Андрусишин Б. І. Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (Доба Директорії УНР) / Б. І. Андрусишин. – К.: Либідь, 1997. – 174 с.
2. Біланич Іван (отець) Еволюція Української православної церкви в 1917–1942 рр.: автономія чи автокефалія / (Отець) Іван Біланич. – Л.: Астролябія, 2004. – 392 с.
3. Євсєєва Т. М. Боротьба Міністерства ісповідань уряду Директорії за визнання Української церкви у всеправославному та всехристиянському контексті / Т. М. Євсєєва // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Випуск 6. Збірник наукових праць на пошану С. В. Кульчицького. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 393–405.
4. Закон про тимчасовий державний устрій України. – Київ, 1918. – Електронні дані. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>.
5. Зальмон Б. Й. Православ'я в Україні (1917–1938) / Б. Й. Зальмон // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 120–130.
6. Звезда. – Катеринослав. – 17 февраля 1918. – № 27.
7. Ігнатуша О. М. Православна церква на Катеринославщині часів Української держави (квітень – грудень 1918 р.) / О. М. Ігнатуша // Людина і світ. – 1998. – № 9. – С. 32–37.
8. Киридон А. М. Релігійно-церковне життя в період Гетьманату: проблемне поле / А. М. Киридон // Національна та історична пам'ять: 36. наук. пр. – Вип. 7. – С. 252 – 260.

9. Національна бібліотека України імені В. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. 216, оп. 1, спр. 83.

10. Пилявець Л. Автокефалія православної церкви на Україні / Л. Пилявець // Людина і світ. – 1990. – № 5. – С. 19–24.

11. Потапова О. Б. Матеріальне забезпечення православного духовенства в Україні у 1917–1920 рр. / О. Б. Потапова // «Гілея: наук. вісник»: Зб. наук. пр. – К., 2010. – Вип. 33. – С. 64–73.

12. Третій Універсал Української Центральної Ради // Україна в ХХ ст. (1900–2000): Зб. док. і мат. / Упоряд.: А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. Ю. Король. – К.: Вища школа, 2000. – 351 с.

13. Ульяновський В. І. Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (Доба Гетьманату Павла Скоропадського): В 2 т. / В. І. Ульяновський. – К.: Либідь, 1997. – Т. 2. – 320 с.

14. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР / Упоряд. В. М. Волковинський, П. С. Гончарук, А. Д. Гришин. – К.: Держ. вид-во політ. л-ри УРСР, 1963. – Т. 1 (1917–1941 рр.). – 771 с.

15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1071, оп. 1, спр. 197.

16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1071, оп. 1, спр. 387.

17. Явдась М. І. Українська Автокефальна Православна Церква: Документи для історії Української Автокефальної Православної Церкви / М. І. Явдась – Мюнхен; Інгольштадт: [Б. в.], 1956. – 228 с.

Надійшла до редколегії 20.10.18.

УДК 94(477)«1918/1921»

Д. В. Архирейський

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

ДО ПРИЧИН БІЛЬШОВИЦЬКО-СЕЛЯНСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ В УКРАЇНІ ЗА ДОБИ «ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ»

Висвітлено сутність аграрної політики більшовиків в Україні доби «воєнного комунізму». Показано, що каменем спотикання у відносинах комуністичної влади та селян стали питання земельної власності та продовольчих конфіскацій. Ставка влади на силовий варіант розв'язання проблеми об'єктивно спровокувала розвиток селянського руху опору.

Ключові слова: більшовики, селяни, аграрна політика, земельне питання, повстанський рух.

Освещена сущность аграрной политики большевиков в Украине периода «военного коммунизма». Показано, что камнем преткновения в отношениях коммунистической власти и крестьян стали вопросы земельной собственности и продовольственных конфискаций. Ставка власти на силовой вариант решения проблемы объективно спровоцировала развитие крестьянского сопротивления.

Ключевые слова: большевики, крестьяне, аграрная политика, земельный вопрос, повстанческое движение.

The essence of the agrarian policy of the Bolsheviks in Ukraine of the period of «war communism» is highlighted. It has been shown that land ownership and food confiscations have become a stumbling block in relations between the communist government and the peasants. It is noted that the Bolsheviks, in defining the peasants as small proprietors in their programs, considered them a counter-revolutionary element. However, the Communists sought not to destroy this social category, but only to subordinate it and control. This was achieved both through active propaganda and the power of repression against the village. The government's bid for a forceful solution to the problem objectively provoked the development of peasant resistance. It is shown that the Kharkov government of Kh. Rakovsky in the matter of subordinating the peasants of Ukraine acted more straightforwardly than the Moscow government of V. Lenin, who took into account the mistakes of the Bolsheviks of previous years.

Keywords: *Bolsheviks, peasants, agrarian policy, land issue, rebel movement.*

Відомо, що ідея «Декрету про землю», який у цілому відповідав бажанням селянства, не співпадала з дореволюційними програмними поглядами більшовиків, адже за своєю суттю була есерівською. Проголошення декрету більшовиками вплинуло на свідомість селян і на декілька років внесло плутанину в і без того суперечливі стосунки цієї партії з селянством. У дійсності комуністи бажали бачити землю не у приватній власності, а націоналізованою, тобто державною. Остаточний результат аграрних перетворень, здійснених більшовиками вже як партією влади, лише підтверджує це. Історик С. Кульчицький слушно зауважив, що ще на початку століття більшовики передбачали збереження поміщицьких господарств під контролем і управлінням рад, створених із сільських пролетаріїв [14, с. 123, 124]. Саме таку модель аграрних відносин розробив й один з більшовицьких теоретиків М. Бухарін [3, с. 59]. Очевидно, що нічого спільного з реальними потребами села такі погляди не мали. Виправдання ж їх загальнодержавними інтересами, які начебто підпорядковували собі інтереси селян, теж не мали сенсу, бо суперечили більшовицькій же тезі про врахування партією волі трудящих мас.

Теоретики більшовизму фактично трактували селянина як політичного ворога революції. Ще у 1902 р. В. Ленін визначав селянство як реакційний клас дрібних виробників і дрібних землевласників. Дослідник Р. Пайпс зазначив, що «для деяких фанатичних послідовників Леніна навіть безземельний сільський пролетарій, якого Ленін, слідом за Енгельсом, здатен був вважати союзником, не був цілком благонадійним, бо він теж «зрештою селянин, тобто куркуль у потенції»» [19, с. 402]. Погоджуючись із Пайпсом, С. Кульчицький підкреслив, що, «прагнучи до ліквідації приватної власності на засоби виробництва, державна партія не могла не перебувати у конфронтації з селянами – класом, існування якого базувалося на цій формі власності», тому «селяни були політично небезпечні для комуністів, коли залишалися селянами, «дрібною буржуазією». В силу їхньої чисельності їх не можна було просто знищити, тому, на думку більшовиків, їх треба було нейтралізувати включенням в нову політичну систему, але не на рівних з пролетарськими верствами населення засадах» [14, с. 57, 268].

Якби не ставилися до селянства сучасники, воно виявило себе силою, здатною не лише впливати на поточний перебіг подій, а й вирішувати долю революції. Б. Пастернак вклав в уста одного із героїв роману «Доктор Живаго» таку характеристику тогочасного селянина: «Повсюди безперервні селянські повстання. Проти кого, запитаете ви? Проти білих і проти червоних, дивлячись на те, чия влада встановилась. Ви скажете, ... мужик є ворогом усякого порядку, він сам не знає, чого хоче... Він знає це краще за вас, бо бажає він зовсім не того, що ми з вами. Коли революція пробудила його, він вирішив, що здійснюється його одвічний сон про життя осібно, про анархістське хуторське існування працею рук своїх, без залежності та обов'язків перед будь-ким. А він з лещат старої скинутої державності потрапив під більш важкий прес нової революційної наддержави» [20, с. 174].

Говорячи про місце селянина в революції, начальник штабу махновської армії В. Білаш: «...Суспільству далеко не байдуже про що, про яку справу будуть думати селяни. Про те найголовніше, здійснити яке (селяни) покликані у світ революції, чи (вони) відчують себе безправними рабами на чужому полі?... Селянин також має мрії, серце, душу; він і агроном, і економіст, і майстер на всі руки, і дипломат, а за роки імперіалістичної бойні і громадянської війни він став і досвідченим вояком. Має він і самолюбство, і пиху, і власну думку» [2, с. 103].

Визнаючи існування окремих селянських інтересів, більшовики, проте, не визнавали права селян самотійно відстоювати ці інтереси. Це, мовляв, мав робити пролетаріат на чолі з комуністами, а селяни мали лише бути слухняними. Вважаючи селянство темною, неосвіче-

ною масою, компартія брала на себе надзавдання допомогти селянам «правильно» організувати їх життя. У 1919 р. один з комуністичних лідерів України, В. Затонський, озвучив ці погляди таким чином: «Щодо світової революції, щодо всієї складності класової боротьби у місті і селі, такому, що усвідомив власну силу, але такому ж темному, як і до перевороту, селянину-власнику не було справи... Діалектика менш за все відповідає мужицькому способу мислення...» [10, с. 132, 133]. Отже, більшовики покладали на себе завдання перевиховати селян, прищепити їм нову свідомість, що разом з націоналізацією землі визначалося ними серед головних революційних перетворень на селі.

Говорячи про спільність і різницю інтересів більшовиків і селян, слід зазначити, що перші бачили свої завдання загальнодержавними, бо претендували на вищу владу. Селяни ж не збиралися нав'язувати будь-кому свою волю в інших сферах, окрім земельно-аграрної. Основною їх метою був зрівняльний перерозподіл землі та реманенту значних землевласників.

Структуруючи цілі більшовиків стосовно села, Р. Пайпс розподілив їх на уявні та реальні. Він зазначав, що, «відправляючись на завоювання села, більшовики діяли в ім'я досягнення уявної мети. Їх справжньою метою було підбити підсумок Жовтневого перевороту, встановивши повний контроль над селянством. Але оскільки такий заклик не міг знайти відгуку у масах, вони провели кампанію проти селянства під гаслом «відбивання» хліба у «куркуля» на користь голодуючих міст. Безумовно, нестача продовольства у містах оберталася справжнім лихом, але... існували більш прості й ефективні засоби добування хліба. У розмовах між собою члени уряду відверто визнавали, що рішення продовольчої проблеми було завданням другорядної важливості», бо «вилучення продовольства для міст... служило камуфляжем для політичної операції по закріпленню більшовизму на селі» [19, с. 409, 410].

Більш доцільніше, очевидно, говорити про тактичну і стратегічну цілі більшовиків. Ясно, що встановлення контролю над селянством входило до стратегічної мети більшовиків по затвердженню їх влади в країні. Вилучення ж хліба входило до комплексу тактичних завдань, бо комуністи розглядали село як невичерпну комору ресурсів, необхідних їм для досягнення стратегічної мети. Наприклад, голова Вищої Ради Народного Господарства РСФРР В. Осинський (Оболєнський) у 1918 р. стверджував, що село «є тим головним пунктом, звідки можна викачувати гроші...» [11, с. 165]. Отже, підсумовує Р. Пайпс, «більшовицька пропаганда надавала збору продовольства головне значення, але у дійсності в ієрархії їх стратегічних планів воно займало майже

останнє місце. Згодом, коли дим розвіявся, кількість зібраного продовольства виявилася на подив сміховинною, у протилежність цьому, досягнуті політичні наслідки посмішки не викликали» [19, с. 420].

Звичайно, для досягнення будь-якої мети на селі нова влада потребувала собі спільників з-поміж самої селянської громади, структурна монолітність якої зміцнювалася спільністю інтересів і культурним традиціоналізмом селян. Більшовики, відповідно до ідеології, робили ставку на штучне розшарування села. Вони не могли розраховувати на підтримку приватних власників, а лише – на пролетаризовані прошарки. Ось чому партія не могла погодитися на зрівняльний переділ землі, який посилював саме власницькі тенденції аграрного розвитку. Визначаючи ж буржуазні, експлуаторські категорії сільського населення, комуністи керувалися скоріше політичними, а не економічними чинниками й міркуваннями: той, хто був проти нової влади, оголошувався куркулем. Але, за свідченням В. Білаша, «куркулів-експлуаторів було мало, а ті заможні селяни, які власною працею підняли своє господарство, користувалися авторитетом, будучи взірцем для наслідування. Крім того, у селі перепліталися родинні стосунки, і нерідко все село було повне родичів. А ображати чи утискати близького вважалося непристойним, протиприродним. Село жило своїми традиціями. Селянин не бачив у своєму сусідові ворога, а навпаки, у них було багато спільного, вони потребували один одного і розуміли, що їх міжусобицею бажає скористатися хтось третій» [2, с. 71].

Прийшовши на початку 1919 р. до України, комуністи вже мали певний досвід, набутий у взаємовідносинах із російським селянством. Саме на цьому досвіді ґрунтувалася жорстка модель їх спілкування з українським селом. Ще у серпні 1918 р., під час продовольчої кризи на контрольованих більшовиками територіях Росії, В. Ленін визначив власні погляди на проблему взаємин влади і «куркульства», вважаючи, що «куркуль скажено ненавидить... радянську владу і готовий передушити, перерізати сотні тисяч робітників... Або куркулі переріжуть нескінченно багато робітників, або робітники нещадно розчавлять повстання куркульської грабіжницької меншості народу проти влади трудящих. Середини тут бути не може... Куркулі – найбільш звірячі, найбільш брутальні, найбільш дикі експлуатори... Ці кровопивці нажилися на народних злиднях під час війни, вони накопичили тисячі й сотні тисяч грошей... Ці павуки жиріли за рахунок розорених війною селян, за рахунок голодних робітників. Ці п'явки пили кров трудящих, багатіючи тим більше, чим більше голодував робітник у містах і на фабриках. Ці вампіри... підбирали собі в руки поміщицькі землі. Вони знову і знову поневолюють бідних селян. Нещадна війна проти курку-

лів! Смерть їм!» [15, с. 39–41]. Як зазначав Р. Пайпс, «це був, певно, перший випадок в історії, коли керівник сучасної держави підбурює населення розв'язати геноцид, геноцид соціальний» [19, с. 426].

Зауважимо, що подібним чином В. Ленін реагував на численні повстання російських селян проти продовольчої диктатури, встановленої новою владою саме в 1918 р. у контексті політики «воєнного комунізму». Іншою причиною упереджено-жорстокого ставлення комуністів до українських селян була впевненість у тому, що останні були більш реакційними, ніж російське селянство. У доповіді на III конгресі Комінтерну в липні 1921 р. В. Ленін визнавав, що, на відміну від Росії, «на Україні контрреволюція могла тимчасово перемагати, тому що буржуазія там мала за собою селянство, тому що селяни були проти нас» [14, с. 35].

Якщо прихід більшовиків в Україну на початку 1919 р. основна маса місцевих селян зустріла з радістю (селяни пам'ятали про їх земельний декрет), то дуже скоро ця радість змінилася відвертою ворожістю, адже нова влада одразу розпочала процес соціалізації землі, ігноруючи тим самим власний «Декрет про землю». Ще в лютому 1918 р. «Основним законом про соціалізацію землі» російський ВЦВК фактично перевернув зміст цього декрету, віддавши всю землю у розпорядження держави. В Україну більшовики прийшли з думкою не про розподіл землі, а про її націоналізацію, тобто фактичне одержавлення. Не визнаючи право приватної власності на землю, вони бажали об'єднати усі приватні господарства у колективні чи державні. Проте на цей час поміщицька земля була або розподілена між селянами, або йшло до цього, і, звичайно, будь-яке інше трактування цього питання викликало з боку селян невдоволення. Комуністи ж уперто трималися думки, що порівняльний розподіл землі не є доцільним ні з політичної, ні з економічної точок зору. Не дивно, що дуже швидко вони втратили прихильність селянства. Деякі більшовицькі лідери, переважно вихідці з України, розуміли суть цих непорозумінь. В. Затонський, наприклад, зазначав, що на початку 1919 р. «селянин-партизан з ентузіазмом сприймав наші бойові гасла періоду руйнування старого ладу, бачив у нас бажаних союзників у його боротьбі з поміщиком. Але, коли переміг останнього, бажав він єдиного – аби все чуже йому... залишило його у спокої, бо він жадав бути господарем на власній землі, яку він винятково, як йому здавалося, власними зусиллями відвоював у свого ворога... Селянська маса у той же час не встигла розшаруватися, бідняк... ще цілком знаходився у полоні старих власницьких, типово мужичьких настроїв і скрізь виступав проти комуністів» [10, с. 132, 133].

Зрозуміло, однієї лише констатації було замало, проблему треба було вирішувати практично. Партія рішуче взялася за це, вибравши, втім, не шлях порозуміння із селянами, а шлях їх підкорення. Голова уряду УСРР Х. Раковський, у 1920 р. відверто писав: «Якщо громадянська війна для всіляких угодівців є жахом, для робітничих мас, навпаки, вона була єдиним засобом для звільнення і затвердження свої влади. Не треба коливатися в тому, аби перенести громадянську війну в село. Краще розстріляти декілька десятків чи сотень запеклих ворогів робітничо-селянської влади, декілька десятків отаманів, куркулів, ніж засудити на голод та... епідемії сотні тисяч і мільйони робітників міста і сільської бідноти» [22, с. 2]. Наркомат земельних справ (Наркомзем), котрому від нового уряду доручалася реалізацію цього завдання, наділявся надзвичайними повноваженнями.

Актуальною для більшовиків залишалася проблема вилучення у селян продовольства, особливо в контексті продовольчої кризи в самій Росії. Вже 14 січня 1919 р. урядом України було створено відділ продовольства, який очолив член колегії Наркомату продовольства (Наркомпроду) РСФРР О. Шліхтер. Для вилучення українського хліба російський Наркомпрод надсилав сюди велику кількість продзагонів, організованих у промислових центрах Росії. Початковий розмір хлібної розкладки в Україні московським урядом встановлювався майже у 279 млн пудів, хоча реальна дійсність змусила більшовиків знизити цю цифру до 140 млн пудів [14, с. 111; 25, с. 150, 151].

12 квітня 1919 р. вийшов декрет Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету «Про загальнодержавний облік та розподіл продуктів і речей домашнього господарства», яким в Україні фактично запроваджувався виміряний більшовиками комуністичний розподіл (де-факто це були звичайні реквізиції). Нова влада намагалася запровадити хлібну монополію, яку В. Ленін пояснював таким чином: «Це значить, що всі надлишки хліба належать державі, це значить, що жоден пуд хліба, непотрібний для підтримання його (куркуля – Д. А.) родини та худоби, непотрібний йому для посіву, – що всякий зайвий пуд хліба повинен відбиратися у руки держави» [14, с. 108]. Але, поперше, як справедливо зазначив С. Кульчицький, «вилучення продукції у розмірах, що не перевищували звичайні норми споживання, було скоріше винятком, ніж правилом», бо ж «система відносин між державою та селянами ґрунтувалася на насиллі, а не на ринкових засадах» [14, с. 108], а по-друге, термін «надлишок» вживався більшовиками для означення того продовольства, що підлягало вилученню. Нарком продовольства РСФРР О. Цюрупа на Х з'їзді РКР(б) прямо визнавав: «...Все, що ми повинні (були) дістати для... потреб пролетарських

центрів і голодуючих районів Росії, все треба було брати із звичайної норми споживання селян» [9, с. 416]. Та «надлишок», як визнавали згодом радянські економісти, для кожного селянського господарства був далеко не зайвою кількістю продовольства, а, навпаки, дуже важливою складовою економіки. Маючи такі «надлишки», селяни могли підтримувати на необхідному рівні свої господарства, отримувати за рахунок їх реалізації реманент, худобу, промтовари тощо [11, с. 177]. Отже, не важко збагнути, що добровільно селяни на руйнацію своїх господарств погодитися не могли, тому Наркомпрод, як і Наркомзем, наділявся надзвичайними повноваженнями для виконання своїх завдань.

Подібне тлумачення більшовиками земельного і продовольчого питань і надзвичайні заходи, що вживалися для їх вирішення, об'єктивно не сприяли порозумінню між селянами і новою владою. Опір селян – від саботажу до збройних виступів включно – зростав від весни 1919 р. з геометричною прогресією. Якщо у квітні урядові органи зафіксували 93 окремі селянські повстання по всій Україні, то на середину липня – вже 207 (за іншими даними, – близько 300) [5, с. 104, 109; 12, с. 44]. Будучи винятково селянськими, ці повстання були спрямовані проти конкретної політики комуністичної влади на селі. Прямим наслідком цього спалаху було, по-перше, те, що більшовикам вдалося зібрати в Україні не більше 8 млн пудів хліба, причому половина його становило поміщицьке зерно [14, с. 111]. Вагомішим наслідком селянських повстань стала дезорганізація радянського тилу, що незабаром уможливило порівняно легке захоплення значної території України військами А. Денікіна.

Невдачі більшовиків першої половини 1919 р. на «внутрішньому фронті» пояснювались тим, що їх керівники, визнаючи селянське повстанство як політичний бандитизм, явно плутали причини цього явища з наслідками. Пленум ЦК КП(б)У (7–9 квітня 1919 р.) визнав селянський опір «куркульською контрреволюцією», що була, мовляв, «найбільшою ставкою імперіалістичної буржуазії у боротьбі за повалення Радянської влади» [18, с. 32]. Х. Раковський вважав, що «не помилки радянської влади породили отаманщину, ... вона народжена іншими причинами, а помилки радянської влади були лише приводом (для повстань)» [22, с. 51, 52]. На його переконання, продрозкладка не могла озлобити селян, адже більша частина останніх нібито взагалі була звільнена від необхідності здавати державі хліб за твердими цінами. Комуни теж, на думку Х. Раковського, не могли підбурити селян проти влади, бо ж «їх на Україні було створено всього 300, вони не мали обов'язкового характеру і стали зброєю в руках наших ворогів

лише тому, що вороги наші були безперечними господарями в селі, і тому могли зробити комуни... засобом боротьби проти звільнення селян» [22, с. 52].

Подібні погляди лідерів комуністів і пояснюють, чому у відносинах з українським селом вони обрали силовий варіант. Ще у 1918 р. двома декретами від 4 і 5 вересня урядом РСФРР було узаконено політику так званого червоного терору, у рамках якого й розвивались у подальшому стосунки нової держави із селянством. Декрети узаконювали практику заручництва, масових вбивств та ув'язнення селян у концтаборах [19, с. 511–513]. На основі цих законів розроблялися й відповідні урядові постанови УСРР.

Декретом РНК УСРР від 3 грудня 1918 р. було створено Всеукраїнську надзвичайну комісію, дії якої спочатку майже не поширювалися на сферу аграрних відносин, окрім боротьби з продовольчою «спекуляцією». У квітні 1919 р. з Москви до України на посаду голови ВУНК було направлено М. Лациса [16, с. 39]. Завзятий прибічник червоного терору, Лацис повідомив 18 травня на шпальтах «Известий ВУЦИК»: «Ми вдаримо по ворогу... Ми повинні запобігти смерті і мукам наших товаришів. Тому ми повинні розстрілювати на місці кожного, хто підняв і збирається підняти проти нас зброю. Ми повинні арештувати і тримати заручниками всіх «активістів», які мало що тямлять... Червоний терор є необхідним. Це вимушена дія самозахисту. І поганий той комуніст і той радянський діяч, котрий на це нездатний...» [17, с. 80, 81].

У квітні 1919 р. з'явилися перші постанови уряду УСРР, що мали безпосереднє відношення до боротьби із селянським повстанством. Так, 1 квітня поза законом було оголошено отамана Зеленого, 4 квітня – отаманів Соколовського, Гончара (Батрака) та Орловського [4, с. 103, 104]. Більшовики фактично утворили внутрішній фронт громадянської війни, виділивши на нього значну військову силу – 21 тис. бійців регулярної армії [4, с. 108]. До збройної боротьби проти повстанців і каральних акцій проти цивільного населення безпосередньо залучалися і продзагони, які діяли за настановами В. Леніна: «Не робить... висновків, що гвинтівки існують для залякування. Боротьба є боротьба. Без крайньої потреби краще обійтися так, але якщо необхідно, то продармійці повинні бути твердими» [7, с. 487]. За підрахунками дослідників, загальна кількість робітників, які протягом 1919–1920 рр. брали участь у вилученні українського хліба, становила 36 тис. чоловік [23, с. 37]. Наркомпрод УСРР у своєму розпорядженні мав навіть окремі кавалерійські частини [8, с. 6].

Слід зазначити, що дії надзвичайних органів влади не мали на той час системності і послідовності. У селі радянський режим презентували, головним чином, різноманітні продовольчі, каральні, робітничі, військові загони, які підпорядковувалися різним відомствам, діяли за суперечливими планами і нерідко конфліктували між собою. Отож, у першій половині 1919 р. несистемні дії більшовики в українському селі не мали ефективності. Аби якось узгодити та консолідувати дії всіх сил на «внутрішньому фронті», Радою робітничо-селянської оборони РСФРР 17 липня 1919 р. було видано постанову «Про придушення куркульських і білогвардійських заколотів у селі», але напередодні приходу в Україну білих це виявилось запізнілим заходом.

Після відновлення радянської влади в Україні на початку 1920 р. більшовики зважили на свої попередні помилки, хоча й не відмовилися від переконання, що примус і репресії – це єдина можливість встановити контроль над українським селом. 20 листопада 1919 р. на спільному засіданні Політбюро та Оргбюро ЦК РКП(б) розглядалося питання про відновлення влади більшовиків в Україні [21, с. 264]. Під впливом рішень Політбюро ЦК РКП(б) і на основі тез В. Леніна про радянську владу в Україні пленум ЦК КП(б)У 29 листопада ухвалив відповідну резолюцію [16, с. 52]. Значною мірою резолюція присвячувалася питанню взаємовідносин з українським селянством. Комуністи знов відкидали будь-які думки про селянське самоврядування, вільні ради і т. п., також не відмовлялися від примусових продрозкладок. Вони готові були лише призупинити створення радгоспів та колгоспів. У зазначеній резолюції говорилося, що «завданням земельної політики на Україні повинно бути: 1) Повна ліквідація поміщицького землеволодіння з передачею земель безземельним і малоземельним. 2) Радянські господарства будувати тільки в суворо необхідних розмірах, зважаючи на життєві інтереси навколишнього селянства» [6, с. 264]. У дійсності ж комуністична влада продовжувала вважати всю землю державною, а селян – тимчасовими орендарями на ній. Більшовики передбачали використання надзвичайних заходів для придушення будь-якого невдоволення з боку населення: передбачалося розколоти селянство за так званим класовим критерієм та обов'язкова організація бідноти; намічалися чистки радянських установ в Україні від антибільшовицьких елементів; особисто В. Ленін наполягав на обов'язковому роззброєнні українського села [6, с. 264].

Схоже, що місцеве керівництво не тільки не враховувало помилки попереднього панування в Україні, але відкидало й те обережне маскування, яке використовував московський уряд. На Всеросійській конференції РКП(б) (початок грудня 1919 р.) Х. Раковський висловив

думку, що «радянські господарства повинні бути основою... комуністичного будівництва» на селі, і хоча В. Ленін відкинув цю думку [6, с. 266], уряд УСРР і в 1920 р. намагався будувати радгоспи. Більше того, Раковський вважав, що «радянська політика на Україні у (1919) році проводилася цілком правильно», і «лихо було не в радянській політиці, а в тому, що радянська влада не встигла провести її до кінця». Дійсною владою в селі голова уряду України вважав куркулів, і тому найважливіше завдання нового режиму бачив у роззброєнні заможних селян, перенесенні «центра ваги політичного та економічного життя від куркуля до сільської бідноти і середняка», встановленні міцної радянської влади в селі [22, с. 52, 53].

Вже 5 лютого 1920 р. Всеукраїнський ревком видав надиктований з Москви закон про землю. Цей закон, хоч і не формулював, на думку дослідника М. Ксензенка, «положення про державну власність на всі землі республіки, але з його суті, а також із закономірностей, виданих у його продовження, виходило, що держава була власником усіх земель, у тому числі і селянських. Через усі статті закону про землю проходить ідея про виняткові права Радянської держави встановлювати земельні стосунки, розпоряджатися єдиним земельним фондом країни» [13, с. 17].

Не можна сказати, що селянство не розуміло, що відбувається. Важко погодитися з думкою С. Кульчицького, який вважає, що, «оскільки курс на комунізм села здійснювався на основі підзаконних актів, тоді як самі аграрні закони радянської влади нібито враховували інтереси селянських мас, останні не могли розібратися у хитросплетіннях аграрної політики більшовиків» [14, с. 132], бо як тоді пояснити масштаби селянських повстань в Україні у той час? Навіть радянські історики визнавали, що «облік населення і землі, організація комнезамів та інші міри нерідко приймалися селянами за підготовку майбутньої комуні» [13, с. 128].

У даному випадку можна погодитися з думкою В. Кабанова, який вважав, що «аграрна політика Радянської влади... переважно була політикою соціальною, а не економічною. Її класова спрямованість була очевидною та яскраво вираженою» [11, с. 46]. Аграрна політика більшовиків початку 1920 р., як і їх політична орієнтація на «союз із середняком проти куркуля», при традиційних поглядах на селянство як на ворожий елемент, були черговим тактичним маневром: «тактичні завдання утвердження союзу з середнім селянством, – як вважає С. Кульчицький, – дістали пріоритет перед стратегічними, програмними завданнями. Комуністичний штурм відходив на дальній план перед турботою про збереження влади» [14, с. 134]. Уточнимо, штурм села

свідомо замінювався ретельною облогою, тобто, ініціативу комуністи залишали за собою.

Більш значним каменем спотикання стали реквізиції хліба у селян за продрозкладкою. Юридичною основою вилучення хліба став закон Всеукрревкому «Про хлібну розкладку» від 26 лютого 1920 р., який не залишав селянам жодної надії на полегшення ситуації. Владою планувалося зібрати в Україні 160 млн пудів хліба, причому найбільший тягар припадав на південні губернії республіки – Херсонську, Катеринославську та Одеську: 102 млн пудів [14, с. 111, 112]. Продзагони йшли тепер у села не умовляти селян віддати хліб, а відбирати силоміць та карати за непослух. На допомогу робітничим загонам було кинуте регулярні і спеціальні війська, а для місцевих ревкомів ця справа визнавалася як головна. 18 травня 1920 р. вийшла спільна директива уряду УСРР, НКВС і ЦК КП(б)У, яка визначала продовольчу справу як суто політичну. Для посилення вилучення хліба рекомендувалося складати так звані чорні списки, за якими проводилися масові розправи з населенням [5, с. 243]. На відміну від 1919 р., продовольчу справу було повністю мілітаризовано і централізовано.

Однією з форм опору села режиму стало масове дезертирство, яке охопило регулярні частини Червоної армії (РСЧА). 3 лютого 1919 р. до грудня 1920 р. було зафіксовано майже 5 млн випадків дезертирства при загальній чисельності особового складу армії наприкінці 1920 р. у 4 млн бійців [11, с. 32; 14, с. 40; 24, с. 167]. Не зважаючи на власне ставлення до селянства як до ворожого класу, більшовики без коливань користувалися людськими ресурсами села: РСЧА майже на 80 % складалася саме із селян [1, с. 32]. Те, що більше половини мобілізованих не бажало служити новій владі, зайвий раз підтверджує думку про розбіжність життєвих інтересів селян та комуністичного режиму. Рішучі й безжалісні намагання покінчити з дезертирством «за законами революційного часу» змушувало дезертирів поповнювати лави повстанців.

Складається враження, що керівники держави були ніби засліплені своєю класовою теорією. Адже, як справедливо констатує С. Кульчицький, «ніхто (з них) не наважився назвати речі своїми іменами. Ніхто не сказав: досить, треба повернутися до ринкових форм взаємовідносин міста і села, бо життя відторгає комуністичний експеримент. Усі шукали причину економічного колапсу, що наближався, і нового витка громадянської війни, що вже почався, поза політикою, яку здійснювала сама державна партія. Усі звинувачували селянина...» [14, с. 135]. Також перекручувалися дійсні причини селянського повстанського руху, який влада лицемірно обмежувала вузькими рамками

«куркульського бандитизму». Наприклад, М. Калінін у цей час переконував, що «банди» в Україні складаються лише з куркулів, офіцерів і колишніх чиновників, а Х. Раковський увесь рух опору зводив до дій декласованих елементів [4, с. 126; 26, с. 83]. Керівництво партії гнуло своє, продовжуючи ігнорувати життєві інтереси селянства, що тільки посилювало рух опору, який при наявності значного запасу зброї у населення неминуче переростав у збройний.

Бібліографічні посилання

1. Баглаєв Ю. О. Роль Червоної Армії в організаційно-політичній роботі серед селянства України в роки громадянської війни / Ю. О. Баглаєв // УІЖ. – 1981. – № 7. – С. 95–101.
2. Белаш А. В. Дороги Нестора Махно /А. В. Белаш, В. Ф. Белаш. – К. РВЦ «Проза», 1993. – 592 с.
3. Бухарин Н. И. Программа коммунистов (большевиков) / Н. И. Бухарин // Бухарин Н. И. Избранные произведения. – М.: Экономика, 1990. – С. 39–80.
4. Верстюк В. Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы / В.Ф. Верстюк // Украина в 1917–1921 гг. Некоторые проблемы истории: Сб. науч. тр. – К., 1990. – С. 107–172.
5. Верстюк В. Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921) / В.Ф. Верстюк. – К.: Наук. думка, 1991. – 368 с.
6. В. І. Ленін про Україну: у 2-х ч. – К.: Політвидав, 1977. – Ч. 2: 1917–1922. – 547 с.
7. Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине: в 2-х т. – М.: Госполитиздат, 1957. – Т. 2. – 880 с.
8. Голод 1921–1923 років в Україні: Зб. документів і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1993. – 224 с.
9. Десятый съезд РКП(б). Март 1921 года: Стенограф. отчет. – М.: Госполитиздат, 1963. – 937 с.
10. Затонский В. П. Украина, 1919 // Сказание о Гражданской. Записки участников Гражданской войны / Составл. и коммент. С. Н. Семанова; Предисл. Э. М. Шагина. – М.: Современник, 1987. – С. 131–148.
11. Кабанов В. В. Крестьянское хозяйство в условиях «военного коммунизма» / В. В. Кабанов. – М.: Наука, 1988. – 304 с.
12. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. – К.: Либідь, 1993. – 399 с.
13. Ксензенко Н. И. Революционные аграрные преобразования на Украине (декабрь 1919 – март 1921 гг.) / Н. И. Ксензенко. – Х.: Вища школа, 1980. – 144 с.
14. Кульчицкий С. Комунізм на Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. Кульчицкий. – К.: Основи, 1996. – 396 с.
15. Ленін В. І. Товариші-робітники! Ідемо в останній, рішучий бій! В.І. Ленін // Ленін В. І. Повне зібрання творів. – Т. 37. – С. 36–41.

16. Маймескулов Л. И. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922) / Л. И. Маймескулов, А. И. Рогожи, В. В. Сташис. – Х.: Основа, 1990. – 345 с.

17. На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг.: Сб. док. и материалов. – К.: Политиздат, 1971. – 392 с.

18. Отчет Центрального Комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины с марта 1919 г. по март 1921 г. – Х., 1920. – 320 с.

19. Пайпс Р. Русская революция / Р. Пайпс. – М.: РОССПЭН, 1994. – Ч. 2. – 584 с.

20. Пастернак Б. Доктор Живаго / Б. Пастернак. – М.: Советский писатель, 1989. – 736 с.

21. Петров В. И. М. И. Калинин на Украине (1920) / В. И. Петров. – К.: Политиздат Украины, 1977. – 298 с.

22. Раковский Х. Г. Борьба за освобождение деревни / Х. Г. Раковский. – Х., 1920. – 32 с.

23. Ревегук В. Я. Продовольчі заgonи України в боротьбі за хліб / В. Я. Ревегук // УІЖ. – 1983. – № 3. – С. 34–41.

24. Семененко В. І. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917–1922) / В. І. Семенюк. – Х.: Основа, 1995. – 400 с.

25. Стрижков Ю. К. Принятие декрета о продовольственной разверстке и его осуществление в первой половине 1919 г. / Ю. К. Стрижков // Октябрь и советское крестьянство, 1917–1927 гг.: Сб. науч. тр. / Редкол.: И. М. Волков и др. – М.: Наука, 1977. – С. 131–163.

26. Трифонов И. Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921–1922 гг.) / И. Я. Трифонов. – Л.: ЛГУ, 1964. – Ч. 1. – 311 с.

Надійшла до редколегії 7.11.18.

УДК 94 (477.63/.65) «1921–1929»

В. А. Говоруха

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

ДІЯЛЬНІСТЬ АМЕРИКАНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ДОПОМОГИ (АРА) НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ ПІД ЧАС ГОЛОДУ 1921–1923 РР.

Досліджено регіональні аспекти діяльності Американської адміністрації допомоги під час голоду 1921–1923 рр. в межах Катеринославської губернії. Охарактеризовано підсумки діяльності АРА в Катеринославській губернії.

Ключові слова: Американська адміністрація допомоги (АРА), голод 1921–1923 рр., міжнародна допомога, Катеринославська губернія.

Исследованы региональные аспекты деятельности Американской администрации помощи во время голода 1921–1923 гг. в пределах Екатеринославской губернии. Охарактеризованы итоги деятельности АРА и других зарубежных организаций в Екатеринославской губернии.

Ключевые слова: Американская администрация помощи (АРА), голод 1921–1923 гг., международная помощь, Екатеринославская губерния.

Investigated the regional aspects of the American administration help during the famine years 1921–1923 in Katerynoslav gubernia. The characteristic the outcome of the APA and other international organizations actions in Katerynoslav gubernia.

Keywords: American Relief Administration (ARA), the Famine 1921–1923, international assistance, Katerynoslav gubernia,

Сучасна українська історична наука не залишає поза увагою страшні лихоліття радянського минулого. Події, жертвами яких стали мільйони людей, постійно потребують уточнень та переосмислень. Однією з провідних тем на сторінках вітчизняних досліджень став Голод 1921–1923 рр., регіональний аспект якого активно розвивається в останні десятиліття. В контексті місцевої історії даної трагедії українська історіографія вивчає міжнародну допомогу постраждалим. Так, проблему голоду 1921–1923 рр. та міжнародної допомоги на Миколаївщині висвітлено у роботах А. Барчака, М. Шитюка, А. Ліньова, О. Щербакова, О. Тригуба, Т. Михайловського, на Херсонщині – М. Марченка та В. Сахно; на Катеринославщині – В. Іваненка, А. Голуба, О. Угода, А. Бистрякова. Слід відмітити, що діяльність Американської адміністрації допомоги (АРА) на території Катеринославської губернії не була раніше об'єктом спеціального дослідження.

Договір про допомогу між Американською адміністрацією допомоги та УСРР в Москві був укладений 10 січня 1922 р. Його підписали Г. Гувер (міністр торгівлі США, ініціатор створення АРА), полковник В. Хаскель (директор АРА в Росії) і Х. Раковський (голова Раднаркому і нарком іноземних справ України). В перший тиждень після підписання Раднарком УСРР ратифікував цей договір, а до Катеринославського губвиконкому було доставлено доручення про необхідність всього сприяння і допомоги представникам АРА [4, арк. 40].

В угоді було підтверджено умови двох попередніх договорів АРА з Москвою: про громадські кухні та їдальні; про перевезення, зберігання і розподіл пакунків (від 20 вересня 1921 р. та 19 жовтня 1921 р. відповідно). Українська сторона брала на себе витрати пов'язані з перевезенням, завантаженням та розвантаженням, зберіганням на складах продовольчої допомоги АРА. Окрім того, українська влада зобов'язана була надавати приміщення для кухонь, шпиталів,

забезпечувати паливом, оплачувати приготування страв та їх роздачу, забезпечувати безоплатними телеграфними та телефонними лініями тощо. Натомість АРА зобов'язувалась надавати допомогу всім дітям без урахування національної, релігійної чи політичної приналежності [4, арк. 41, 42].

3 січня 1922 р. відділ Американської адміністрації допомоги у Катеринославі приступив до своєї діяльності. Прибувши в м. Катеринослав, представники АРА були вражені, як за роки громадянської війни воно змінилось, перетворившись із квітучого містечка на руїни [18, с. 259, 260].

Перш за все, АРА зайнялася транспортуванням посилок приватним особам, оскільки налагодження громадського харчування, що складало одну з основних задач АРА, вимагало значно більше часу. Попередньо необхідно було зібрати фактичний та статистичний матеріал стосовно голодуючих дітей у губернії, про дитячі будинки, їдальні, училища та ін. І лише після аналізу загальної статистики, треба було надіслати запит до центрального відділення організації у Москві про початок роботи [5, арк. 28].

Наприкінці січня з Одеси до Катеринослава прибули перші вагони зі спорядженням. Губвиконкомом ухвалив виділити 3-х осіб і прикріпити їх до голодуючих районів, поклавши на них всю відповідальність за налагодження роботи на місцях. По Катеринославському району, приміром, було ухвалено встановити перші 7 їдалень, загальною кількістю на 1600 пайків [5, арк. 28].

Одним з ключових векторів гуманітарної допомоги, пріоритетність якого підкреслена безпосередньо в договорі з АРА, була медична допомога. Надзвичайно велика кількість постраждалих осіб змусила прийняти рішення про спільну медичну допомогу разом з місцевими органами охорони здоров'я.

За матеріалами губернських звітів стосовно становища Катеринославської губернії бачимо, що на початок 1922 р. ситуація досягла катастрофічного становища. Внаслідок збільшення частоти епідемій, всі сили органів охорони здоров'я губернії були кинуті на боротьбу та стримування спалахів хвороб. Захворюваність сягала небувалих показників – близько 20% від загальної частки населення. А через відсутність фінансування та велике навантаження, медики працювали, як зазначалося, з «постійним напруженням сил та через безмірну вірність справі» [3, арк. 132]. Погіршення матеріального становища лікарень перейшло всі межі. Штати були зменшені вдвічі, що спричинило введення 12-годинного робочого дня, а в деяких випадках робочий день сягав аж 16 годин. Відомі випадки, коли лікарі, зокрема Гублікарні

1-го інфекційного шпиталю, падали від знесилення. Створювалася ситуація, коли найменша затримка у видачі заробітної плати чи збій у постачанні прирікали працівників лікарень на безвихідне голодування [3, арк. 133].

Голодування призвело до зростання кількості хвороб та летальних випадків. Станом на 1 травня 1922 р., лише за офіційними даними, в губернії на висипний тиф захворіло 4607 осіб, на поворотний тиф – 7811, на черевний тиф – 3202 особи. Голод відібрав життя у 1713 осіб [14, с 145–146]. Окружний лікар АРА в Україні МакЕлрой повідомляв, що на літо 1922 р. «найбільша європейська епідемія холери почала бушувати в Україні». Епідемія холери, як і епідемія тифу проявилась в Україні у більших розмірах, ніж перед цим в голодуючих російських областях. Причиною того став неконтрольований наплив біженців з Росії. Діставшись до України, їм нікуди було далі йти, оскільки на кордонах голодуючих губерній наражались на смерть від куль прикордонної служби. Тому переселенці й починали вештатись по вулицях міст, стаючи небезпекою для місцевого населення [13, с. 488]. Загалом по Україні було зафіксовано 500 тис. випадків захворювань на холеру, а кількість хворих на тиф – у два рази вища. Смертність від холери складала 60 %, а жертв тифу – близько 10% [13, с. 488].

Як бачимо, допомога була надзвичайно вчасною. Медичний відділ АРА здійснював свою діяльність за наступними напрямками:

1) профілактика захворювання: прибирання, купання та проведення кампаній масового щеплення; розподіл дезінфікуючих засобів і створення дезінфікуючих служб; очищення і ремонт міських систем водопостачання;

2) лікування хвороб: забезпечення всіма необхідними поставками існуючі лікарні, диспансери, фельдшерські пункти, лабораторії, дитячі будинки, та ін.; організація нових амбулаторій і диспансерів у місцях, де їх немає, але конче необхідні;

3) як доповнення суто медичної допомоги, і як частина основної операції допомоги голодуючим: організація харчування пацієнтів і вихованців дитячих будинків. Забезпечення продуктами і одягом медичний персонал (за харчовою системою грошових переказів);

4) поширення медичної літератури в університетах та інших установах [18, с. 438].

Зокрема, лише за період з 24 червня по 14 липня 1922 р. АРА відпустила 800 дитячих пайків для 400 хворих та працівників холерного шпиталю, організувала 15 загонів для проведення кампанії масового щеплення дітей та дорослих, котрі отримували пайки АРА. Працівникам цих загонів також було відпущено 30 пайків. Була налагоджена

доставка з центрального медичного складу АРА в Олександрівську (Запоріжжя) достатньої кількості протихолерної вакцини, а також необхідних для лікування медичних приладів та інших медикаментів. Для продуктивності роботи було відпущено 8-ми спеціальним загонам щеплення 16 пайків АРА. Окрім цього, АРА відпускала всім працівникам лікарень міста та повітів Катеринославської губернії по 1 фунту крупи на день. Всі хворі в лікарнях також отримували по 1 фунту крупи на день [6, арк. 31].

Важливим напрямом роботи АРА стали поставки харчових продуктів. Ще 19 жовтня 1921 р. було підписано угоду з радянським урядом, за якою місцеві жителі мали змогу обмінювати купони, відправлені з-за кордону, на пакунки харчових продуктів, котрі розповсюджувалися через обмінні пункти АРА. Договір з Україною поширив цю практику на південні українські губернії.

Кожен бажаючий за кордоном, в американських банках або офісах АРА, купував купон за 10 доларів. Потім купон по пошті відсилали одержувачу. Останній відносив купон в найближчий склад АРА і обмінював його на посилку, яка складалася з 49 фунтів (20 кг) борошна, 25 фунтів (10,2 кг) рису, 3 фунтів (1,2 кг) чаю, 10 фунтів (4 кг) жиру, 10 фунтів (4 кг) цукру і 20 банок згущеного молока. Загальна вага посилки складала близько 53 кг. Обходилися посилки АРА в 6,5 доларів, а також додатково 1 долар за перевезення і страховку. 2,5 долара становила різниця між собівартістю та продажною ціною, яка надходила в фонд допомоги голодуючим дітям [10, с. 270]. Згідно з розрахунками АРА, стандартний пакет містив дві третини від кількості їжі, необхідної чотирьом людям для харчування впродовж одного місяця.

Склади, з яких розподілялися пакунки, були створені у 4 великих містах: Києві, Харкові, Одесі та Катеринославі. Катеринославський офіс АРА розташовувався у триповерховому цегляному будинку розміром 50 x 50 футів (15,24 x 15,24 метра) на вулиці Новодворянській (нині – вул. В. Вернадського). Перший поверх служив конторою і складом продовольства, де також розподілялися продуктові посилки. На інших поверхах жили співробітники, а також діяла їдальня для дітей [2, с. 34]. Так, лише у Катеринославі за липень 1922 р. Американською адміністрацією допомоги було прийнято на склад 21 117 продовольчих посилок та видано із них 13 583 [5, арк. 32]. Були випадки, коли люди помирали, перш ніж отримували рятівний пакунок.

Радянська влада з докором зазначала, що ледь не половина посилок приходилася саме на частку єврейського населення. Заради справедливості зауважимо, що при цьому не враховувалася та обставина, що саме єврейське населення мало найбільшу частку родичів і

знайомих, які проживали за кордоном. Проте саме через євреїв у АРА виникали й певні накладки, оскільки у перших відправлених великих партіях пакунків у якості жирового компоненту містилося сало. Протести іудеїв сприяли заміні бекону, лядру і солонини на бавовняне масло та інші рослинні жири [16, с. 155].

26 жовтня 1922 р. була підписана угода про можливість відправляти речові посилки. За 20 доларів, проплачених у США, адресату в Україні чи Росії видавалося: 4 2/3 ярда (4,25 м) сукна шириною 56 дюймів; 2,8 ярдів (7,3 м) фланелі шириною 27 дюймів; 16 ярдів (14,6 м) небіленого ситцю шириною 36 дюймів. До тканин додавалася необхідна кількість підкладок, гудзиків, ниток та ін. Увесь цей матеріал можна було використати для пошиву одного костюма, 2 м'яких сорочок і 4 пар спідньої білизни для чоловіка чи жінки, або ж для подвійної кількості того ж одягу для дитини молодшого віку. До такої посилки згодом було додано ще близько 1 фунта (0,45 кг) вовни для в'язання або чого-небудь подібного [1, с. 324]. Американська адміністрація допомоги залишала за собою право не приймати більше однієї двадцятидоларової посилки для однієї особи [13, с. 630].

На збереженні 2,5 долара з кожної посилки АРА відкривала їдальні. У «Положенні про харчування в їдальнях АРА» говорилося, що їжу в таких їдальнях можуть отримувати діти до 14-річного віку, вагітні жінки, хворі, які перебувають на лікуванні в лікарнях (без урахування різниці у віці), учні шкіл та вихованці дитячих садків (незалежно від віку). Харчування АРА надавалося безкоштовно, «незалежно від національності, віросповідання, соціального стану і політичних переконань». Проводилися реєстрація та анкетне обстеження сімей громадян, діти яких отримували або мали б отримувати обіди. Для цього необхідно було надати усну заяву завідувачу їдальні з бажанням зарахувати дитину на харчування в їдальню. У містах до реєстрації залучалися і студенти ВНЗ. Порція зазвичай складалася з вівсяної каші, склянки какао зі згущеним молоком, цукру і трохи масла з чвертю фунта білого хліба (100 г) – усього близько 670 калорій. Отриману їжу мали з'їсти в їдальні, адже забирати додому не дозволяли [18, с. 457, 468]. Згодом, 30 грудня 1921 р. нарком зовнішньої торгівлі Л. Красін підписав у Лондоні угоду з АРА про підключення до харчування дорослого населення [17, с. 623]. Так в Україні почалася допомога не тільки дітям, а й іншим віковим групам.

В подальшому ситуація в голодуючих районах все більше ускладнювалася. Так, у лютому 1922 р. відбувся губернський з'їзд КНС, на якому констатувалося, що по Катеринославській губернії загалом голодувало близько 562 тис. дорослих та 130 тис. дітей. При

тому, варто наголосити, що зазначене число голодуючого дитячого населення становило 30% від загальної кількості дітей по губернії. Наголошувалося на тому, що продовольчу допомогу отримує лише 20% від загальної кількості голодуючих [15, с. 57].

Радянський уряд був не в змозі самостійно стримувати голод. 1 лютого 1922 р. через брак коштів було знято з державного постачання 3,5 тис. дітей в їдальнях Народного комісаріату освіти [3, с. 40]. Паралельно з цим, АРА лише починала розгортати свою діяльність. На засіданні Губернської ради захисту дітей від 4 лютого 1922 р. АРА зобов'язалася взяти на своє прогодування 15 тис. дітей, і для більшої ефективності було проведено умовний розподіл міста на райони. Крім того, вирішено було домовитись з АРА, щоб вона взяла на утримання і забезпечення 1 тис. безпритульних дітей, розміщених у дитбудинках, а також включила в мережу їдалень АРА денні ясла на 700 дітей. Ухвалено також завантажити всі наявні дитячі будинки до можливих меж [5, арк. 7–58].

Найбільш болісно голод переносили діти. На 1 квітня 1922 р. в Катеринославській губернії нараховувалось 743302 дитини віком до 15 років, з них голодувало – 252 000 [12, с. 138]. Особливо складно було безпритульним дітям, які не могли розраховувати на підтримку рідних. Тож на АРА лягала подвійна відповідальність. Так, впродовж липня 1922 р. АРА відпускала продовольчі пайки всім дитячим будинкам в Катеринославі, які згідно з обстеженням потребували додаткового харчування. Загалом АРА підтримувала 13 дитбудинків, витративши за період з 1 травня по 15 липня 1922 р. 960 пайків [6, арк. 31зв.].

На середину липня 1922 р. АРА забезпечувала роботу 333 їдалень по губернії, в яких харчування отримували 87114 дітей і 70734 дорослих. Основні сили були зосереджені на допомогу Нікопольському, Катеринославському та Верхньодніпровському повітам [6, арк. 31]. Також у липні в м. Катеринослав прибув організатор студентського харчування Л. С. Шафрай – лікар, який здобув освіту в Женеві. Завдяки його діяльності в місті допомогу отримували близько тисячі студентів та викладачів.

На кінець липня планувалось збільшити обсяги допомоги ледь не вдвічі у порівнянні з початком місяця. За відомостями, які були надані 2 липня 1922 р. уповноваженим АРА в Україні полковником Грове після об'їзду Катеринославської губернії, планувалося здійснити наступний розподіл допомоги: м. Катеринослав – 28 тис. дітей та 22 тис. дорослих; Новомосковський повіт – 16 тис. дітей та 15 тис. дорослих; Павлоградський повіт – 8 тис. дітей та 18 тис. дорослих; Нікопольський повіт – 36 тис. дітей та 50 тис. дорослих; Верхньодніпров-

ський повіт – 36 тис. дітей та 36 тис. дорослих; Криворізький повіт – 64 тис. дітей та 64 тис. дорослих; Катеринославський повіт – 24 тис. дітей та 28 тис. дорослих. Разом планувалося забезпечити допомогу 212 тис. дітей та 233 тис. дорослих [6, арк. 31 зв.] Як бачимо, найбільший відсоток допомоги націлювався саме на Криворіжжя. Це пов'язано з тим, що повіт відзначався найбільшою густотою проживаючого населення, а звідси мав багато голодуючих сімей. Так, у с. Широке Криворізького повіту дійшло до того, що голодні люди розриваючи могили, витягували звідтіля трупи, щоб хоч якось втамувати голод [13, с. 484].

На практиці відбувалась певна кореляція у співвідношенні дорослих та дітей, але задум, охопити якомога більше, залишався незмінним. Лише по Катеринославському повіту станом на серпень 1922 р. було організовано 151 їдальню. А якщо порівняти діяльність АРА з іншими організаціями, що допомагали голодуючим, то наочно побачимо її значення. Так, лише в Катеринославському повіті АРА була основним джерелом порятунку населення, оскільки, на неї припадало 75% від загальної кількості допомоги.

Таблиця 2. Допомога по Катеринославському повіту в серпні 1922 р. голодуючому населенню [8, арк. 23].

№ п/п	Назва організації	Кількість їдалень	Годували дорослих	Годували дітей
1.	Повітовий комітет допомоги голодуючим	58	3160	4740
2.	Червоний Хрест	17	1780	2670
3.	АРА	58	29000	18950
4.	Різні органи	18	1468	1349
Разом		151	35408	27709
Всього годували			63117	

В точності екстраполювати отримані результати на простори губернії було б не коректно. Проте в межах Катеринославської губернії АРА стала найбільш масштабною організацією допомоги. На початок серпня 1922 р. АРА годувала 210 тис. дітей і 150 тис. дорослих. А на території усієї Південної України пайки від АРА отримували 848 тис. дітей та 800 тис. дорослих (на 15 серпня). 3–поміж загальної суми, 80 тис. пайків АРА надходило в дитячі будинки [11, с. 26].

На щастя, новий врожай дещо зменшив кількість голодуючих. 7 вересня 1922 р. ВЦВК ліквідував ЦК допомоги голодуючим (Допгол) і організував Центральну комісію по боротьбі з наслідками голоду (Наслідгол). Вона стала головною структурою, котра керувала діяльністю всіх закладів щодо надання допомоги голодуючим. Навіть вихо-

дячи з назви нової комісії, стає зрозумілим, що в очах радянського керівництва голод майже завершився.

Тому не дивно, що відносини між АРА та владою на початку 1923 р. дещо ускладнилися: її змушували самостійно платити за транспорт та житло, виникли проблеми з візами і кур'єрською поштою. Промовистими є слова М. Калініна, який заявив у лютому 1923 р., що селяни вдячні за допомогу, але наразі голоду прийшов кінець і у мужика пропав усякий інтерес до американської допомоги. Виріс він на чорному хлібі, трохи м'ясі і риби, тож він, мовляв, не хоче, щоб його діти вживали білий хліб, какао, кукурудзу, рис і т.ін. В очах партійного діяча цей збалансований раціон був погано придатний для реальних потреб [9, с. 279].

Як наслідок сукупності різних факторів, АРА почала згортати свою діяльність. У березні 1923 р. згорнуто відправлення посилок на території України [7, арк. 365]. А 1 липня 1923 р. АРА офіційно закрила свої ідальні в Катеринославській губернії [7, арк. 301].

Обсяг допомоги американців показово продемонструють підсумкові дані. Так, за весь період діяльності АРА, у Катеринославську губернію було доставлено 6004,4 т. борошна, 4242,7 т. кукурудзяної крупи, 1923,5 т. молока, 943,4 т. рису, 581,7 т. продуктів зі свинини (смалець, бекон, сало); 136,1 т. какао, 1,5 т. бобів та гороху, 53,2 т. іншої їжі; 484 т. медичних і лікарняних засобів, 88,8 т. одягу та тканин, 31,5 т. мила. Всього було відправлено 15500 т. різного роду продуктів та предметів, загальною вартістю – 2,2 млн. доларів [19, с. 912–913].

Отже, Катеринославська губернія стала одним з районів діяльності Американської адміністрації допомоги. Організація намагалася боротися з голодом комплексно: доставка персональних продуктових пакунків поєднувалась з відкриттям їдалень для дітей та дорослих, піклуванням про дитячі будинки. Разом з тим, значна увага була приділена для ліквідації явищ, похідних від голоду. Це і боротьба зі спалахами епідемій, і забезпечення селян посівним матеріалом. Незважаючи на невеликий часовий проміжок допомоги, даній організації вдалося в складних політичних обставинах врятувати тисячі жителів мешканців Катеринославської губернії.

Бібліографічні посилання

1. Алексеев В. В. Деятельность АРА в России в освещении русской эмигрантской печати / В. В. Алексеев, З. С. Бочарва // Сотрудничество и связи России и СССР с народами зарубежных стран XX в. Мат-лы XIV Всерос. науч.-практ. конф., посвящ. 50-летию РУДН. – РУДН М, 2010. – С. 322–326.

2. Быстряков А. Г. ДЖОЙНТ на Днепропетровщине / А. Г. Быстряков. – Д.: Днепропетр. изд-во. – 2009. – 132 с.

3. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. П. 1, оп. 1, спр. 262.
 4. ДАДО. – Ф. П. 1, оп. 1, спр. 645.
 5. ДАДО. – Ф. П. 1, оп. 1, спр. 945.
 6. ДАДО. – Ф. П. 1, оп. 1, спр. 968.
 7. ДАДО. – Ф. Р. 305, оп. 1, спр. 13.
 8. ДАДО. – Ф. Р. 305, оп. 1, спр. 21.
 9. Латыпов Р. «Культурный шок» в международных отношениях: опыт работы АРА в Советской России в 1921–1923 гг. / Р. Латыпов // Новый исторический вестник. – М., 2005. – №1. – С. 50–70.
 10. Латыпов Р. А. Помощь АРА Советской России в период «великого голода» 1921–1923 гг. / Р. А. Латыпов // Нужда и порядок: история социальной работы в России, XX век. – Саратов, 2005. – С. 255 – 286.
 11. Мовчан О. М. Іноземна допомога голодуючим України в 1921–1923 рр./ О. М. Мовчан // Український історичний журнал. – 1989. – №10. – С. 77–84.
 12. Паращевіна О. Діти і голод 1921–1922 рр. в Україні / О. Паращевіна // Проблеми історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип.14. – С. 137–146.
 13. Сербин Р. Голод 1921–1923 и украинская пресса в Канаде / Р. Сербин. – Торонто–Киев: Украинско–канадский исследовательско–документационный центр. Институт украинской археографии Академии наук Украины, 1992. – 704 с.
 14. Сирота О. І. Голод 1921–1923 рр. в Україні та його руйнівні наслідки для українського народу / О. І. Сирота // Голод в Україні у першій половині XX ст.: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р. – К., 2013. – С. 143–147.
 15. Україна: Хроніка XX ст.: Рік 1922: Довід. вид. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; упоряд. О. Мовчан. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 235 с.
 16. Beizer M., Relief in Time of Need: Russian Jews and the Joint, 1914–1924. Slavica Publishers, Indiana University, 2015. – 272 p.
 17. Brooks S. American Aid to Europe Through Mr. Hoover // The Manchester Guardian Commercial. Reconstruction in Europe. November 16, 1922.
 18. Fisher H. The Famine in the Soviet Russia. The Operations of the American Relief Administration. N.-Y., 1971. – 630 p.
 19. Surfact, F. M. American Food in the World War and Reconstruction Period: Operations of the Organizations under the Direction of Herbert Hoover. 1914–1924. Stanford. CA: Stanford University Press. 1931. XXIII + 1033 p
- Надійшла до редколегії 15.10.18.*

**«СЕЛЯНСЬКА ПСИХОЛОГІЯ» ЧЕРВОНОАРМІЙЦІВ
«В ОБ'ЄКТИВІ» ПОЛІТОРГАНІВ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ
(початок 1920-х років)**

Спираючись на архівний матеріал розкрито особливості організації агітаційно-пропагандистської роботи у військових частинах Червоної армії та вплив проведених заходів на світоглядні трансформації червоноармійців.

Ключові слова: агітаційно-пропагандистська робота, армійські політоргани, «селянська психологія» червоноармійців, «куркульський елемент» в армії.

Опираясь на архивный материал раскрыты особенности организации агитационно-пропагандистской работы в воинских частях Красной армии и влияние проведенных мероприятий на мировоззренческие трансформации красноармейцев.

Ключевые слова: агитационно-пропагандистская работа, армейские политорганы, «крестьянская психология» красноармейцев, «кулацкий элемент» в армии.

Based on the archival materials, there were revealed features of agitation and propaganda work organization in the military units of the Red Army and those taken measures impact on the ideological transformations of the Red Army.

Keywords: agitation and propaganda work, army political agencies, the “peasant psychology” of the Red Army men, the “kulak element” in the army.

Після завершення активного збройного протистояння між більшовиками і їхніми супротивниками, боротьба на ідеологічному фронті продовжувалася і набувала нових форм. Існувала гостра потреба якомога швидше здійснити всебічне перевиховання неписьменного з переважно патріархальним світоглядом населення. Більшовики дієво взялися за вирішення цього вельми важливого для них завдання, використовуючи різноманітні прийоми корегування суспільної свідомості. Одним із особливих владних інститутів, якому цілком справедливо відводилася важлива роль у просуванні комуністичних ідей, стала Червона армія. Військові частини залишалися до певної міри ізольованими від решти суспільства або мали обмежені комунікації, тому вдале й ефективно використання усіх агітаційно-пропагандистських можливостей

військових політорганів істотно впливало на свідомість червоноармійців. Отже, метою даної статті є визначення особливостей агітаційно-пропагандистської роботи, яка проводилася у військових частинах Червоної армії та її вплив на світоглядні трансформації української молоді.

Історіографія радянського військового будівництва на теренах України доволі бідна. Українські історики зробили колосальний внесок у вивчення різноманітних аспектів просування більшовицьких ідей у свідомість населення, але на сьогодні практично поза їхньою увагою залишається роль військового відомства у цьому процесі. Тут доцільно згадати статтю української дослідниці О. В. Вільховик, яка у ході вивчення особливостей мобілізації до Червоної армії на теренах України розкрила причини та шляхи ухилення призовників від служби в більшовицькому війську. У зазначеній статті наводиться також історіографічний аналіз здобутків українських істориків, де авторка справедливо зазначає, що «історіографія теми радянського військового будівництва загалом і проблеми світоглядних трансформацій червоноармійців, мобілізованих до Червоної армії зокрема, за оцінкою фахівців, перебуває на стадії формування» [2]. Одна із статей автора також присвячена вивченню процесу формування більшовицьких органів протидії ухилянню населення Катериносвської губернії від військової служби в Червоній армії та ефективність їхньої діяльності упродовж 1920 р. [1], але питання щодо того, як служба в більшовицькому війську впливала на внутрішній світ української молоді не порушувалося.

У розісланих політорганам тезах щодо організації агітаційно-пропагандистської роботи у військових частинах Харківського військового округу (ХВО) наголошувалося, що для «виховання політично свідомого бійця, який захищає Радянську республіку від зазіхань міжнародного капіталу», необхідно вирішувати цілу низку другорядних завдань. Досягненню цієї «світлої мети», перешкоджала перш за все малописемність переважної більшості червоноармійців, існувала гостра потреба ліквідації їхньої «сільськогосподарської малограмотності», доводилося багато уваги приділяти роз'ясненню загального устрою радянської влади й т. ін.

Уся робота в ХВО здійснювалася під керівництво політуправління округу, якому підпорядковувалися політуправління дивізій. При окрузі й дивізіях діяли політшколи. Безпосередньо агітроботою займалися військові комісари (військкоми), політкерівники, інструктори, політбійці та інші командири. Уся агітаційно-пропагандистська робота у військових частинах велася в двох напрямках – серед політпрацівників та командирів і серед червоноармійців. Для реалізації цих завдань у

1923 р. тільки почав створюватися відповідний штат. Передбачалося діяти в наступних напрямках: агітаційна та пропагандистська робота, клубна, бібліотечна та шкільна справи [3, арк. 1].

Згідно з наказом політуправління військ України та Криму від 10 липня 1922 р. № 212 вносилися певні корективи в план «пропаганди комунізму» у військових частинах, а «індуктивний метод» пропонувалося «застосовувати в ході реалізації усієї програми виховання червоноармійців». До речі, уся ця робота планувалася в рамках «загальнодержавної програми пропаганди комунізму». Ставилося завдання упродовж тижня проводити шість бесід. У зв'язку з тим, що в Червоній армії відбулося масове скорочення, на службі перебували як молоді, тільки-но призвані червоноармійці, так і учасники боїв громадянської війни. Останніх рекомендувалося виділяти в окремі групи й для проведення політбесід призначати туди досвідчених політкерівників. Уся робота здійснювалася за принципом поєднання клубної, шкільної та бібліотечної роботи навколо політгодини з метою ефективного її доповнення. Цікавий штрих: з молодими червоноармійцями і поповненням в перших чотирьох циклах планувалося проведення 13 бесід, 10 із яких тією чи іншою мірою стосувалися «селянського питання». Серед них – «Земельне питання», «Податкова політика», «Союз міста і села» і лише в 4-му циклі 3 бесіди присвячувалися «Конституції РСФРР» [3, арк.–44].

Для прикладу розглянемо 30 Іркутську імені ВЦВК стрілецьку дивізію, яка після завершення громадянської війни дислокувалася на території Катеринославської губернії. Після проведення реорганізації в складі дивізії перебувало три стрілецькі (88–й (скороченого складу), 89–й, 90–й) полки, кавалерійський ескадрон, артилерія та інші підрозділи управління і забезпечення. При дивізії діяла дивізійна школа. Всього в дивізії нараховувалося 4325 чол. особового складу, 54,5% яких вважали себе українцями, а 38,2% ідентифікувалися як росіяни («великороси»). Переважна більшість червоноармійців (73,3%) мали селянське походження і були призвані на службу за загальною мобілізацією (81,3%) з території України (56,7%). Для ідеологічної обробки це був доволі «сирий матеріал», оскільки 67,7 % особового складу перебували на службі від 3 місяців до 1 року. Тобто це були переважно українські селяни, призвані на військову службу з українських губерній.

У якісній характеристиці червоноармійського складу зазначалося, що «куркульського елементу» в дивізії дуже багато, виявляти його доволі складно, оскільки в загальній масі він пасивний і нічого контрреволюційного не проявляє». Хоча окремі висловлювання червоноар-

мійців на політгодині, на зборах або під час бесід кваліфікувалися як «куркульські виступи», вважалося, що переважна більшість куркулів діють непомітно. Водночас зазначалося, що «червоноармійці–куркулі толковіші й більш розвинені, легко засвоюють не лише військові, а й політичні предмети. Біднота через свою забитість, відсталість, неписьменність давала найгірших червоноармійців». До речі, в цей період в політорганах обговорювалося питання щодо можливого переходу на українську мову, а через те, що 90 % поповнення були українцями, політорганам рекомендувалося при проведенні бесід «вкраплювати» українські слова [3, арк. 143].

Дещо відмінною виглядає структура командного складу дивізії. Тут за всіма показниками переважали росіяни: 56,2 % командирів були мобілізовані на службу з російських губерній; 80,4% за національністю ідентифікували себе як росіяни. Українські губернії (місце призову) та українці (національність) серед командного складу мали 15,5 та 12,4 % відповідно. За соціальним походженням це також були переважно селяни (44,9 %), які мали стаж служби більш ніж 2 роки (87,6 %). Переважна більшість командирів потрапила в армію у ході проведення заходів загальної мобілізації (53,8 %), серед них вихідців із червоноармійців було 37,7 %, з краскомів 34,4 %, офіцерів старої армії налічувалося 22,2 %, а «колишніх білих» було 5,7 %. Отже, можемо говорити, що це був доволі сприятливий ґрунт для засівання зерняток нових, комуністичних цінностей і моралі, проростання яких забезпечувало у майбутньому подальші світоглядні трансформації українського суспільства й сприяло всебічному утвердженню нової ідеології в повсякденному житті. Командно–політичний склад дивізії був підібраний відповідним чином і являв собою протипагу червоноармійцям.

На початку червня 1923 р. дивізія практично в повному складі вийшла на польові навчання й розмістилася великим табором на околиці Катеринослава. Насправді в період підготовки й виходу в польові табори усьому особовому складу доводилося доволі багато працювати фізично. В складній ситуації опинився 88–й полк скороченого складу, в якому нарівні працювали червоноармійці й молодші командири. Важкі умови служби урівні з низьким рівнем матеріального забезпечення викликали невдоволення в середовищі червоноармійців. В дившколі це обернулося поданням колективного рапорту, підписаного 16–ма червоноармійцями з відмовою працювати. Подібний протест негайно кваліфікувався як «куркульське угруповання, яке найяскравіше проявилось у дившколі». Зазначалося, що «куркульський елемент» у великих кількостях влився в частини дивізії, але проявилось це лише у вказаному підрозділі [3, арк. 140].

Під час перебування в таборах агітаційно–пропагандистська робота не припинялася і набувала дещо відмінних форм. По–перше, для організації дозвілля червоноармійців влаштовувалися різні спортивні змагання, діяла «Червона палатка», яка приваблювала особовий склад під час проведення колективних розваг, інтерес викликала «стінна пропаганда, живі газети і т. ін.». Після завершення двотижневого облаштування в польовому таборі почав діяти театр, який із задоволенням відвідували червоноармійці. В польових умовах в деяких військових частинах змінилися функції командного складу. Так, наприклад, у 89–му полку красками активно залучалися «до роботи у Червоних куточках», у ході чергування проводили колективні читання та бесіди з особовим складом. Але активніше і з більшою охотою вони брали участь в організації й проведенні спортивних заходів. Наприклад, практично в усіх підрозділах артчастини командири особисто очолили футбольні команди. Загалом участь командирів, особливо середньої ланки в проведенні різних агітаційно–пропагандистських заходів залишалася порівняно низькою. В середньому – це 2–3 заходи, а найвищий показник продемонстрував 89–й полк, де переважно в роботі згаданих вище «Червоних палаток» взяло участь 8 командирів [3, арк. 133].

Після вбивства В. Воровського (травень 1923 р. – В. Б.) відбулися ротні й батальйонні збори та полкові мітинги. На такому мітингу в 89–му полку «з припіднятим настроєм» склали відповідь лорду Керзону красномовного змісту: «Замість 33 тисяч фунтів стерлінгів – 33 тисячі дуль йому під ніс» та «Замість двох представників в Афганістані послати туди двадцять два, щоб Афганістан став радянським» і т. ін. В одному з артдивізіонів політпрацівники фіксували «глибоке обурення червоноармійців», які між собою говорили: «Чого там дивитися на буржуазію, необхідно помститися», «Дась війну, ми зможемо постояти» [3, арк. 134]. Наведені факти свідчать, що навіть після незначної агітаційно–пропагандистської роботи, здійсненої за безпосередньої участі рядових членів партії та безпартійних активістів, настрої переважної більшості червоноармійців різко змінювалися на користь влади.

За результатами спостереження політорганів будь–якого індивідуального чи групового невдоволення або якихось «контрреволюційних висловлювань» не фіксувалося. Але поряд із тим мали місце випадки невдоволення червоноармійців переважно побутовими умовами та дуже низьким рівнем матеріального (особливо продовольчого) забезпечення. Привертає увагу той факт, що за донесенням політорганів найбільше проявів подібного обурення фіксувалося в згадуваній вище

дивізійній школі, де новобранці проходили відповідну підготовку після призову на службу. Подібні хвилювання негайно присікалися: серед курсантів виділили 10 найактивніших «контрреволюційних антирадянськи налаштованих куркулів» і заарештували [3, арк. 135]. В даному випадку впадає в очі слово «куркулів».

Основним «хворобливим питанням», про яке часто йдеться в різних донесеннях, залишалися «листи з дому». Чергове «загострення» тут розпочалося вже у червні 1923 р., тобто в перспективі майбутніх жнив в українському селі. На підставі перлюстрації було встановлено, що батьки часто–густо зверталися до своїх синів–червоноармійців з проханням «прислати посвідчення про повне звільнення від податку» або приїхати у відпусту (мали на це право – В. Б.) та допомогли збирати врожай. Так, наприклад, за травень–червень 1923 р. тільки в роту зв'язку надійшло 8 клопотань подібного характеру від сільрад щодо надання червоноармійцям згаданих відпусток. В листах часто–густо йшлося про різні негаразди вдома у зв'язку зі «слабкістю» місцевих органів влади на селі, йшлося про зловживання, хабарництво та пияцтво місцевих посадовців. Мали місце випадки, коли у військові частини надходили «фальшиві» довідки й т. ін. Звісно, подібні листи напругу впливали на морально–психологічний стан червоноармійців, які «закидали політкерівників» різними питаннями про податки та подавали рапорти щодо надання їм відпусток. Мали місце виступи червоноармійців у ході політбесід з критикою на адресу радянської влади («Радянська влада дере податки»). Слід відзначити, що політпрацівникам не завжди вдавалося надавати відповіді на гострі питання червоноармійців, оскільки практично були не знайомі з умовами проживання їхніх сімей на селі.

Для протидії такому негативному «зовнішньому впливу» на червоноармійців політоргани змогли мобілізувати партійні ячейки, партбюро, до цієї роботи залучалися політкерівники, окремі червоноармійці, які діяли під наглядом керівників груп. Відзначалося, що подібною «дрібнобуржуазною психологією» були вражені червоноармійці – вихідці навіть із бідняцького селянського середовища [3, арк. 134 зв.].

Політоргани пильно стежили за морально–психологічним станом у військових частинах та підрозділах і брали активну участь у розв'язанні всіх нагальних проблем. Так, зокрема, особливої гостроти подекуди набували взаємовідносини між командирами і червоноармійцями. Йшлося про грубість та навіть рукоприкладство з боку одного з командирів взводів. Підлеглі тут відреагували поданням в партячейку заяви без підписів, складеної «старим червоноармійцем», який

створив своєрідну «групу невдоволених» у складі 4–х осіб. Після проведення розслідування, арешту командира–порушника й передачі його справи до суду, відносини у військовому колективі швидко вдалося нормалізувати [3, арк. 136].

Характеризуючи загальну ситуацію в дивізії, начальник політвідділу вказував, що «революційність і стійкість червоноармійської маси в цілому не така висока... і перебуває під постійним впливом із зовні», а в свідомості червоноармійців головна роль належить «індивідуальній, селянській, власницькій психології, через яку починає пробиватися суспільний струмок» [3, арк. 137]. Безумовно, неможливо заперечувати, що під впливом армійських політорганів не змінювалася свідомість військовослужбовців. Так, червоноармійці практично не ставили під сумнів право радянської влади на її існування, вони не мали уяви про якийсь інший, прийнятніший для них політичний і суспільний устрій, який би їх влаштував. Але там, де інтереси цієї «єдиної» для них держави стикалися з особистими інтересами червоноармійця, по суті селянина–власника, останні залишалися вірними загальноселянським, тобто економічним інтересам свого двору. Політична позиція червоноармійців загалом не була ворожою по відношенню до влади або у відкритих формах практично це не проявлялося. Виняток складають окремі випадки в ході політбесід, коли червоноармійці ставили гострі і «не зручні» запитання політкерівникам.

Бібліографічні посилання

1. Бурмага В. П. Організація боротьби з дезертирством на Катеринославщині в 1920 р./ В. П. Бурмага // Проблеми політичної історії України: зб. наук. пр. / редкол.: О. Б. Шляхов (відп. ред.) та ін. – Д.: ЛІРА, 2016. – Вип. 11. – С. 121–129.
2. Вільховик О. В. Особливості мобілізації до Червоної армії на території України (кінець 1918 – початок 1920–х років) / О. В. Вільховик // Історична пам'ять: наук. зб. / ред. кол.: М. І. Степаненко (гол. ред.) [та ін.]. – Полтава, 2015. – Вип. 33. – С.68–75.
3. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 3649, оп. 1, спр. 73.

Надійшла до редколегії 22.10.2018.

**ПРАВООХОРОННІ ФУНКЦІЇ ОЗБРОЄНИХ ЗАГОНІВ
КОМІТЕТІВ НЕЗАМОЖНИХ СЕЛЯН В
ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ НА ПОЧАТКУ 1920-Х РР.**

Проаналізовано мету та умови створення озброєних загонів комітетів незаможних селян, їх правоохоронні функції та роль у здійсненні репресій в південноукраїнському селі на початку 1920-х рр.

Ключові слова: озброєні загони, комітет незаможних селян, репресивні заходи, каральні акції, антирадянські настрої, повстанський рух, боротьба.

Проанализированы цели и условия создания вооруженных отрядов комитетов незаможных крестьян, их правоохранительные функции и роль в осуществлении репрессий в южноукраинском селе в начале 1920-х гг.

Ключевые слова: вооруженные отряды, комитет незаможных крестьян, репрессивные меры, карательные акции, антисоветские настроения, повстанческое движение.

The author made an analysis of the purpose and conditions for the creation of armed detachments of committees of independent peasants. The author made an analysis of their law enforcement functions and role in the implementation of repression in the South Ukrainian village in the early 1920s.

Keywords: armed detachments, committee of poor peasants, repressive measures, punitive actions, anti-Soviet views, rebel movement.

Всі правоохоронні органи, які створені та діють в державі, складають єдину систему. Під системністю розуміють такий рівень інтеграції, при якому взаємно поєднуються і підсилюються повноваження кожного з них, що призводить до підвищення ефективності державного механізму в цілому. Поряд з цим в УСРР на початку 1920-х рр. були створені і діяли деякі надзвичайні структури, які також виконували функції правоохоронних органів [2, с. 12].

Своєрідним елементом правоохоронної системи який відіграв важливу роль у зміцненні радянської влади в південноукраїнському селі на початку 1920-х рр. були загони комітетів незаможних селян (КНС). Оцінка діяльності загонів КНС, їх взаємодії з правоохоронними органами, методів та заходів боротьби з повстанством не завжди була однозначною. Головним документом, що регламентував діяльність об'єднання незаможних селян був «Закон про комітети незаможних селян» від 9 травня 1920 р. (далі – Закон). Він визначав головні

завдання таких загонів: через боротьбу з повстанством сприяти встановленню радянської влади на селі, виступати проти засилля «куркульського елементу».

«Інструкції про КНС», видані народним комісаром внутрішніх справ України В.П. Антоновим, визначали методику та детальні роз'яснення вищезазначеного закону [10, с. 96]. В Інструкціях місцевим органам влади наказувалося не тільки всебічно підтримувати, а й вживати необхідних заходів щодо забезпечення правильної діяльності загонів КНС, вести постійний облік особового складу, озброєння та майна, а також надавати вичерпну інформацію про їх діяльність у губвиконкоми та НКВС кожні два тижні. У свою чергу, Інструкція підкреслювала, що головним завданням загонів було надання допомоги органам радянської влади у боротьбі з повстанством, контрреволюцією та проведення агітаційної роботи. Документально засвідчено, що на початку 1920-х рр. перші крупні загони комнезамів на Півдні України було утворено на Одещині [5, арк. 57].

У Законі, поруч з іншим, була визначена й законодавча база взаємовідносин загонів з міліцією. Відповідно до закону КНС повинні були організовувати самозахист від «куркулів» та повстанців, використовуючи при цьому відібрану у них зброю, а також засоби пересування – коней, обози та інше; створювати кавалерійські, піші та інші загони, підпорядковуючи їх командирі місцевого територіального полку або повітовому начальнику міліції. Закон зобов'язував КНС брати участь у формуванні кадрів міліції й наглядати за її діяльністю як у центрі, так і на місцях, спиратись на збройну підтримку міліції та армійських частин [10, с. 100].

Крім того, за постановою РНК УСРР від 15 квітня 1921 р. незаможники, які ставали членами озброєних загонів, зараховувалися на службу до міліції. Відтак, однією з функцій воєннарад стало якраз формування озброєних загонів з незаможників (маневрових та самоохорони). Зокрема, Катеринославська губерньська воєннарада взяла під особистий контроль роботу підпорядкованих органів щодо створення таких загонів. Як свідчить звіт губвоєннаради за жовтень того ж року, вона постачала загонам незаможників зброю, одяг, кінське спорядження тощо. Загони незаможників формувалися за принципом окремих військових підрозділів – тачанок, піхотних та кавалерійських частин – і озброювалися револьверами, гвинтівками, кулеметами, шаблями.

Зазначимо, що взаємовідносини загонів КНС та міліції у дійсності були досить складними. Згідно з вимогами ст. 48 та 50 «Закону про КНС», вони, з одного боку, підпорядковувалися повітовим відділам міліції, а з іншого – повинні були забезпечувати кадрами підрозді-

ли міліції, а також контролювати їх діяльність. Дійсно, КНС були для міліції водночас і підлеглими, і керівниками. Зауважимо, що у той період робота в міліції вважалася непривабливою через відсутність обмундирування, взуття, зброї, засобів пересування, погане продовольче постачання, невиплату зарплатні. До того ж повстанці спрямовували свою діяльність передусім проти представників радянської влади на місцях, у тому числі й проти міліціонерів. До міліціонерів, які потрапляли у полон, у відповідь на «червоний терор» застосовували найжахливіші засоби катувань. Однак влада використовувала факти тортур в агітаційних цілях. Наказом по НКВС УСРР № 174 в 1921 р. органам місцевої влади було рекомендовано збирати такі матеріали для видання губвиконкома «Книги білого терору в Україні» [4, арк. 26].

Серйозні труднощі виникали при формуванні збройних загонів КНС, зокрема через нестачу озброєння, постачання, обмундирування, а також через залучення з боку повстанців. У таких умовах селяни, зрозуміло, неохоче йшли на службу в міліцію. Були випадки, коли доводилося утримувати силою тих, хто був на службі. А з початком здійснення воєнізації міліції постановою РНК УСРР від 28 січня 1921 р. губвиконкомам було наказано організовані з КНС полки та батальйони включати до складу територіальних військ охорони [1, с. 84]. Для залучення бідняків до безпосередньої збройної боротьби з повстанцями більшовики використовували заклик: «Незаможник! На куркульського коня та проти бандита!». Усього в Україні було створено 750 загонів, до яких увійшло понад 56 тис. членів КНС [9, с. 23].

На території Катеринославської губернії у боротьбі з повстанцями також брали участь маневрові загони незаможників. Зрозуміло, що вони відігравали у збройній боротьбі проти повстанців лише допоміжну роль при регулярних частинах РСЧА та спецвійськах надзвичайних комісій, але участь незаможників у селянській війні на боці радянської влади мала неабияке політичне значення.

Крім маневрових загонів, члени КНС формували й так звані загони самооборони, які повинні були забезпечувати власними силами оборону органів влади на селі, не закликаючи на допомогу частини РСЧА. Члени загонів перевіряли транспорт, стежили за рухом мешканців села, появою незнайомих, забороняли «підозрілим» залишати село [6, с. 40]. На початок літа 1921 р. загони самозахисту та збройні формування незаможників існували на території майже всіх губерній Півдня України [3, с. 35].

Водночас загони КНС сприяли проведенню каральних акцій проти населення. Вони залучалися до операцій по вилученню зброї, брали участь в обшуках, арештах, взятті заручників, конфіскації хліб-

них запасів та майна своїх односельців. Стимулюючи загони КНС до співробітництва, органи НК доручали їм проведення агентурної роботи серед населення. Катеринославська губвєснарада у наказі від 26 березня 1921 р. вимагала від ГубНК «...розвинути діяльну агентурну розвідку, для цього використати всі засоби місцевої влади, загони КНС і окремих громадян, що співчують радянської владі» [7, с. 75].

Зрештою, непослідовна політика влади щодо селян-середняків і самих незаможників не сприяла зростанню їх класової свідомості та надійності у ході становлення нового ладу. Суперечності також спостерігалися під час використання інституту заручників. З одного боку, загони КНС змушені були визначати кандидатів у заручники з числа односельців, з іншого ж, члени КНС неодноразово опротестували рішення інших надзвичайних органів про взяття заручників, оскільки були пов'язані з ними общинними зв'язками [4, арк. 10].

Мабуть, через те, що більшовики фактично не відмовились від надзвичайних заходів «воєнного комунізму» щодо українського селянства й після зміни економічного курсу держави, розпочався відтік незаможників з загонів КНС. Уже через рік після переходу до непу у губвєснаradі Катеринослава було вдосталь інформації про масовий вихід селян з загонів КНС. Наприклад, повідомлялось про масовий вихід селян з загону КНС у Верхньодніпровському районі [7, с. 77].

Тиск уряду республіки на керівництво губерній з метою впровадження у життя принципів непу, роз'яснення надто завзятим виконавцям наказів партії та перспектив нового курсу призвело до змін поглядів місцевої влади і на використання загонів КНС у правоохоронній діяльності. Протягом 1921–1923 рр. органами державної влади було проведено цілу серію республіканських і регіональних чисток КНС, у результаті чого з лав загонів вилучили більшість випадкових «супутників», переважно з числа «куркулів» і тих, хто нібито їх підтримував. Непоодинокими причинами звільнення з загонів КНС були й кримінальні звинувачення: крадіжки, пограбування, шахрайство тощо. Приблизно 22 % членів загонів КНС були виключені через пияцтво і особисту недисциплінованість [10, с. 106]. Перехід до непу створив умови, які сприяли поступовому затуханню селянського повстанства. Стало зрозуміло, що потенціал загонів КНС, як правоохоронного органу влади вичерпався, тому в жовтні 1923 р. на Пленумі ЦК КП(б)У було прийнято рішення щодо змін у КНС. Вони перетворювалися на суспільні організації, щось на зразок селянських профспілок, і переставали виконувати роль правоохоронних структур [8, с. 127].

Наведений матеріал свідчить, що після громадянської війни на території Півдня України через хиткі позиції радянської влади озброє-

ні загони КНС здійснювали правоохоронну діяльність паралельно з конституційними органами, які перебували ще в стадії становлення. Аналізуючи правоохоронні функції загонів КНС, можна відзначити, що їх головним завданням були боротьба з повстанством та сприяння встановленню радянської влади на селі. Крім того загони брали участь у формуванні кадрів міліції й наглядали за її діяльністю, сприяли проведенню каральних акцій проти своїх односельців, проводили агентурну роботу та забезпечували власними силами оборону органів влади на селі. Правоохоронна діяльність загонів КНС була малоефективною через кадрові, організаційні і матеріальні фактори, тому вже з кінця 1923 р. вони втратили ці функції і були ліквідовані.

Бібліографічні посилання

1. Алтуєв В. М. Участь збройних сил в організаційному зміцненні та підвищенні бойової готовності міліції та кримінального розшуку УСРР у період 1921–1922 рр. / В. М. Алтуєв // Науковий вісник ДДУВС. – 2003. – № 2 (11). – С. 81–92.
 2. Бурбик М. М. Судові та правоохоронні органи: навчальний посібник / М. М. Бурбик, М. С. Уткін. – Суми : Сумський державний університет, 2016. – 123 с.
 3. Ганжа О. І. Українське селянство у боротьбі проти тоталітарного режиму / О.І. Ганжа // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928). – К.: Ін-т іст. НАН України, 2000. – С. 30–56.
 4. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. Р–61, оп. 1, спр. 36, арк. 54.
 5. Державний архів Одеської області. – Ф. Р–1774, оп. 1,2, спр. 369, арк. 73.
 6. Загорський П. С. Нариси історії комітетів незаможних селян / П. С. Загорський, П. К. Стоян. – К.: АН УРСР, 1960. – 163 с.
 7. Іваненко В. В. Очищення правдою: (Відома і невідома Україна в об'єктиві історії ХХ сторіччя) / В.В. Іваненко, А.І. Голуб, О.А. Удод. – К.: Генеза, 1997. – 208 с.
 8. Іжевський В. К. Коротка історія Комітетів незаможних селян на Україні / В. Іжевський – Х., 1924. – 159 с.
 9. Кучер О. О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції в Україні в 1921–1923 рр. / О.О. Кучер. – Х., 1971. – 173 с.
 10. Міхеева О. К. Кримінальна злочинність і боротьба з нею в Донбасі (1919–1929) / О.К. Міхеева. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – 248 с.
- Надійшла до редколегії 21.10.18.*

ОБРАЗ СЕЛА У ФІЛЬМІ О. ДОВЖЕНКА «ЗЕМЛЯ»

Здійснено спробу порівняти поданий образ села у фільмі О. Довженка «Земля» та тогочасні реалії. Виявлено, що пропагандистська робота більшовиків спотворює реальну дійсність неспівського періоду на селі.

Ключові слова: пропаганда, О. Довженко, НЕП, село, «Земля», журнал «Кіно».

Предпринята попытка сравнить представленный образ села в фильме А. Довженко «Земля» и тогдашние реалии. Вывявлено, что пропагандистская работа большевиков искажает реальную действительность нэповского периода на селе.

Ключевые слова: пропаганда, А. Довженко, НЭП, село, «Земля», журнал «Кино».

There was made an attempt to compare the image of the village in the film O. Dovzhenko "Zemlya" and the realities of that time. It was discovered that the propaganda work of the Bolsheviks distorts the reality of the New Economic Policy's period in the village.

Key words: propaganda, O. Dovzhenko, New Economic Policy, village, "Zemlya", magazine "Kino".

Із поширенням нових інформаційних технологій суттєво розширився перелік механізмів донесення різних ідей і поглядів до свідомості людей. У той же час, кіно залишається доволі ефективним знаряддям формування як суспільних та індивідуальних цінностей, воно здатне надто романтизувати трагічні сторінки нашої минувшини, істотно викривляти картинку внутрішнього світу, формувати ставлення до окремих постатей й т. ін. В цьому контексті для історичного дослідження цікавим є неспівський період радянської історії.

Під впливом плюралістичних і цензурних поступок влади культурне життя молодшої Радянської країни 1920–х років успішно розвивалося. Під пильним наглядом партійно–радянського керівництва виникають нові напрямки художнього і театрального мистецтва, діють численні літературні товариства і спілки, на масовий вид мистецтва перетворюється кіно. До речі, через відомі труднощі спочатку з екранів демонструвалися виключно іноземні картини, але радянські кінорежисери взялися за створення власних фільмів, присвячених революційним та іншим подіям, створюючи суспільству нових героїв. Усе це

безпосередньо впливало на формування своєрідного комплексу громадських почуттів непівського періоду, в якому на перший план виходило негативне ставлення до царського минулого, народжувалося враження соціальних оптимістичних сподівань, зміцнювалася віра в «нову еру».

Своєрідним спільним ворогом номер один став символ «темного минулого» – «буржуазність», незмінним носієм якої залишалося селянство. Більш того, наприкінці 1920–х років радянське керівництво на чолі з Й. Сталіним прийняло рішення на прискорену індустріалізацію країни, кошти на яку передбачалося викачувати з села, оскільки розраховувати на іноземні капітали у вигляді інвестицій більшовикам не доводилося.

Хлібозаготівельна криза 1927–1928 рр. виникла через небажаням сільського населення продавати хліб державі за низькими цінами. Це в свою чергу позначилось на матеріальному становищі міського населення [9, с. 44]. Пропагандистський апарат усю провину за таку ситуацію покладав на «сільськогосподарського власника», позбутися якого передбачалося шляхом колективізації. Колгосп в такому випадку перетворювався на дієвий механізм викачування усіх ресурсів із села на користь індустріалізації. 7 листопада 1929 р. в газеті «Правда» вийшла відома стаття «Рік великого перелому (до 12-х роковин Жовтня)». Там зазначалось, що селяни «цілими селами» пішли в колгосп. У постанові ЦК РКП(б) від 5 січня 1930 р. «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву», зокрема, визначався основний ворог влади на селі – це «куркуль».

Однією із форм ідеологічного забезпечення усіх цих процесів могло стати кіно. Реалізувати цю ідею доручили О. Довженку – прогресивному для свого часу режисеру, який виконуючи замовлення вищого партійного керівництва міг знімати фільми на різні теми при будь-якому бюджеті. Його твори за художнім рівнем не поступалися іноземним фільмам.

На початку червня 1929 р. в журналі «Кіно» вийшла карикатура із зображенням режисера О. Довженка і оператора Д. Демущького в образі сільських пахарів. Таким чином це стало першою звісткою про початок зйомок «фільму з побуту сучасного села «Земля»» [6, с. 8]. За даними Л. Госейко, режисер спільно зі своєю групою знімав цей фільм упродовж липня-листопада 1929 р. на Київській кіностудії (в Ярьєсках) та на Кавказі. Режисер залучив до зйомок не лише професійних акторів, з якими він раніше працював, а й початківців у кіногалузі. На переконання О. Довженка, будь-яка людина може зіграти особисту роль хоча б раз у житті [2, с. 65].

У серпні 1929 р. у статті «Патос Землі» Г. Ремез оприлюднив власні припущення щодо майбутнього сюжету фільму. Автор занадто ідеалізував картину, пояснюючи це новизною сюжетів і прийомів, застосованих в українському кінематографі. Йшлося насамперед про «показ класової боротьби на селі» [8, с. 7]. До патетичної оцінки твору згодом приєднався письменник і одночасно редактор цього журналу М. Бажан [1, с. 8].

Як тільки завершилися зйомки і обробка відзнятого матеріалу, розпочалася демонстрація фільму на офіційних та приватних показах. Перед столичною прем'єрою усього їх відбулось 32 [3, с. 66]. Основа цієї картини – село як конкретно-історичне середовище. Буденному життю режисер надав сенс філософської притчі. Земля – це дар, даний людям із зовні. Щастя людей – прикрашати її та прагнути жити для загального блага, не намагаючись вести війни за те, що їм не належить і ніколи не належало [7, с. 152].

«Цілеве спрямування «Землі» – це показати природу класової диференціації на селі, соціальних зламів, що до них спричиняється машинізація, як один з найважливіших економічних чинників, як один з наймогутніших заходів партії на селі», – пише В. Левчук у журналі «Кіно». Далі автор зазначає, що О. Довженко у фільмі показує соціальний і психологічний злам селян. «Завзяте, вперте прагнення кращої більшовицької групи села, що переносить на своїх плечах увесь шалений наступ селянської некультурності, недовір'я до нових заходів. І цей наступ щільно, тісно поєднано з організованою, вже чітко оформленою, свідомою роботою куркульні на чолі з автокефалістом» [5, с. 8].

О. Довженко звертає більше уваги на антологічні аспекти ніж на антропологічні. Людина розчиняється в природі, а не окремо від неї. Відображається це упродовж фільму у вигляді яблук під дощем, соняшників, які мерехтять в полі. За переконаннями автора, життя прекрасне саме по собі, навіть без втручання людини.

О. Довженко намагається осмислити протистояння Машини і Світу, а також селянського світу – громади, робітників проти селян, що зовсім не цікавило європейську соціал-демократію [3, с. 302-303].

Щодо економічного становища, то поява на селі трактора спричинила велике захоплення серед його мешканців. Коли голові громади повідомили про те, що трактор не працює, він був надто здивований. На його переконання трактор не працювати не може. Ще один приклад того, що в новому суспільстві, якщо щось йшло не за планом, то цього просто не могло бути.

Цікавий штрих, автор не позбавлений романтизму і надто ідеалізує повсякденне життя селян, у яких немає ніяких проблем. Усі селяни щасливі, мають всього в достатку. Єдине, що їх хвилює – куркулі, які не хочуть об'єднуватися і віддавати майно для подальшого його загального використання громадою. Відповідно, люди, які не вступили в колгосп, засуджуються.

Однак зовсім інше побачив у картині відомий «придворний поет» Д. Бедний, який у газеті «Ізвестія» опублікував розгромний фейлетон. Подібний відгук повинен був сприйматися як вирок [2, с. 63].

Масовий глядач зміг побачити «Землю» 8 квітня 1930 р., але вже 17 квітня показ припинили. «Натуралізм і замах на звичай» – така офіційна причина відмови у подальшому кінопрокаті. До того ж О. Довженка звинуватили в націоналізмі і спінозизмі, після чого він навіть побоювався за власне життя [2, с. 66].

Ось які відгуки подали робітники після перегляду фільму в Києві (газета «Кіно» (№ 8, ст. 5)). Завбільшовик Цінг: «Фільм «Земля» прекрасний з художнього боку й цілком витриманий з боку ідеологічного. Клясову боротьбу на селі подано. Такий фільм як «Земля» потрібний нам, а через це виступ Дем'яна Бідного, який назвав фільм контрреволюційним, треба засудити». Долі робітник КГМ Майстренко вказував: ««Земля» поруч з позитивними моментами має цілу низку негативних. Поруч з такими прекрасними моментами, як зупинка трактора, похорон, подано голу жінку, яка негативно впливатиме на молодь...» [4, с. 3].

Прочитавши інші відгуки, можна сказати, що опитуваним сподобався фільм і вони однак засуджували Д. Бідного, який негативно відзивався про нього. Однак не слід забувати, що подати матеріали в журнал «Кіно» міг не тільки редактор, а й інші відомі діячі того часу, не виключаючи й О. Довженка. Після виходу «Землі» він заявляв: «Мені хочеться донести до свідомості глядача, що перехід на колективну обробку земель – це логічне та неминуче завершення волі робітників та селян, які перетворюють свої господарства та життя».

Реабілітація цієї картини відбулася лише в 1958 р. [2, с. 66].

Отже, реальне становище селян і картинка, яка створена в фільмі О. Довженка «Земля», різняться. Через велику кількість пропагандистських матеріалів відбувається спотворення реального становища селян. На жаль, в реальному житті все було набагато гірше. Цілком зрозуміло, що в тих умовах, в яких опинився режисер, показати село інакше було неможливо.

Бібліографічні посилання

1. Бажан М. Земля / М. Бажан. – Х.: Кіно, 1930. – № 5. – С. 8–9.
 2. Госейко Л. Історія українського кінематографа. 1896–1955/ Л. Госейко. – К.: KINO-КОЛО, 2005. – 464 с.
 3. Кирсанова Л.И., Коротина О.А. Россия Право на кино: пролетарский кинематограф С. Эйзенштейна, А. Довженко, Дзиги Вертова / Л.И. Кирсанова, О.А. Коротина. – Владивосток: Территория новых возможностей. Вестник Владивостокского государственного университета экономики и сервиса, 2017. – №4. – С. 299–307.
 4. За «Землю». – Х.: Кіно, 1930. – № 8. — С. 3–4.
 5. Левчук В. Земля / В. Левчук. – Х.: Кіно, 1930. – № 6. — С. 8–9.
 6. Марковий В. О. Довженко – За землероба / В. Марковий. – Кіно. – Х.: Кіно, 1929. – № 11. – С. 8.
 7. Потемкина В.В. Образ положительного героя в контексте поэтического и прозаического направлений киноязыка (на примере творчества Александра Довженко и Фридриха Эрмлера, конец 1920-х – середина 1930-х годов) / В.В. Потемкина. – СПб: Вестник СПбГУ, 2011. – Вып 2. – 149–155 с.
 8. Ремез Г. Патос Землі / Ремез Г. – Х.: Кіно, 1929. – № 16. – С. 6–7.
 9. Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С.В. Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН, 2012. – 786 с.
- Надійшла до редколегії 12.10.18.*

УДК 94 (477.63):[323.281:63-051]] «192-193»

В. В. Іваненко

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

ФОРСОВАНЕ ОДЕРЖАВЛЕННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРА ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ ТА ЙОГО СИЛОВИЙ СУПРОВІД КІНЦЯ 1920-х – ПОЧАТКУ 30-х РОКІВ

На прикладі Дніпропетровської області розкриваються регіональні аспекти та особливості примусово-репресивної політики властей щодо селянства під час масової колективізації, хлібзаготівель, голодомору, наголошується, що сталінському режиму вдалося у такий спосіб приборкати українське село, на довгі десятиліття призупинивши його прагнення до самостійного економічного і національно-культурного життя.

Ключові слова: Дніпропетровщина, селянство, влада, колективізація, хлібзаготівлі, колгоспи, репресії, розкуркулення, депортації, голодомор.

На примере Днепропетровской области раскрываются региональные аспекты и особенности принудительно-репрессивной политики вла-

стей в отношении крестьянства во время массовой коллективизации, хлебозаготовок, голодомора, подчеркивается, что сталинскому режиму удалось таким образом усмирить украинское село, на долгие десятилетия приостановив его стремление к самостоятельной экономической и национально-государственной жизни.

Ключевые слова: Днепропетровщина, крестьянство, власть, коллективизация, хлебозаготовки, колхозы, репрессии, раскулачивание, депортации, голодомор.

The regional aspects and peculiarities of coercive and repressive measures of the authorities towards the peasants during the times of mass collectivization, grain provision, manufactured famines are revealed on the example of Dnipropetrovsk region. It is stressed that the Stalin's regime managed to subdue the Ukrainian peasantry, to cease their strive for independent economic and national and cultural life.

Key words: Dnipropetrovsk region, peasantry, authorities, collectivization, grain provision, collective farms, repressions, defarming, manufactured famines.

З прийняттям непу, як відомо, радянській владі вдалося відносно швидко стабілізувати соціально-політичну ситуацію в країні, відродити в основному зруйновану вщент за часів світової та Громадянської воєн її економіку. І сталося це головним чином завдяки тому, що нова політика більшовиків, на відміну від попередньої – «драконівської» щодо селянства, була побудована якраз на засадах серйозних преференцій (поступок) йому, селянину, в частині оподаткування, оренди землі та найму робочої сили, свободи торгівлі тощо.

Проте з середини 1920-х років, у міру згортання непівських механізмів господарювання та переходу до соціалістичної індустріалізації країни, почав дедалі виразно давати збої досягнутий компроміс між владою і селянством у форматі своєрідного «мирного співіснування», що настав після їхнього гострого, часом збройного, протистояння в період так званої «російської смути» 1917–1921 рр., конфлікту, який в західній історіографії нерідко йменують «найважливішим чинником довоєнної радянської історії» або «найбільшою європейською селянською війною» початку ХХ ст. (А. Граціозі) [2, с. 6]. Це виявилось насамперед в реанімації на державному рівні не ринкової формули нееквівалентного товарообміну між містом і селом шляхом штучного **зниження** закупівельних цін на сільгосппродукцію та відповідно **завищення** – на промислову, перенесення фіскального тиску виключно на плечі заможних селян і т.ін. В результаті взимку 1925/1926 рр. спалахнула перша масштабна хлібозаготівельна криза, коли селяни оголосили державі справжній бойкот, відмовившись по суті здавати їй хліб за твердими цінами, потім, зимою 1927/1928 рр. – друга, що вкрай не-

гати́вно позначилося на постачанні міст продуктами харчування, а промисловості – сировиною.

Але якщо в першому випадку влада знайшла вихід із непростої ситуації у площині адміністративного регулювання цін на товарну масу села, то в другому – у пошуку не стільки справжніх причин невдач у господарському будівництві, скільки їх винуватців. І останні незабаром були знайдені. Ними стали так звані «уламки старого світу»: на селі – найзаможніші виробники – куркулі, у містах – старі спеціалісти, чиновники з дожовтневим стажем, науковці.

Теоретичним підґрунтям нового «походу на відьом», ескалації насилля слугувало сталінське «відкриття», а саме: висунута ним теза про загострення класової боротьби в країні, що рухається за «соціалістичним азимутом». Виступаючи з промовою на липневому (1928 р.) пленумі ЦК ВКП(б), він вказував, що «...у міру нашого просування вперед опір капіталістичних елементів буде посилюватися, класова боротьба буде загострюватись, а Радянська влада... буде проводити політику ізоляції цих елементів, політику розкладу ворогів робітничого класу, нарешті, політику придушення опору експлуататорів...» [8, с. 171].

Вістря нового силового тиску держави першими відчули на собі селяни, коли у пік хлібозаготівельної кризи зими 1927/28 р. проти них були застосовані надзвичайні заходи у вигляді чергової, другої за радянських часів, продрозкладки, законодавчо підготовлені ще в 1926 р. Зауважимо, що і всі наступні державні кампанії та акції в аграрному секторі (приміром, самооподаткування, «розкуркулення», суцільна колективізація тощо), які здебільшого суперечили природним устремлінням та інтересам основної маси селянства, були добре забезпечені юридично. Так, селян карали за саботаж хлібоздачі, самочинне підвищення цін, відмову (або неспроможність) сплачувати податки, належність до «шкідливих», «антирадянських» категорій (куркулів, підкуркульників, до яких за певних обставин могли потрапити й середняки разом з бідняками), антиурядову агітацію, навіть не за «таких» родичів. Діапазон покарань коливався від позбавлення виборчих прав до позбавлення життя або пайка (що в принципі нерідко означало те ж саме).

Проте цього виявилось недостатньо. Адже владі, за великим рахунком, потрібне було не «строптиве», а цілком кероване, покірне селянство, яке мало стати слухняним виконавцем «волі партії», тим паче що село вважалося чи не єдиним джерелом фінансового забезпечення масштабної програми індустріалізації, започаткованої на той час в країні. Зрозуміло, що волелюбні українські селяни добровільно з явно

принизливим для себе статусом співіснування не погодяться і нічого із власності просто так, задарма, не віддадуть. І тоді з подачі Кремля був задіяний механізм суцільної (тотальної) колективізації сільського господарства, проведеної всупереч ленінському кооперативному плану та рішенням ХУ з'їзду ВКП(б), що передбачали дотримання принципів поступовості та добровільності, створення для цього необхідних організаційних, матеріально-технічних, ідеологічних передумов, у дусі сумнозвісної «червоногвардійської атаки» на капітал зразка 1918 р. – максимально стрімко, жорстко, не зупиняючись ні перед чим й не рахуючись з волею та інтересами селянства.

Розуміючи, що добровільно селяни до колгоспів не підуть, державна партія розробила і здійснила цілу систему репресивних заходів, а першими і найбільш одіозними з них були «розкуркулення» й депортація десятків тисяч жителів села. Сільським трудівникам таким чином недвозначно показували, що можуть зробити з ними у разі спротиву аграрним перетворенням. Вилучаючи ж найбільш заможну і активну частину сільського населення, влада слушно побоювалась, що саме ця соціальна верства може стати найпотужнішою силою опору колективізації.

При цьому з метою підхльостування селян щодо вступу у колгоспи в хід пускалося все – погрози, побиття, утримання в холодних клунях, стягування підвищених податків, обшуки, описи майна тощо. Ефективним засобом стали прямі політичні репресії – арешти і відповідні покарання за обвинуваченням у контрреволюційній діяльності: антиколгоспна агітація, участь в антирадянських організаціях та різних формах протесту – стихійних мітингах, так званих «волинках», повернення з колгоспів свого майна і т. п.

30 січня 1930 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації», якою передбачалося застосування репресій проти значної частини селянства. Намічена вищим партштабом програма дій була конкретизована в директиві ОДПУ від 2 лютого «Про заходи щодо ліквідації куркульта як класу». В ній визначалися два основних напрямки концентрації зусиль чекістів:

«1. Негайна ліквідація контрреволюційного куркульського активу, особливо кадрів діючих контрреволюційних і повстанських організацій, угруповань і найбільш злісних, махрових одинаків (перша категорія). Вони повинні бути ізольовані в тюрмах та концтаборах.

2. Масове виселення (в першу чергу з районів суцільної колективізації і прикордонної смуги) найбільш багатих куркулів (колишніх поміщиків, напівпоміщиків, місцевих куркульських авторитетів і всьо-

го куркульського кадра, з якого формується контрреволюційний актив церковників і сектантів) та їх сімей у віддалені райони СРСР з конфіскацією їх майна (друга категорія)» [9, с. 163-164].

Цікавий штрих: акцент на тому, що основну небезпеку становлять куркулі, був явною, нічим не прикритою демагогією, спекуляцією на існуючих протиріччях на селі, оскільки на кінець 1920-х років частка власне куркулів у структурі сільського населення була незначною, не перевищуючи 3–4% від його загальної кількості. Річ у тім, що багато заможних родин на цей час, не витримуючи тиску непосильних податків, різного роду штрафів, позбавлення виборчих прав, розпродавали майно і виїжджали з села. Ті ж, що залишились, серйозно вплинути на процеси колективізації не могли. Натомість розкуркулення і депортації набули масового характеру. Тільки з Дніпропетровщини і лише в 1931 р. вислали понад 25 тисяч селян, а всього з України в період суцільної колективізації було депортовано за даними, озвученими секретарем ЦК П. Постишевим на ХП з'їзді КП(б)У (1934 р.), близько 200 тисяч сімей, тобто не менше одного мільйона осіб [6, с. 309].

Сам процес «залучення» селян до колективних господарств часто супроводжувався діями, які скромно іменувались в офіційних документах «викривленням партійної лінії». Приміром, у селах Голубівка Перещепинського району, Спаському Новомосковського, Ковпаківці Котовського та інших мали місце факти примусового усупільнення насіння, худоби, птиці, погрози, обшуки. У селах Новоселівському, Обухівці, Воронківці Карло-Марксівського району, щоб заставити йти до колгоспу, описувалося і вилучалося домашнє майно у бідноти. А в селах Красне і Миколаївка Верхньодніпровського району практикувалися незаконні арешти як засіб тиску на селян [4, ф. 18, оп. 1, спр. 4, арк. 40].

У селі Знаменівка Новомосковського району селян загнали до холодної клуні і тримали там декілька днів, вимагаючи написати заяви про вступ до артілі. Коли цей захід не допоміг, до села прибули працівники ДПУ і заарештували 9 осіб. Трьох з них – ветеринарного лікаря А. Малишка, церковного регента Х. Лопату, бідняка І. Миршавку. Особлива нарада ДПУ УСРР звинуватила в контрреволюційній агітації й присудила до розстрілу, інших – до різних строків ув'язнення [1, с. 108–109].

Показово, що такого роду обвинувачення, освячені політичними мотивами, були в той час чи не найпоширенішими. Необережне слово, несхвалення колективізації, не говорячи вже про виступ на зборах чи ще де-інде, кваліфікувалося як пряма контрреволюція і супроводжувалося суровим покаранням аж до вищої міри. 22 березня 1930 р., напри-

клад, за цим обвинуваченням рішенням Особливої наради ДПУ УСРР були засуджені до страти мешканці села Підгороднє Дніпропетровського району М. Барабич і Н. Животовський, а через кілька днів – А. Ганзюк з села Олександрівки Божедарівського району, дещо пізніше (серпень) – одноосібник з села Попельнасте Синельниківського району А. Бичок і багато інших.

Всього, за нашими підрахунками, зробленими на основі архівних матеріалів, на Дніпропетровщині в період масового колгоспного руху за «контрреволюційну агітацію» постраждало понад дві тисячі осіб. В той же час більше 300 селян, за нашими підрахунками, покарали за участь в міфічних контрреволюційних організаціях [7].

У квітні 1930 р. Дніпропетровський окрввідділ ДПУ заарештував групу жителів Васильківського, Новомосковського і Павлоградського районів, звинувативши їх у створенні «контрреволюційної організації». І хоч, як видно з цього документа, крім нарад, ніяких конкретних дій «організація» не проводила, Г. Воробйова прирекли до смертної кари, М. Мамая і С. Фоменка запроторили до таборів на 10 років, інших відправили на заслання [4, ф. 6478, оп. 2, спр. 22319, арк. 238, 250].

В лютому 1931 р. була сфабрикована ще одна гучна справа «контрреволюційної організації», за примарну в участь в якій заарештували 60 селян з Павлоградського і Васильківського районів. Керівниками організації слідчі назвали одноосібників І. Держевицького, М. Волкова і працівника Олександрівського пайового товариства К. Трохименка. Парадоксально, але факт: члени «організації» ніколи не збирались, жодних антирадянських дій не вчиняли, а всі докази обвинувачення базувались на показаннях підслідних. Та це не завадило Особливій нараді ДПУ УСРР винести 11 особам смертний вердикт, 26 – ув'язнення в таборах, іншим – різні строки заслання [4, ф. 6478, оп. 2, спр. 4359, арк. 122, 123].

Подібні «організації» викривались і в 1932 – 1933 роках.

Використовуючи широкий арсенал засобів – від обіцянок різних благ до погроз і прямих репресій, влада протягом 1930 – 1933 рр. змогла все ж таки залучити більшість селян до колгоспів. Тепер постало завдання: примусити їх забезпечити державу хлібом. Він вилучався за різними схемами і у різних формах: «перша заповідь» – хлібоздача державі, гарнцевий збір за роботу млинів, з появою машинно-тракторних станцій – натуроплата за обробку колгоспних ланів тощо. Загалом механізм цей визначили, але і з його втіленням у життя виникало чимало труднощів через слабкість новостворених артілей. Одне усуспільнення виробників і найпростішого реманенту, тяглової сили

не могло, звісно, тим більше негайно, дати потрібний ефект. Не було досвіду організації колективної праці, відповідних кадрів, системи оплати праці. До цих негараздів додавалося директивне керівництво з боку владних структур, котрі надсилали до господарств різного роду вказівки, не беручи при цьому ніякої відповідальності за наслідки їх виконання.

У 1930 р. колгоспи, радгоспи та одноосібники України дали державі близько 6,3 млн. т хліба, тоді як половина колгоспників на трудодні одержала мізерні нарахування, або взагалі нічого. 1931 р. виявився несприятливим за погодними умовами, а отже, зернових зібрали значно менше очікуваного, проте розміри хлібозаготівель залишались незмінними – 80% від виробленого. Заготівлі йшли з великими потугами і затяглися до весни 1932 р. Будь-які спроби місцевого керівництва довести нереальність завдань розцінювались владою як саботаж з відповідними організаційно-правовими наслідками. Почалося вивезення фуражних і навіть насіннєвих фондів. А у майже половини господарств колгоспники на трудодні не отримали ні зернини, що й зумовило початок голоду зі смертними випадками [5, с. 165].

Не кращим було становище і в 1932 р. Хоч хлібозаготівельне завдання Україні зменшили на 640 тис. т, але й воно значно перевищувало її можливості. До того ж, колгоспники не дуже й бажали працювати. Вкупі з багатьма організаційними негараздами все це призводило до скорочення виробництва зернових культур.

І знову правлячий режим вдався до випробування методів силового супроводу своєї поточної політики та практики. Весь 1932 і значна частина 1933 р. пройшли під знаком жорстоких репресій, пов'язаних із хлібозаготівлями. Карали всіх: одноосібників, рядових колгоспників, бригадирів, рахівників, особливо голів колгоспів. Щоб запобігти неминучому в умовах голоду, як тоді говорили, «розбазарюванню хліба», ВЦВК і РНК СРСР приймають 7 серпня 1932 р. постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення громадської (соціалістичної) власності», яку в народі називали законом про «п'ять колосків». По суті, за жменю зерна, прихованого під час польових робіт для голодної родини, можна було «загриміти» за ґрати. І надовго – не менше ніж на 10 років. На Дніпропетровщині тільки у липні – грудні 1932 р. за цим драконівським законодавчим актом було засуджено 5125 осіб, з них 174 до розстрілу [4, ф. 1, оп. 1, спр. 212, арк. 57].

20 листопада 1932 р. Раднарком УСРР з подачі політбюро ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про заходи щодо посилення хлібозаготівель», яка надавала право районним виконавчим комітетам від-

шкодовувати державі натуральні фонди, утворені в колгоспах, що незадовільно виконують планові завдання, а також забороняла видачу авансів хліба колгоспникам. Там же, де ці вимоги не виконувалися, керівників колгоспів мали притягувати до кримінальної відповідальності. Проілюструємо це на конкретних прикладах.

21–22 грудня 1932 р. в селі Миколаївка Криничанського району виїзна сесія Дніпропетровського обласного суду розглянула справу по обвинуваченню в розбазарюванні товарного зерна в колгоспі «Держжинець». Хоч і під час попереднього слідства, і в суді підсудні доводили, що хліба в колгоспі немає, а, значить, здавати державі нічого, суд їх не почув, і висунуті ними аргументи на свій захист до уваги не взяв. Голову колгоспу П. Омельченка, рахівника О. Краснокутського, завгоспа А. Омельченка засудили до смертної кари із заміною на 10 років ув'язнення, інших керівників господарства – до різних строків перебування в таборах [4, ф. 1278, оп. 1, спр. 98, арк. 8].

До в'язниць відправляли не тільки керівників колгоспів. 3 роки ВТТ одержав секретар партійного осередку А. Бережний з села В'язівок Павлоградського району, 10 років – М. Пономаренко з села Чернеччина Магдалинівського району, 5 років – голова Васильківського райвиконкому І. Манжелій, голова Потоківської сільради Божедарівського району В. Можаровський, голова Широківської сільради Криворізького району Л. Нежигай та ін. [4, ф. 6478, оп. 2, спр. 10871, арк. 13, спр. 1078, арк. 24].

Та найширшого розголосу набула справа керівників Оріхівського району (тепер входить до складу Запорізької області). Інформація про «саботаж» хлібозаготівель в ньому дійшла до Й. Сталіна. За його особистим розпорядженням всім партійним організаціям СРСР надіслали циркуляр, в якому керівництво Оріхівського району оголошувалося саботажниками і шахраями. Вождь вимагав заарештувати і суворо покарати винних. Насправді ж ніякої вини за оріхівцями не було. У районі вимерзли озимі, суховій висушив ярові, через що урожай складав 2–3 центнера з гектара. Виконати при такій врожайності встановлений «на горі» план було просто неможливо. Намагання районного керівництва довести це в області закінчилося безрезультатно. До суду притягли 16 осіб. Агронома райземвідділу М. Аністрата присудили до вищої міри покарання, інших – до різних строків ув'язнення [10, с. 11].

Під репресії підпадали цілі колгоспи і села. Одним з найбрутальніших і цинічних методів каральної політики стало занесення відповідно до вищезгаданої постанови РНК господарств – боржників по хлібозаготівлям на так звану «чорну дошку», що прирікало мешканців на голодне вимирання. Адже фактично це були повністю заблоковані

від зовнішнього світу і оточені військовими соціальні резервації, свідомо позбавлені владою будь-яких засобів біоіснування, включаючи заборону на виїзд за межі села. Не випадково в занесених першими у країні на «чорну дошку» Гаврилівці Межівського району вимерли всі мешканці, а у Вербках Павлоградського – половина [3, с. 134]. В цілому до кінця 1932 р. у 43 районах області такої «честі» були удостоєні 228 колгоспів, тобто кожне 15-те господарство. Районні ж керівники вийшли із своєрідним «зустрічним планом», запропонували покарати у такий спосіб 543 колгоспи, або вже кожний шостий [4, ф.19, оп. 1, спр.–495, арк. 42, 401].

Врешті-решт започаткована й реалізована в цей період державна політика щодо селянства призвела до грандіозного голодомору 1932–1933 років – однієї з найбільших національних трагедій і гуманітарних катастроф в історії українського народу. Це був страшний, нищівний удар по селу і селянству в цілому, так би мовити, «наука» за небажання вступати до колгоспів і працювати в них. Іншими словами, це була своєрідна, але невимовно жорстока помста українським селянам з боку Кремля за відчайдушний спротив у здійсненні розбійницької колективізації та усіх елементів її карально-репресивного супроводу, котрі радикально змінили характер і спосіб життя основної маси населення. Тоталітарний режим зумів таким чином приборкати українське село, на довгі роки позбавивши його творчого потенціалу, історичної пам'яті, призупинивши прагнення до самостійного економічного і національно–державного життя.

Бібліографічні посилання

1. Голод 1933 року в Україні: Свідчення про винищення Москвою українського селянства / Упор. Ю. Семенко. – Д. – Мюнхен, 1993. – 224 с.
2. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР: Большевики и крестьяне. 1917 – 1933. Пер. с англ. / А. Грациози. – М., 2001. – 96 с.
3. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. / В. М. Даниленко, Г. В. Касьнов, С. В. Кульчицький. – К., 1991. – 344 с.
4. Державний архів Дніпропетровської області.
5. Іваненко В.В. Дніпропетровщина і «великий перелом» на селі кінця 1920 – початку 30-х років / В.В. Іваненко, Н.Р. Романець. – Д., 2009. – 256 с.
6. Політичний терор і тероризм в Україні XIX – XX століття: Історичні нариси / Ред. рада: В.М. Литвин (гол.); В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К., 2002. – 952 с.
7. Реабілітовані історією: У 27 т. Дніпропетровська область: У 2 кн. / Упор.: Є.І. Бородін, О.Г. Бажан, В.В. Іваненко, Л.Л. Прокопенко, Р.К. Терещенко. – Д., 2009. – Кн. 2. – 1118 с.
8. Сталін Й.В. Про індустріалізацію і хлібну проблему / Й. В. Сталін // Твори. – Т. 11.

9. Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939. Документы и материалы: В 5 т. – М., 2000. – Т. 2. – 928 с.
10. Ченцов В. Покарання за хліб / В. Ченцов, Н. Романець. – Бористен. – 1998. – №4.

Надійшла до редколегії 24.10.18.

УДК 94 (477.63)«1930»

Н. Р. Романець

ДВНЗ «Криворізький державний педагогічний університет»

АНТИКОЛГОСПНІ ВИСТУПИ В НОВОМОСКОВСЬКОМУ РАЙОНІ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ОКРУГУ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

У статті досліджено масові антиколгоспні виступи в Новомосковському районі на початковому етапі суцільної колективізації. На основі аналізу архівних документів, що вперше вводяться до наукового обігу, визначені причини, масштаби селянських волинок, карально-репресивні заходи влади проти їхніх учасників.

Ключові слова: колективізація, розкуркулення, селянство, антиколгоспні виступи.

В статье исследуются массовые антиколхозные выступления в Новомосковском районе на начальном этапе сплошной коллективизации. На основе анализа архивных документов, которые впервые вводятся в научный оборот, определены причины, масштабы крестьянских волынок, карательно-репрессивные мероприятия власти против их участников.

Ключевые слова: коллективизация, раскулачивание, крестьянство, антиколхозные выступления.

The article investigates mass anti-kolkhoz actions in Novomoskovsk district at the initial stage of complete collectivization. Based on the analysis of new archival documents, the author defines the causes, scale of peasant unrest, the punitive-repressive measures of authorities against their participants.

Key words: collectivization, dekulakization, peasantry, anti-kolkhoz actions.

Одним із ключових питань вітчизняної історіографії, яке активно досліджується впродовж останніх десятиліть, є тема селянського спротиву доби «сталінської соціалістичної модернізації». Зростанню наукового інтересу до цієї проблематики сприяла «архівна революція» 1990–2000-х рр., яка призвела до розсекречування широкого кола документів, дослідження проблеми Голодомору 1933 р., а також сучасний процес декомунізації. Незважаючи на появу ґрунтовних наукових розвідок С. Кульчицького [10], В. Васильєва [1], Б. Патріляка [11], в

яких на репрезентативній джерельній базі реконструйовані селянські антиколгоспні виступи в УСРР, досьгодні залишається ще чимало сюжетів, які вимагають додатково вивчення.

Дослідження антиколгоспних виступів селянства є актуальним і з огляду на те, що деякі українські науковці у працях, присвячених добі «великого перелому» продовжують продукувати радянські інтерпретації селянського спротиву як «куркульської контрреволюції». Так, колишній директор Українського інституту національної пам'яті В. Солдатенко у полемічній статті «Голод 1932–1933 рр. в Україні: національна пам'ять і наукова історіографія» не лише заперечує «загальноселянський характер» антиколгоспного опору, але й стверджує, що бідняцькі прошарки села «нерідко брали участь у заворушеннях під впливом» заможних верств [13, с. 87]. Розвиваючи цю тезу, науковець вказує, що куркулі «в загрозливих для себе умовах готові були навіть ділитися своїми статками з біднотою, аби зірвати зусилля з колективізації – роздавали наймитам і незаможним речі, худобу, безкоштовно харчували їх, позичали гроші, сільськогосподарський інвентар, а за те розраховували на підтримку у антидержавних задумах і акціях. І домагалися свого» [13, с. 87–88].

Важливим залишається і регіональний аспект проблеми. Необхідність реконструкції загальної картини селянського опору кінця 1920 – початку 1930-х рр. у регіональному масштабі Дніпропетровської області зумовлюється тим, що даний регіон був одним із найбільших виробників і постачальників товарного хліба не тільки в Україні, а й у Радянському Союзі загалом, а тому привертав особливу увагу з боку партійних та радянських органів, що, зокрема, виявилось у проголошенні багатьох його регіонів «форпостами» суцільної колективізації, у темпах і розмаху структурних перетворень на селі, обсягах примусового вилучення продукції під час хлібозаготівель, в інтенсивності та розмірах репресій проти селянства, що й призвело до масштабного селянського спротиву.

Тому метою цієї наукової розвідки є дослідження причин, характеру, перебігу, наслідків селянських волинок у Новомосковському районі Дніпропетровського округу на початковому етапі суцільної колективізації.

Визначаючи причини антиколгоспних виступів на території Новомосковщини, слід зауважити, що цей район було проголошено районом суцільної колективізації, хоча на 1 січня 1930 р. на його території було колективізовано лише 34,5% селянських господарств [6, арк. 2]. Між тим у директивному листі ЦК КП(б)У від 27 грудня 1929 р. вказувалося, що районами й округами суцільної колективізації слід вважати

тільки ті, де в колгоспи вступило близько половини селянських дворів і де створено умови до втягнення у колективізацію решти селян. Таким чином, у Новомосковському районі були відсутні передумови для масової організації колективних об'єднань, що й стало причиною для майбутнього конфлікту між владою і місцевим селянством.

Одночасно із колективізацією в Новомосковському районі розгорнулося й розкуркулення. 6 лютого 1930 р. відбулося перше засідання Новомосковської надзвичайної районної трійки з ліквідації куркулів, яка зобов'язала всі сільські партосередки організувати надзвичайні трійки у складі голови сільради, уповноваженого райпарткому та секретаря партосередку (у селах, де немає партосередків, голови КНС). В Новомосковському районі було виявлено 290 господарств експертників, які підлягали розкуркуленню. Проте надзвичайна районна трійка вважала, що ця «робота повністю не закінчена – не виявлені куркульські господарства, а також політичні бандити (попи, сектанти, поліцаї та інші)», а тому вимагала її продовжити [12, с. 43].

Спочатку завдяки застосуванню репресивних заходів у Новомосковському районі рівень колективізації зріс з 33,4% селянських господарств і 42,3% площ на 30 січня 1930 р. до 65,5% господарств і 72,2% площ на 15 лютого 1930 р. [12, с. 64]. Однак іншим наслідком примусового насадження колективних форм господарювання стали селянські волинки, найбільші з яких відбулися у с. Спаське.

Суцільна колективізація у с. Спаське почалася наприкінці грудня 1929 р. з організації ТСОЗу «Нове життя». Слід зазначити, що у селі вже існував колгосп, до якого входило 70 дворів, але ТСОЗ «Нове життя» заснували не на його основі, а окремо. Цей феномен, скоріш за все, пояснюється негативними результатами господарювання першого колективного об'єднання. Як заявила батрачка Приська Бондаренко, «у нас СОЗ вже був та все своє майно пропив» [3, арк. 63].

Методи колективізації, які представники влади застосовували у с. Спаське, були типовими для Дніпропетровщини: селян зачиняли у приміщенні школи і тримали там доти, доки вони не записувалися до ТСОЗу [12, с. 65].

Щоб примусити селян усуспільнити майно, колективізатори вдавалися й до прямих погроз. Приміром, члени комісії пообіцяли покалічити селянина Якова Козинця за його відмову віддати коня до колгоспу [3, арк. 17].

Під час організації нового колгоспу для всіх селян, незалежно від майнового та соціального становища, встановили єдиний вступний внесок – 10 крб, що викликало загальне невдоволення. При цьому загальна сума внеску для ТСОЗу була визначена Новомосковським РВК

у розмірі 9 500 крб, тобто із розрахунку 100% колективізації мешканців с. Спаське. Встановлені паї селяни мали сплатити протягом 24 годин. У протилежному випадку у селян описували майно, у бідняків – «ложки, миски, трияпки, всі дрібниці». Голова комісії зі збору грошей Зубатий інструктував її членів наступним чином: «Іди, бери за горло! Давай, дери з них шкуру!» Не дивно, що селянинові Бабуцькому, який недоплатив 1 коп., комісія встановила за недоїмкою пеню 17 коп. [2, арк. 14].

Негативну реакцію селян викликала і процедура формування посівного фонду новоутвореного колгоспу, під час якої насіння вилучали не лише у колгоспників, але й одноосібників [2, арк. 23].

Про небажання мешканців с. Спаське колективізовуватися свідчить той факт, що ще до появи сталінської статті «Запаморочення від успіхів», яка спричинила масовий вихід із колгоспів, колгоспниці цього села з 28 лютого до 3 березня 1930 р. почали подавати спочатку індивідуальні, а потім групові заяви про вихід із ТСОЗу [8, арк. 41].

Мешканці села були невдоволені і новою, конфіскаційною системою оподаткування, заявляючи: «Народ дойняли податками. У нас було так – хто податок свій віддасть, того ще оподатковують». Через надмірне оподаткування деякі селяни голодували. Наприклад, селянка Мотрона Самойленко з Гнедівської дільниці, плачучи, повідомила, що комсомолец Сергієнко забрав у неї всю пшеницю, тому їй нічого їсти.

Так звані «порушення революційної законності» були допущені сільськими можновладцями та активістами й під час проведення розкуркулення. Обстеження діяльності сільської комісії, яка здійснювала опис і вилучення майна експертників, засвідчило відсутність актів опису, вилучення, продажу куркульського майна. Існували лише окремі записи активістів, на основі яких вдалося встановити зникнення майна на суму 172 крб 75 коп. та різних дрібних речей. З'ясувалося, що члени комісії займалися банальним мародерством. Наприклад, рахівник комісії Ігор Оліфер привласнив кожух, годинник, кусок полотна. Один із учасників розкуркулення Василь Циган прямо закликав до таких дій: «Бери, їж, братва, хоч тепер» [2, арк. 25].

До привласнення майна розкуркулених долучилися і сільські партійці. На нараді секретарів райпарткомів Дніпропетровського округу було оприлюднено інформацію, що партосередок с. Спаське Новомосковського району «поділив одяг та інше барахло розкуркулених» [8, арк. 51].

Навіть Дніпропетровський окружком КП(б)У визнавав, що «господарсько-політичні кампанії у с. Спаське перетворилися на систему свавільного командування і беззаконня». Наприклад, утильсировина

збиралася шляхом примусової розкладки порівну між дворами із заміною примусовим грошовим внеском розміром 2 крб 40 коп. Тому Дніпропетровський окружком КП(б)У ще в директивному листі від 2 лютого 1930 р. вимагав «негайної ліквідації викривлень політики партії» у с. Спаське [8, арк. 51].

Загальну ж причину виступу у с. Спаське чітко визначив один із мешканців, старий селянин Грузин: «Наш народ вжахнувся від порядків, ... став сам не свій, ось і стався заколот» [3, арк. 16].

Варто зазначити, що після придушення заворушень органи ДПУ намагалися довести, що нібито волинка у с. Спаське була не стихійним вибухом селянського невдоволення, а контрреволюційним виступом, організованим місцевими куркулями. Підготовка «заколоту» нібито здійснювалася родинами місцевих куркулів Ялових, Войтенко, Макаренко, Мігай, які поширювали чутки «про близьке повалення Радянської влади», агітували своїх родичів – бідняків і середняків, проводили організаційні наради, «на яких обговорювали плани одночасного виступу у ряді сіл». В обвинувальному висновку стверджувалося, що одна з таких нарад відбулася 3 березня 1930 р. на квартирі сина куркуля Власа Ялового, в якій взяли участь зять висланого куркуля Сергій Редченко, син куркуля Давид Яловий і середняк Кузьма Норка. Під час цієї наради Сергій Редченко нібито заявив, що «ми тоді зможемо добитися результатів, коли в кожному селі буде знищено 15–20 комуністів». Проте самі обвинувачені це заперечували, вказуючи, що вони цього дня просто разом пиячили [9, арк. 283, 284].

Аналогічні обвинувачення висунули і Петру Макаренку. Нібито він спеціально влаштував у своєму будинку пиятику, на яку запросив середняків Федора Поляха і Білого і дав їм завдання – у неділю і понеділок (2-го і 3-го березня) на базарі агітувати проти СОЗу та виселення куркулів. Останні виконали ці доручення під виглядом п'яних. Між тим під час допиту обвинувачені визнали, що пиячили, але «категорично заперечували отримання від Макаренка завдань організаційного характеру» [9, арк. 285].

Додамо, що, як «стихійне явище» охарактеризував волинку у с. Спаське ще один учасник заворушень – Степан Полях [9, арк. 286].

Поштовхом до антиколгоспних заворушень, на думку влади, стало поширення чуток селянкою Наталею Локоть, яка 3 березня на базарі у с. Спаське нібито кричала, що «на Губиниських хуторах СОЗ вже розігнали, коней і зерно розібрали», після чого аналогічні чутки вона поширювала на Губиниських хуторах [9, арк. 282].

Насправді приводом до виступу селян у с. Спаське Новомосковського району стала висилка куркулів. 2 березня 1930 р. о 7-й годині

ранку уповноважені та місцеві активісти, серед яких був голова колгоспу С. Басан, почали описувати майно селян, зарахованих до куркулів, яких мали вислати із села. Депортованим дозволялося взяти з собою речей вагою 25–30 пудів. Коли про це стало відомо мешканцям с. Спаське, на вулиці почали збиратися жінки, які згодом попрямували до сільради, вимагаючи, щоб їм видали голову ТСОЗу. С. Басан у цей час переховувався, намагаючись уникнути розправи [9, арк. 15].

Увечері в школі відбулися збори активу, на яких визначили відповідальних за виселення «куркулів». Після чого активісти розійшлися по домівкам цих селян, де залишалися до ранку, доки за ними не приїхали підводи. У такий спосіб організатори розкуркулення намагалися не допустити втечі «куркулів» із села. Особливо завзяті активісти, як приміром С. Басан, вимагали від розкуркулених, щоб вони зібрали речі о 3-й годині ночі, але ті відмовилися це робити [9, арк. 15].

Вранці 3 березня 1930 р. на дільниці села почали збиратися невеликі групи жінок. Коли наряд міліції чисельністю 11 осіб вивозив куркулів із села, жінки, об'єднавшись у натовп до 600 осіб, спробували їх відбити. Наприклад, селянка Оксана Шевченко намагалася зупинити підводу з родиною Макара Ялового. Проте міліція натовп відтіснила, і куркулів вивезли [7, арк. 471 зв.].

Наступного дня – 4 березня 1930 р. – вранці біля сільради зібрався натовп селян, тепер вже не лише жінок, але й чоловіків, близько 1 200 осіб, які вимагали ліквідації ТСОЗу, повернення усупільненого посівматеріалу, визволення заарештованих та висланих куркулів. При цьому всі вимоги супроводжувалися «лайкою, образами на адресу міліції, партійців». Спроба наряду міліції відтіснити збурених селян від сільради закінчилася невдало. Натовп навіть побив одного з міліціонерів. Після чого з району до села відправили додатковий загін міліції [7, арк. 471 зв.].

Селяни ж почали вимагати, щоб їм видали секретаря партосередку та голову колгоспу, які переховувалися в крамниці Центроспирту. Коли мешканці с. Спаське довідалися про їхнє місцеперебування, вони оточили крамницю. І лише завдяки наряду міліції, який відтіснив натовп, вдалося уникнути самосуду [7, арк. 471 зв.].

5 березня 1930 р. група селян-чоловіків, озброєних дрючками, з третьої спроби змогла захопити сільраду с. Спаське, із якої учасники виступу зателефонували до райвиконкому, повідомивши свої вимоги. Того ж дня мешканці села провели на майдані загальні збори, де перебрали склад сільради. Новим головою став Степан Басан, заступником Трофим Полян, секретарем Петро Грузин. Також учасники зборів ухвалили постанову, в якій сформулювали свої вимоги. Передусім се-

ляни вимагали ліквідації ТСОЗу не лише у с. Спаське, але й на сусідніх хуторах та знищення всіх колгоспних документів. Крім того, учасники виступу хотіли повернення усуспільненого майна: коней, реманенту, посівного матеріалу, а також олійниць, вітряків та відновлення їхньої роботи [3, арк. 13–14].

Мешканці с. Спаське прагнули вирішити і проблему з розкуркуленням: повернути депортованих до села, віддати їхні хати, майно, а також припинити ці акції в подальшому: «щоб в заслання нікого з села не висилали» [3, арк. 13].

Окремою вимогою було визволення з БУПРу заарештованих селян: Антона Гарби, Потапа Вовка, Василя Мордиша, Івги Чумака, Івана Дійового, Тимофія Макаренка, Тимофія Бараника, Семена Кушніра, Сергія Ялового, Івана Крамаренка, Іллі Олійника [3, арк.13]. Можна зробити припущення, що цих селян, ймовірно, заарештували в рамках кампанії з вилучення так званого кримінального та контрреволюційного елементу, яка передувала розкуркуленню.

Із постанови зрозуміло, що селяни були невдоволені свавіллям владних структур. Тому вони вимагали припинення нічних обшуків, безпідставних арештів, вилучення зброї у комсомольців, виключення їх із складу різних комісій. Також учасники зборів зажадали виведення із села загонів міліції, припинення стрілянини [3, арк. 13].

На окрему увагу заслуговують економічні вимоги селян, не здатних задовольнити зростаючі податкові апетити влади. Відтак у постанові загальних зборів знайшло відображення їхнє прагнення скасувати запроваджені податки і повернутися до старої системи оподаткування: «Податок платить, як платили, з десятини. Пайових внесків, щоб більше не прибавляти, також не накладати податок соняшником» [3, арк. 13].

Не оминули учасники зборів і релігійне питання, щодо відновлення церковних відправ та старих релігійних свят [3, арк. 13–14].

Показово, що у постанові загальних зборів окремо підкреслювалося, що мешканці с. Спаське не виступають проти радянської влади [3, арк. 13]. На наш погляд, це зауваження з'явилося, бо селяни, маючи досвід спілкування з місцевими можновладцями, прагнули уникнути звинувачень у контрреволюційній, антирадянській діяльності.

Аналіз змісту і стилю постанови доводить, що вона приймалася у буквальному розумінні «з голосу» – це стенограма вимог учасників зборів, тому сформульовані вони доволі сумбурно, до того ж деякі повторюються декілька разів. Одночасно постанова є яскравим відображенням селянських настроїв доби суцільної колективізації.

Загальні збори також ухвалили рішення знищити документи ТСОЗу. Після чого група селян на чолі з Оксаною Шевченко, Іваном Козинцем, Микитою Поляхом, прихопивши з собою С. Басана, попрямували до канцелярії колгоспу, де примусили рахівника Луку Грузина віддати їм списки членів ТСОЗу і книги протоколів. Правда, отримали вони не оригінали, а копії. Потім І. Козинець і М. Полях демонстративно знищили ці документи: виривали листи із книги і кидали до натовпу [9, арк. 289].

Крім того, заколотники примусили С. Басана віддати їм ключі від амбарів, де зберігалося усупільнене зерно, яке вони негайно розібрали. Показово, що у розборі збіжжя брав участь і рідний брат голови колгоспу – Сергій Басан [9, арк. 178].

6 березня 1930 р. близько 10-ї години ранку у с. Спаське знову почали формуватися групи жінок по 10–15 осіб. Всього зібралось 5 груп, які розігнав наряд міліції. Проте це не зупинило селян. Вже о 10 годині 50 хвилин зібралися дві великі групи – 100–150 осіб і п'ять груп по 20 осіб. Піша міліція і 8 кінних міліціонерів розсіяли натовп, але селяни чинили опір – міліціонера-вершника намагалися побити палками. Також спробували роззброїти міліціонера, зірвати з нього наган [2, арк. 31].

Антиколгоспні заворушення поширилися і на сусідні населенні пункти, до яких направили гінців із с. Спаське. Так, 5 березня о 12 годині дня до Губиниських хуторів приїхали родичі експертників, які намагалися зірвати дільничні збори, вимагали знищити списки колгоспу і видати зерно. Були здійснені спроби розбити комори. Все це супроводжувалося вигуками: «Коли самі не візьмемо, спасчане допоможуть» [2, арк. 3]. Гінці із с. Спаське були виявлені також у селах Вільне, Кулебівка.

Для ліквідації селянського виступу у Новомосковському районі було створено спеціальну групу, до якої увійшли П. Сорокін – голова Дніпропетровського окрвиконкому, Яблоков – заступник голови окрвиконкому, Х. Леонюк – начальник IV сектора ДПУ УСРР, Нетесін – уповноважений Дніпропетровського окружкому КП(б)У, Поєгліт, Ветров. Оперативну роботу цієї групи очолив Х. Леонюк. Про серйозне ставлення місцевої влади до селянського заворушення у с. Спаське свідчить той факт, що перше засідання цієї групи відбулося 6 березня о 4 годині 40 хвилин.

До села також було відряджено 160 комуністів, які мали провести серед селян роз'яснювальну роботу, викривши «антирадянську сутність виступу», «популяризувати звернення окрвиконкому і рішення пленуму сільради». Для цього планувалося організувати «індивідуаль-

ну обробку» членів КНС, батрацтва, бідноти, дільничні селянські збори.

Проте ідеологічною роботою функції партійців не обмежувалися. Вони також мали зібрати інформацію про сам виступ, за допомогою селян виявити заколотників, «антирадянські елементи». Зібраний «фактичний матеріал» уповноважені партійці мали передавати оперативній групі, тобто чекістам [2, арк. 1].

До с. Спаське була направлена і виїзна сесія суду, яка вже 6 березня мала розглянути справу про напад на сільраду, про «самозваний» склад сільради і грабунок зсипних пунктів. Міліцію зобов'язали розганяти будь-які збори селян та ізолювати с. Спаське від сусідніх населених пунктів. 6 березня 1930 р. на придушення виступу на Губиниських хуторах було спрямовано 20 міліціонерів [2, арк. 5]. Разом з тим керівництво області, яке увійшло до складу ліквідаційної групи, вирішило виявити «винуватців у викривленні лінії партії і голому адмініструванні, які межували з кримінальністю» [2, арк. 7].

Показово, що влада боялася проводити загальні збори мешканців с. Спаське. Протягом 6–8 березня були організовані дільничні збори, на яких більшість присутніх становили незаможники. Із протоколу зборів батраків і бідняків Гнєздівської дільниці с. Спаське видно, що селяни не бажали виступати, розуміючи до яких наслідків можуть призвести їхні висловлювання, оскільки влада прагнула виявити заколотників. Тому присутні на зборах комуністи декілька разів призупиняли збори, проводили серед селян роз'яснювальну роботу, але це не дало бажаного результату.

Причини мовчанки селян пояснив учасник зборів іншої дільниці с. – Новоселівської – Федір Шевченко: «...Селяни бояться висловлюватися, тому що коли висловлювалися вчора на зборах сільради й указували помилки та хиби, які були у робітників місцевої влади, їх називали підкуркульниками» [3, арк. 40].

Не виступали на зборах і селяни інших дільниць села. Так, на зборах Замостянської дільниці не висловився жоден із присутніх рядових членів громади, а на Циганський із 120 учасників зборів виступили лише 6–7 осіб [2, арк. 32–33].

Крім того, 6 березня 1930 р. провели пленум Спаської сільради у попередньому, «правильному» складі. Щоб не допустити відхилення від «генеральної лінії партії», його перебіг контролювали заступник голови Дніпропетровського окрвиконкому Яблоков і сім представників «робочих районів». Тому рішення пленуму Спаської сільради були цілком прогнозованими. У постанові «Про хід підготовки весняної сівки» були визнані «незаконними збори селян, які скликані без сіль-

ради, а всі рішення цих зборів контрреволюційними». Водночас пленум засудив виступ «частини бідноти та середняцтва проти СОЗу та радвлади» і підтримав заходи окрвиконкому та райвиконкому «щодо вилучення елементів, які здійснюють контрреволюційну агітацію, зруйнування та пограбування созівського майна та посівного матеріалу» [3, арк. 53].

У цілому про масштаби «роз'яснювальної роботи», проведеної протягом 6–8 березня 1930 р. представниками місцевої влади у с. Спаське, свідчать наступні дані: організовано 18 загальних дільничних зборів за участі 1 401 селян, 10 зборів бідняків і батраків – 599 селян, 29 групових зборів у хатах – 1 030 селян, 1 мітинг, на якому біли присутні 100 селян, і 641 групових бесід, якими охопили 4 394 мешканці села [8, арк. 29]. Також уповноваженим вдалося зібрати інформацію про організаторів і активних учасників виступу, завдяки чому станом на 8 березня 1930 р. було виявлено 4 «заколотників» на Базарянській дільниці, 12 – на Замостянській, 6 – на Толочанській, 4 – на Циганській, 3 – на Гнєздівській [2, арк. 33–34].

Проте проведена «виховна» робота, яка добре виглядала на папері, у звітах, не змогла змінити настроїв селянства, їхнього ставлення до «соціалістичних перетворень» в аграрному секторі. 9 березня 1930 р. близько четвертої години дня у с. Спаське знову зібрався натовп близько – 700 селян, який попрямував до сільради. Там селяни вимагали повернення посівматеріалу, усупільнених коней, видачі заарештованих активістів. Оскільки їхні вимоги місцеві можновладці не збиралися виконувати, селяни почали громити приміщення сільради – бити вікна, двері. Заворушення припинив надісланий кінний наряд міліції, який розігнав «заколотників». Після чого вночі затримали 31 «керівника заколоту» [7, арк. 472–472 зв.].

Усього ж за участь в антиколгоспному виступі в с. Спаське було заарештовано 100 осіб, після «фільтрації» яких до кримінальної відповідальності притягнули 26 осіб. Виїзна сесія окрсуду засудила 5 обвинувачених до розстрілу, 3 осіб, серед яких була і жінка, – до 6 років позбавлення волі [3, арк. 8]. Як свідчать документи, першими покарали селян, які брали участь у нападах на сільраду і міліцію [9, арк. 282].

Але органи ДПУ цим не обмежились. 25 березня 1930 р. Судова трійка при колегії ДПУ УСРР ухвалила нові вироки. Селян Микиту Мігая і Петра Пеліпенченко засудили до розстрілу. Суворість вироку щодо них пояснюється тим, що у матеріалах кримінальної справи вони фігурують як «куркулі» і організатори волинки. Вирок був виконаний вже 1 квітня о 24-й годині. Ще 9 обвинувачених засудили до різних строків ув'язнення – від 4 до 10 років, інші 7 засуджених були ви-

слані до Північного краю на строк від 3 до 8 років [9, арк. 299, 304, 305].

Під час допитів більшість обвинувачених відмовлялося давати свідчення проти інших учасників заворушень, а також визнавати свою «провину». Наприклад, одна із найактивніших учасниць волинки Оксана Шевченко заявила: «Я все одно буду стояти на своєму, тобто буду вимагати, що і вимагала» [9, арк. 52]. Зазначимо, що навіть у директивному листі ДПУ УСРР «Про дефекти у слідчій роботі» (квітень 1930 р.) визнавалося, що учасники волинок демонстрували солідарність, відмовляючись давати відверті свідчення про підбурювачів і керівників «антирадянських виступів», а це заважало співробітникам ДПУ довести організований характер селянських заворушень [8, арк. 91].

Окрім с. Спаське, масові антиколгоспні виступи відбулися й в інших селах Новомосковського району – Кулебівка, Губиниха, Миколаївка, Миронівка, Лиманське, Піщанка, Підпільне, Орлівщина, Вільне, Воронівка, Дерезувате. Наприклад, 6 березня 1930 р. у с. Губиніха близько 300 селян прийшло до сільради з вимогами «знищити списки СОЗів, роздати усуспільнений посівматеріал та худобу, причому вимоги супроводжувалися брудною лайкою, образами та погрозами на адресу представників влади». Потім натовп здійснив спробу розібрати посівматеріал та коней, але наряд міліції розігнав учасників заворушення. Проте наступного дня у с. Губиніха відбувся новий виступ [7, арк. 471зв.].

Волинку з подібними вимогами організували й жінки у с. Воронівка. Вона тривала протягом 8–9 березня 1930 р. [7, арк. 471зв.].

Після масових виступів у с. Спаське, Орлівщина, Кулебівка, Піщанка Новомосковського району, які тривали з 3 до 12 березня 1930 р., почалися масові виходи селян із колгоспів.

Де кілька днів тривали селянські заворушення і в с. Знаменівка. 20 лютого 1930 р. зорганізувалися жінки чотирьох дільниць села (на кожній приблизно 400–500 осіб). Вони напали на селян, які звозили насіння до колгоспних комор – перекидали підводи, били їхніх власників (ймовірно, тих, хто чинив опір), примушуючи їх повернутися до додому. Згодом селянки увірвалися до комори, де побили голову комісії зі збору посівматеріалу, зачинили у конторі уповноважених, припинивши таким чином збір насіння. Щоб не допустити усуспільнення посівматеріалу, жінки залишалися на вулицях до вечора. Після чого заворушення перекинулися на інші дільниці села, внаслідок чого припинилося формування колгоспних насіннєвих фондів [7, арк. 321–322].

3 березня 1930 р. у с. Знаменівка відбувся новий селянський виступ, приводом до якого стала депортація куркулів. Те, що мешканці села негативно ставилися до розкуркулення, засвідчили ще збори сьомої і восьмої дільниць, де за виселення куркулів проголосувало лише 4 із 200 присутніх [12, с. 46]. Тому, коли розкуркулених намагалися вивезти із села, натовп жінок розігнав охорону, випряг коней із підвод, а самих «куркулів» повернув до домівок. Представників влади, які приїхали на місце селянського виступу, жінки побили. Ще одна група жінок чисельністю до 700 осіб зібралася біля сільради, де вимагала розпуску ТСОЗу, повернення усуспільненої худоби та посівматеріалу.

Щоб вивезти куркулів, до сільради направили додатковий наряд міліції, проте селян це не налякало. Натовп жінок (1 200 осіб) і чоловіків (500 осіб) із вигуками: «Ура! Бий міліцію!» накинувся на міліціонерів, кидаючи у них каміння. Те, що селяни були налаштовані рішуче, доводить той факт, що перші постріли їх не зупинили, і вони здійснили ще декілька спроб відбити куркулів. У спецзведенні Дніпропетровського окрвідділу міліції повідомлялося, що наряд витратив 250 набоїв. Натовп розійшовся лише надвечір, а вночі заарештували 19 учасників виступу [7, арк. 471 зв.].

Нові антиколгоспні заворушення у с. Знаменівка були спричинені землепорядними роботами. 9 березня 1930 р. до села прибуло 12 спеціалістів, які мали розмежувати землі колгоспу та індивідуальних господарств, але натовп жінок – близько 300 осіб – не дозволив це зробити. Реакцією влади на селянський виступ став арешт «керівників заколоту» – Степаниди Милашевської та Івана Чорного, яких затримали вночі і відразу вивезли із села. Інших сімох «організаторів» виступу заарештували уніч з 10 на 11 березня, що призвело до нових заворушень у селі [7, арк. 472 зв.].

Вранці 11 березня конвой, який намагався вивезти затриманих селян, зупинили 100 жінок, які відбили заарештованих і відпустили їх по домівкам. До селянок почали приєднуватися інші мешканці села, в результаті кількість учасників виступу зросла до 2 тис. осіб, які почали вимагати визволення раніше затриманих «керівників заколоту», припинення землепорядних робіт, повернення посівматеріалу індивідуальним господарствам. Оскільки їхні вимоги не були задоволені, селяни увірвалися до сільради, де побили активістів та міліціонерів. Коли ж до села прибув кінний загін міліції, селяни зустріли його сміхом. Проте, як повідомлялося у спецзведенні Дніпропетровського окрвідділу міліції, «вжитими заходами з боку резерву натовп було негайно розсіяно». А вночі на 12 березня провели операцію із затримання 14 керівників виступу [7, арк. 472 зв.].

Масштабні селянські заворушення у Новомосковському районі влада намагалася пояснити існуванням розгалуженого «контрреволюційного, антирадянського підпілля», яке нібито створило осередки у селах, охоплених волинками. Так, у довідці ДПУ УСРР від 21 жовтня 1930 р. повідомлялося, що в с. Знаменівка був викритий осередок української контрреволюційної організації, метою якої була збройна боротьба проти радвлади шляхом терору, грабунку державних і кооперативних організацій і в кінцевому результаті – збройного повстання. Організація накопичувала зброю і на момент ліквідації мала декілька револьверів, гвинтівок, обрізів і навіть бомб [5, арк. 5]. Осередок цієї контрреволюційної організації нібито діяв і в с. Орлівщина, де навесні 1930 р. також відбулися волинки проти колективізації.

Однак вжиті репресивні заходи не змогли спинити спротив мешканців с. Знаменівка. Восени 1930 р. у селі відбулася чергова волинка, спричинена конфіскаційними методами хлібозаготівель. Справа утім, що бідняки і середняки отримали «тверді завдання», які виконати протягом двох днів. У разі нездачі встановленої кількості зерна на селян очікували штрафи і суд. Навіть органи ДПУ визнавали, що ці заходи «за змістом не відрізнялися від заходів, спрямованих проти кукульства»[4, арк. 20].

Крім того, проведене після придушення волинки розслідування встановило, що члени комісії з хлібозаготівлі пиячили, що впливало на методи їхньої роботи. Але за звичною схемою винними у «спаюванні» комісії визнали місцевих «куркулів» Савченка, М. Ткаченка, А. Чернова, яких заарештували [4, арк. 21].

13 жовтня 1930 р. мешканці с. Знаменівка організували волинку, до якої приєдналося близько 300 осіб. Учасники виступу заявили місцевим можновладцям, що «хліба не дадуть, оскільки у нас хліба немає». Однак реакція представників влади була специфічною. У відповідь на слова однієї з селянок: «Ви нас зарізали і замучили», уповноважений Новомосковського райвиконкому Хохлов презирливо заявив: «Нам вас різати не потрібно, ви самі подохнете!» [4, арк. 20–21].

Підсумовуючи, зазначимо, що попри застосування репресивних заходів проти селян Новомосковщини рівень колективізації суттєво не зріз: на 1 квітня 1930 р. було успішнено 45,9% селянських господарств району, на 1 січня 1931 р. – 55,9% [6, арк. 2]. Таким чином, завдяки селянському спротиву здійснити тотальну колективізацію аграрного сектора Новомосковського району протягом 1930 р. не вдалося.

Бібліографічні посилання

1. Васильєв В. Настрої та поведінка населення Чернігівщини доби «великого перелому» та суцільної колективізації сільського господарства / В. Васильєв // Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938 / [авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко]. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2012. – С. 28–40.
 2. Державний архів Дніпропетровської області (долі – ДАДО). – Ф. П–7, оп. 1, спр. 1613.
 3. ДАДО. – Ф. П–7, оп. 1, спр. 1614.
 4. ДАДО. – Ф. П–18, оп. 1, спр. 159.
 5. ДАДО. – Ф. П–18, оп. 1, спр. 160.
 6. ДАДО. – Ф. П–19, оп. 1, спр. 250.
 7. ДАДО. – Ф. Р–305, оп. 2, спр. 60.
 8. ДАДО. – Ф. Р–1518, оп. 1, спр. 4.
 9. ДАДО. – Ф. Р–6478, оп. 2, спр. 8536.
 10. Кульчицький С. В. Опір селянства суцільній колективізації / С. В. Кульчицький // Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. К.: Наук. думка, 2006. – Т. 2. – С. 139–158.
 11. Патріляк Б. Селянські заворушення у Шепетівському окрузі УСРР в лютому-березні 1930 р. (за матеріалами Державного архіву Хмельницької області). Доступно з: http://papers.univ.kiev.ua/istorija/articles/_on_the_materials_of_State_Khmelnytskyi_s_Archive__15327.pdf
 12. Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929 – 1933 роки): зб. документів / [упоряд.: Є. І. Бородин, О. В. Касьянов, Н. В. Киструська та ін.]. – Дніпропетровськ: Герда, 2008. – 498 с.
 13. Солдатенко В. Голод 1932–1933 рр. в Україні: національна пам'ять і наукова історіографія В. Солдатенко // Голод 1933. Українці: зб. наук. праць. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – С. 6–141.
- Надійшла до редколегії 16.10.18.*

УДК 94(477.7) «1941/1944»

В. В. Стецкевич, Н. Я. Гандрабура

ДВНЗ «Криворізький національний університет»

«АГРАРНА РЕФОРМА» НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ (1941-1944 РР.)

Анотація: На основі аналізу численних джерел – наказів, розпоряджень, інструкцій та вказівок – розкривається діяльність окупаційних владних структур в аграрному секторі. Висвітлено зміст «аграрної реформи» доби нацистської окупації.

Ключові слова: Райхскомісаріат «Україна», генеральна округа «Дніпропетровськ», нацистська окупаційна політика, «аграрна реформа».

Анотация: На основе анализа многочисленных источников – приказов, распоряжений, инструкций и указаний – раскрывается деятельность оккупационных властных структур в аграрном секторе. Освещено содержание аграрной реформы времен нацистской оккупации.

Ключевые слова: Райхскомиссариат «Украина», генеральная округа «Днепропетровск», нацистская оккупационная политика, «аграрная реформа».

Summary: On the basis of the analysis of numerous orders, instructions and instructions, the activities of the occupying power structures are revealed. The content of the «agrarian reform» of the era of Nazi occupation is highlighted.

Key words: Reich Commission «Ukraine», Dnepropetrovsk general district, Nazi occupation policy, «agrarian reform».

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю переосмислення змісту та наслідків нацистського окупаційного режиму в аграрному секторі Наддніпрянської України в роки німецько-радянської війни.

Сучасна українська історіографія поповнилася рядом різнопланових наукових досліджень, які дають змогу на більш глибокому науковому рівні відтворити події, пов'язані із становищем українських селян в окупаційну добу. Зокрема, в працях вітчизняних істориків В. І. Кучера та О. В. Потильчака [8; 11], В. І. Кучера та П. М. Чернеги [9], О. Г. Перехреста [10], Н. М. Глушенка [2] досліджується експлуатація нацистською окупаційною владою трудових ресурсів українського села, розкривається зміст та наслідки «аграрної реформи», аналізується економічне та соціальне становище сільського населення тощо.

З окупацією Наддніпрянщини вступали в силу чисельні вказівки, інструкції, розпорядження, накази та закони нацистської окупаційної влади, які повинні були допомогти нацистам отримати як найбільший вииск завдяки ефективній експлуатації місцевої робочої сили. Зокрема, окупаційна цивільна влада райхскомісаріату «Україна», щоб переконати селян у «позитивних» змінах, які будуть відбулися з їхнім приходом, на початку 1942 р. вдається до, так званих, «аграрних перетворень». Так, А. Розенберг (райхсміністр Східних окупованих територій) оприлюднив закон «Про новий аграрний порядок» (від 25 лютого 1942 р.). Оголошуючи власністю німецької влади колгоспи, радгоспи та МТС, окупанти запевняли селян в тому, що це була перехідна форма сільськогосподарського виробництва «від більшовицького колективного господарства до нових форм господарювання» [3, арк.10; 4, арк. 56]. До того ж, щоб залучити селянство до більш продуктивної

праці на «нових господарів», окупаційна влада взялася досить активно експлуатувати споконвічне прагнення селянина до приватної власності і, особливо, до власного наділу землі. Аграрна реформа, яку проголосили окупанти за розпорядженням райхсміністра окупованих східних територій, якраз і відштовхувалася від таких прагнень і настроїв селян. Дослідник Д. М. Титаренко слушно зауважує, що аграрна реформа стала подією особливого значення, яка безпосередньо вплинула на настрої місцевого населення [13, с. 171]. Проте наміри окупантів і їх плани далеко не збігалися з планами і очікуваннями українських селян. Для окупантів це був швидше агітаційний крок, аніж реальна політика передачі землі у приватні руки селян. Вони не бажали створення тут заможного селянства, ні, тим більше, цілого пласту, чи соціального прошарку нових власників та ще й з числа місцевих – слов'янських по крові – трударів. Тож і не дивно, що німці пригальмовували цей процес, та й перед пропагандистами поставили завдання не викликати надмірні надії на отримання селянами земельних наділів у приватну власність.

Слід зазначити, що окупаційна преса на своїх сторінках зазвичай висвітлювала тільки позитивні наслідки запровадження «аграрної реформи». Стосовно цього «аграрного закону» А. Розенберга періодична преса генеральної округи «Дніпропетровськ» видрукувала цілу низку публікацій пропагандистського типу. Зокрема, газета «Дзвін» від 9 вересня 1942 р. акцентувала увагу читачів на тому, що аграрні перетворення в райхскомісаріаті «Україна» проходили досить вдало і тому, вже восени 1942 р., окупаційна адміністрація планувала 10 % громадських господарств перетворити в хліборобські спілки [6]. А щоб у населення не виникало сумнівів, що окупаційна адміністрація начебто спеціально затягує реформування в сільськогосподарському секторі, вже інша газета «Промінь» (м. Нікополь) в одному з номерів пояснювала причини цієї затримки так: «...Зараз не можна спромогтися придбати потрібну кількість тяглової сили та відповідний інвентар для одноосібного користування землею, щоб можна вже цього року всі громадські господарства реорганізувати на хліборобські спілки...». Крім того, не було можливості «ці величезні простори землі так швидко поділити, як бажає собі це селянин» [12]. До того ж, і газета «Вісті для українських селян» від 27 вересня 1942 р. на своїх шпальтах в статті під заголовком «Півроку нового земельного ладу в Україні» намагалася вселити «надію» в селян про отримання в недалекому майбутньому довгоочікуваного земельного наділу. «По піврічній діяльності скликав в цих днях краєвий провідник селян Кернер, керівник Головного відділу прохарчування і сільського господарства при Райхскомісарові для

України, відповідних референтів і особих уповноважених з генеральних округ на нараду до Рівного». – звітував автор статті. У ній же, зокрема, йшлося і про заохочення селян до роботи в громадських господарствах шляхом надання їм присадибних ділянок у приватну власність. До речі, ця ж таки газета повідомляла, що «вже за цього першого півроку після перетворення колхозів в громадські господарства і проголошення присадибних земель приватною власністю збільшено для більш, як 10% всіх селян присадибні землі» [1].

Окупаційна цивільна адміністрація райхскомісаріату «Україна», як і очільники генеральної округи «Дніпропетровськ», намагалися переконати українських селян не тільки з допомогою преси, а й листівок, що «новий лад» запроваджувався для покращення їхнього добробуту. Так, в одній з листівок читаємо таке: «Селянини, ти маєш тепер 1 га присадибної землі для свого власного користування, ця земля повинна служити для поліпшення харчування твоєї родини та худоби». До того ж, окупанти намагалися переконати населення, що при вмілому користуванні землею вони отримають великий зиск та перетворять свою країну на «квітучий сад» [5, арк. 12].

Вся ця «аграрна реформа» була побудована на бажанні нацистів не тільки привернути на свій бік місцевих селян та примусити їх продуктивно працювати й задля навернення селян до лояльної співпраці, а ще й для подолання усякого спротиву, саботажу, а тим паче – руху опору, який діяв в тилу окупантів. Принаймні, саме такі очікування були і в багатьох керманічів райхскомісаріату «Україна». Так, 18 грудня 1942 р. в Берліні пройшла організована А. Розенбергом конференція з обговорення питань поводження з місцевим населенням на Сході та подальшого курсу «східної політики». На конференції були присутні начальники тилкових районів Східного фронту та військові чиновники, які відповідали за проведення політично-економічних заходів на окупованих землях. Військові чини наголосили на необхідності використання Східних територій для боротьби з партизанами. Вони рекомендували прийняти ряд заходів як економічного, так і політичного характеру. Тож, військові та цивільні чиновники, зокрема, вважали, що потрібно б відновити для селян право власності на землю та покращити продовольче забезпечення населення. До того ж, вони підкреслювали, що такі зміни – тимчасова міра, які в разі перемоги можна буде відмінити [7, с. 22–23].

Таким чином, аналіз різноманітних джерел дає підстави сказати, що окупаційна адміністрація, обіцяючи наділити селян землею, не гребувала вводити їх в оману. Насправді ж окупанти вважали «аграрну реформу» тимчасовим пропагандистським кроком (заходом), який був

спричинений складними обставинами затяжної війни на Східному фронті.

Бібліографічні посилання

1. Вісті для українських селян. – 1942 р. – 27 вересня.
2. Глушенко Н.М. Аграрна політика Німеччини в рейхскомісаріаті «Україна» 1941–1944 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2005.
3. ДАВО. Ф. Р-4620. Оп.5. Спр.11.
4. ДАДО, 3235, Оп.2, Спр.10.
5. ДАДО. Ф. Р-2538. Оп.2. Спр.5. арк.12.
6. Дзвін. –1942 р. – 9 вересня.
7. Ермолов И. Г. Под знаменами Гитлера / И. Г. Ермолов. – М.: Вече, 2013. – 464 с.
8. Кучер В. І. Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом священної війни: монографія / В. І. Кучер, О. В. Потильчак. – К.: Біла Церква: ТОВ «Білоцерківдрук», 2011. – 368 с.
9. Кучер В. І. Україна у Другій світовій війні (1941–1945 рр.) / В. І. Кучер, П. М. Чернега. – К.: Генеза, 2004. – 272 с.
10. Перехреста О. Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище: монографія / НАН України. Інститут історії України / О. Г. Перехреста. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. – 668 с.
11. Потильчак О. В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: автореф. дис... канд. іст. наук ; НАН України, Ін-т історії України. Київ, 1999. 20 с.
12. Промінь. – 1942 р. – 4 серпня.
13. Титаренко Д. М. Звіти батальйону пропаганди У як джерело з питань про вплив нацистської пропаганди на населення окупованої України / Д. М. Титаренко // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – К.: Сфера, 2005. – С.165–171.

Надійшла до редколегії 18.10.18.

УДК 94(477.7) «1941/1943»

А. В. Булах

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

«ЧЕРВОНІ ПАРИТИЗАНИ» І СЕЛО В ДЗЕРКАЛІ РАДЯНСЬКОЇ ТА СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Здійснено порівняльний огляд результатів вивчення проблеми взаємовідносин радянських партизан та селян часів Другої світової війни на території України. Для порівняння використовуються радянські дослідження різних років та сучасна українська й російська історіографії.

Ключові слова: радянський партизанський рух, село, історіографія, дослідження, місцеве населення.

Осуществлен сравнительный обзор результатов изучения проблемы взаимоотношений советских партизан и села в годы Второй Мировой войны в Украине. Для сравнения используются советские исследования разных годов и современная украинская и российская историография.

Ключевые слова: советское партизанское движение, село, историография, исследования, местное население.

There are comparing review results of studying problem relationship soviet partisans during and village during World War the Second in Ukraine. The author is using soviet studying of different years and modern Ukrainian and Russian historiography for comparing.

Key words: soviet partisans movement, village, historiography, researches, local population.

Із встановленням незалежності України розпочався інтенсивний перегляд багатьох сторінок історії нашої минувшини, що допомагає практично по-новому оцінити потуги попередніх поколінь, глибше розуміти реалії сьогодення та виробити оптимальні шляхи досягнення наших стратегічних планів з найменшими зусиллями. Цілком очевидно, що велику суспільну й наукову цінність являє собою історія Другої світової війни, об'єктивний і неупереджений погляд на яку позбавить можливостей для політичних спекуляцій і зрештою розколу наших людей подекуди на два табори запеклих супротивників.

Автор статті спробує встановити основні риси взаємин між «червоними партизанами» й українськими селянами, використовуючи окремі праці радянських дослідників та представників сучасної історичної науки.

Через великі простори та природні укриття, які створювала позаміська територія, партизанський рух був невід'ємно пов'язаний із сільською місцевістю. Ліси, балки, болота, біля яких зазвичай були села, створювали надійний захист, місцеві мешканці нерідко забезпечували партизан продовольством, дозволяли бути непоміченим для ворога. Узимку сільські хати могли слугувати місцем «зимових квартир», лазаретами для поранених або й просто пристанищем для відпочинку після тривалого й важкого рейду.

Через відповідну специфіку такої війни партизани були просто приречені тісно взаємодіяти з місцевим населенням у багатьох питаннях, від успішного вирішення яких нерідко залежала їхня подальша доля. Водночас, в певній «цікавій» ситуації «між молотом і ковадлом» опинялося й місцеве, переважно сільське населення.

Дотримуючись хронологічного підходу, усю історіографію партизанського руху умовно поділимо на три частини. До першої відне-

семо публікації 1940 – кінця 1950-х років, другу частину складають дослідження 1960 – початку 1990-х років, а до третьої включимо праці сучасних істориків, які оприлюднили свої дослідження після розпаду Радянського Союзу.

Перші публікації, присвячені партизанському руху, вийшли ще під час війни. Спочатку це переважно статті в періодичних виданнях радянської України, але згодом подібні публікації з'явилися за її межами. Зокрема, 8 липня 1941р. в газеті «Южная правда» була опублікована стаття «В поддержку Красной армии – мощное народное ополчение!», в якій йдеться про спротив з боку місцевого населення щодо загарбників. У номері цієї газети від 28 липня йшлося про дії партизан та допомогу, яку вони надавали Червоній армії. За даними дослідників упродовж війни в «Правді» вийшло близько 30 передових робіт й понад 500 кореспонденцій, присвячених цій темі. Відомі також публікації в «Комсомольській правді» (секретар ЦК ЛКСМ України Я. О. Хоменко), в «Известиях» (О. Довженко) та ін. Звісно, Радянський Союз вів війну не лише в окопах, а й на ідеологічно-пропагандистському фронті. Саме тому усі ці статті мають переважно агітаційно-пропагандистський характер, автори практично уникають конкретики й будують свої твори на незрозумілих джерелах [19, с. 31–34].

У 1942 р. вийшов збірник документів під назвою «Партизанская война советского народа против немецких оккупантов», в якому вміщено промови Й. Сталіна та М. Калініна, партизанські листи різного роду, а також дані про бойові дії підпільників й роботу у німецькому тилу [21].

У 1943 р. Інститутом історії й археології АН УРСР, який був евакуйований в м. Уфа, видана стаття М. І. Супруненка [27], а в інших виданнях з'являються роботи Т. А. Строкача [25,26], І. І. Мінца [18] та Р. І. Сидельського [22]. Важливою публікацією цього періоду є мемуари одного з найактивніших учасників партизанського руху в Україні С. А. Ковпака під назвою «Від Путівля до Карпат». Відомий командир партизан наводить багато прикладів про співпрацю його групи з жителями різних сіл, автор пише про те, що сільські хлопці вступали до його загону, а жінки допомагали у розвідці. Група Ковпака діяла у різних областях України (Сумська, Київська, Ровенська, Житомирська). За його свідченнями усюди вони зустрічали підтримку з боку сільського населення, яке допомагало загону продовольством, людьми, транспортом, а в деяких селах їх навіть зустрічали з квітами як визволителів. Цікавими є свідчення автора про дії загону в Західній Україні, де за його твердженням населення з повагою ставилося до партизан. На-

водиться один випадок, коли вісім бійців 47-го угорського полку (русини за походженням), яких насильно мобілізували німці, втекли в ліс та попросилися до загону Ковпака. Жодної згадки про конфлікти між партизанами та місцевим населенням не вміщено, що враховуючи регіон дії партизан, є малоімовірним [16].

Для праць років війни характерна недостатня джерельна база, шаблонність, надмірна ідеологізація й героїзація подій, а також акцентування переважно на позитивних аспектах. Питання про відносини партизан та селян взагалі не порушувалось, а головною тезою залишалась «всенародна підтримка українського населення в боротьбі проти загарбників».

Починаючи з 1960-х років в Радянському Союзі розпочався тривалий копіткий процес із писання історії Другої світової війни, який тривав аж до кінця 1980-х років. До подібних фундаментальних досліджень цього періоду відносять 10-томну «Историю Украинской ССР» [10] та 12-томну «Историю Второй мировой войны» [9], які містять, як на наш погляд, доволі бідні данні про діяльність партизан на території України. Укладачі оперують інформацією переважно «пропагандистського характеру». Водночас, побачили світ роботи, присвячені суто партизанському руху. Це, зокрема, стаття В. І. Клокова «Украина в пламене народной войны», в якій вміщено велику кількість аргументації щодо «всенародної підтримки з боку населення» особливо в степовій місцевості, де умови для партизан були набагато складніші. Автор пише про те що, сільське населення активно допомагало партизанам людьми та матеріальними ресурсами навіть під загрозою розстрілу з боку німців. До написання роботи залучено різноманітні джерела (свідчення очевидців, мемуари, документи), наведено особливості діяльності партизан в різних регіонах України, особливо детально досліджено специфіку партизанського руху в лісовій та степовій зонах [13].

У 1970 р. вийшла велика, двотомна, збірка статей «Герои Подполья» під загальною редакцією Ю. Харченка та Л.Філатова. В окремих розділах, присвячених Луганщині, Дніпропетровщині та Запоріжжю, йдеться про діяльність партійного підпілля, яке нібито розгорнулося в кожному селі, місті, шахті, підприємстві та масово підтримувалося місцевим населенням через надання підпільникам квартир, медичної та матеріальної допомоги, розвідданих й т. ін. Водночас підпілля на селі в цих публікаціях приділено вкрай мало уваги. Автори обмежилися лише твердженням про масову, беззаперечну, підтримку «червоного партизанського руху». Матеріал про вказані вище регіони майже однаковий, відзначається однотипністю визначень: «всенародна підтримка», «ефективні операції партизан», «злочини з боку німців» й

т. ін. Текст переповнений фактами та подіями, а, як не дивно, аналізу приділяється лише 1–2 сторінки [2, с. 148–253].

Науковий інтерес викликають мемуари начальника Українського штабу партизанського руху Т. Строкача, в якій вміщено велику кількість різноманітних фактів, наведено детальний опис подій, донесення про дії партизан та розмови з лідерами підпільників. Зараз же кидається в очі загальноприйнятий штамп про «загальнонародну боротьбу радянського народу проти німців». В роботі є свідчення про взаємодопомогу між партизанами та місцевим населенням у важкі часи (взимку). В роботі вміщено дещо більше у порівнянні з наведеними вище працями свідчень про ці взаємовідносини, але теза про характер відносин, так би мовити, залишалася незмінною. Зазначимо, автор звертає увагу на боротьбу «червоних» партизан з «націоналістичними» загонами [24].

Через накопичення великої кількості фактичного матеріалу й сприятливі умови для наукового пошуку у цей період вийшло багато монографій, статей та дисертаційних досліджень, присвячених висвітленню окремих аспектів життя та побуту партизан. Серед них матеріально-технічне забезпечення радянських партизан [1; 7; 20], виникнення та функціонування партизанських країв і зон в Україні [8; 12; 17], агітаційно–політична робота з особовим складом підпільних загонів [15; 28; 30], культурне життя партизанів [14], медичне обслуговування бійців підпільних загонів [6; 23] та ін.

Отже, дослідження цього періоду мають велику кількість фактичного матеріалу з різних аспектів й різних регіонів СРСР, статистичних даних, свідчень учасників подій, а також написані з використанням архівного матеріалу. Але вони все ж таки залишаються під сильним впливом комуністичної ідеології та її штампів, які часто заважають досліднику робити об'єктивні висновки.

З розпадом Радянського Союзу відбулися якісно нові зміни в розробці теми «червоного партизанського» руху. Вчені отримали доступ до великих масивів архівних матеріалів, стали доступними надбання зарубіжної історіографії, де ця тема також активно досліджувалась. Важливим зрушенням було встановлення свободи слова й відміна жорсткої цензури, яка дозволила з максимальною об'єктивністю оцінювати події воєнних років. Усе це позначилось не лише на аналітичних висновках, але й кардинально змінило палітру фактичного матеріалу, який опинився в дослідницьких студіях. Наприклад, якщо в радянських дослідженнях йшлося про те, що за роки війни через лави партизан в Україні пройшло понад 500 тис. бійців, то сучасні дослідники називають максимальну цифру в 200 тис. чол. [3, с. 6–14].

До однієї з перших праць українських істориків періоду незалежності зарахуємо дослідження А. С. Чайковського. Тут автор доводить повну невідповідність радянського керівництва до партизанської війни. Про це, зокрема, свідчить відсутність досвідчених кадрів, складне становище на фронті, неврахування каральних можливостей супротивника, який вже мав досвід боротьби з рухами опору у різних країнах. Також у роботі йдеться про діяльність органів НКВС з розгортання партизанського руху на першому етапі війни та про слабку ефективність цих загонів. Велику увагу автор приділяє пропагандистським та каральним заходам нацистів на окупованій території, особовому та етнічному складу партизанських груп, їх оснащення та озброєння, чисельності на різних етапах війни та у різних регіонах України. А. С. Чайковський розвінчує міфи про півмільйонну чисельність радянських партизан в Україні та про їх ефективність в цілому. Про відносини партизан та місцевого населення автор говорить небагато. В основному йдеться про обережне ставлення населення до «червоних партизан» через сильну репресивну машину окупантів. Сільське населення часто страждало через дії партизан, які нерідко зривали експлуатаційні плани окупантів, а «розплачувалися» за це селяни. В цілому робота є досить проривна, вона позбавлена багатьох радянських міфів, містить велику кількість аналізу, прикладів, джерел. Автор об'єктивно оцінює діяльність партизан, їх чисельність та ефективність, спираючись на джерела та широкий дослідницький інструментарій історика [29].

Українські історики А. Кентія та В. Лозицький у 2001 р. видали доволі об'ємну працю, присвячену партизанському руху в Україні, під назвою «Війна без пощади та милосердя». Головна увага в роботі приділяється діяльності штабів партизанського руху, діяльності партизанських загонів у бойових діях, їх забезпеченню та відносинам з ОУН–УПА. Головним фактором неефективності партизан на перших етапах війни, автори називають недостатню увагу до партизан з боку радянського керівництва та відсутність масової підтримки серед населення України, яке на початковому етапі війни нерідко займало антирадянську позицію. Зростання ефективності підпілля, на думку авторів, нерозривно пов'язане з успіхами Червоної армії на фронтах та з жорсткими методами нацистів щодо місцевого населення, яке поступово розчаровується у новому режимі [11].

У нашому вкрай обмеженому дослідженні неможливо оминати російських істориків, серед яких виділимо роботи О. Гогуна. Автор наводить нові, цікаві сюжети про партизанський рух, серед яких – партизанський терор, дисципліна в загонах, конфлікти серед партизансь-

ких структур. Щодо терору по відношенню до місцевого населення, то автор наводить приклади знищення різних колабораціоністів (військових або поліцаїв) та зрадників, їх майна та навіть сімей, розстрілу військовополонених, яких німці відпускали з таборів, винищення куркулів, які зайняли свої колишні хати. Також, за свідченням автора, партизани нерідко без особливої потреби конфісковували майно та харчі селян, чинили безлад у сільських хатах, шукаючи алкоголь або навіть якісь цінності, мали місце випадки розстрілів представників місцевого населення через непокору. Автор звертає увагу на такому явищі, як алкоголізм, який негативно впливав на ефективність загонів, мали місце випадки насильства жінок, яких інколи навіть забирали із собою в загін командири партизанських груп. Все це посилювало антагоністичні настрої й безпосередньо впливало на ставлення зокрема селянського населення України до «червоних партизан». Подібні висновки автор підкріплює величезною кількістю використаних архівних джерел, свідчень очевидців, мемуарів, доповідей тощо [4; 5].

Навіть наведений нами коротенький історіографічний огляд надає підстави говорити про високий рівень розробленості обраної теми. Поряд із тим, важливим залишається питання взаємовідносин партизан і місцевого населення, яке було досить неоднозначним. Партизани подекуди не мали підтримки з боку населення, а через їхні дії окупаційні війська вдавалися до запровадження доволі жорстких дій відносно селян.

Тема стосунків партизан з сільськими жителями радянськими вченими не висвітлювалася або характеризувалася виключно з позитивного боку. Випадки злочинних дій партизан та будь-які негативні свідчення могли зруйнувати радянську концепцію «всенародної підтримки», тому подібні сторінки ретельно приховувались органами цензури. Крім того, практично відсутні відомості щодо частки селян у партизанських загонах. В результаті домінування ідеологічних догм в радянських дослідженнях образ «червоних партизан» було надто політизовано, а їхні учасники позбулися звичайних людських якостей. Характер діяльності та конкретні випадки навмисно висвітлювались виключно з позитивного боку, а негативні наслідки та навіть злочини замовчувались.

Практично повну протилежність являють собою сучасні дослідження, автори яких суттєво змістили дослідницький вектор і на основі різних джерел розкривають читачеві нові, невідомі до цього сторінки діяльності «червоних» партизан. Звичайно говорити про бездіяльність партизан, про відсутність їх підтримки з боку місцевого населення неможливо. Отже, тема відносин радянських партизан та сільського

населення зберігає свою наукову й суспільну актуальність, для подальшого вивчення якої необхідно залучати нові джерела, що наблизить нас до своєрідної об'єктивної картини цих страшних і трагічних подій.

Бібліографічні посилання

1. Андрианов В. Н. Базирование и материально-техническое обеспечение партизанских формирований в годы Великой Отечественной войны / В. Н. Андрианов // Военно-исторический журнал. – 1972. – № 5. – С. 80–84.
2. Герои подполья. О подпольной борьбе советских патриотов в тылу немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны. Вып. 2. 2-е, испр. и доп. изд. – М., Политиздат, 1970. – 628 с.
3. Гогун А. Партизаны против народа // Под оккупацией в 1941–1944 гг. Статьи и воспоминания / А. С. Гогун, И. В. Грибков, К. Л. Таратухин и др. – М.: Посев, – 2004. – 112 с.
4. Гогун О. Сталінські командос. (Українські партизанські формування, 1941–1944 рр. / перекл. Катерина Демчук. – К.: «Наш Формат». – 2014. – 504 с.
5. Гогун А., Кентия А. Красные партизаны Украины (1941–1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы / Авт.-сост. А. Гогун, А. Кентий. – К.: Украинский издательский союз, 2006. – 430 с.
6. Дудко М. О. Радянська медицина на службі у партизанів України / М. О. Дудко. – К.: Здоров'я, 1966. – 84 с.
7. Жариков А. Д. «Большая земля» снабжает партизан / А. Д. Жариков // Вопросы истории. – 1973. – № 4. – С. 121–129.
8. Залесский А. И. В партизанских краях и зонах. Патриотический подвиг советского крестьянства в тылу врага (1941–1944) / А. И. Залесский. – М.: Соцэкгиз, 1962. – 397 с.
9. История Второй мировой войны 1939–1945 гг.: в 12-ти тт. – М.: Воениздат, 1973–1982.
10. Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. / голов. ред. Ю. Ю. Кондуфор. – К., 1977–1979. – Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945). – 1977. – 535 с.
11. Кентій А., Лозицький В. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944) – К.: Генеза, 2005. – 408 с.
12. Клоков В. І. Партизанські краї та зони на тимчасово окупованій ворогом території СРСР у 1941–1944 рр. / В. І. Клоков, В. І. Кучер // Український історичний журнал. – 1970. – № 7. – С. 3–10.
13. Клоков В. Украина в пламене народной войны / В. Клоков // Советские партизаны. Из истории партизанского движения в годы Великой Отечественной войны / Редактор-составитель В. Е. Быстров. — М.: Воениздат, 1961. – 832 с.
14. Коваль М. В. У битві з фашизмом. Соціалістична культура – могутнє знаряддя в народній боротьбі на Україні проти фашистських окупантів / М. В. Коваль. – К.: Вид-во АН УРСР, – 1964. – 144 с.

15. Коваль М. В. Форми і методи ідейно–політичної роботи парт-організацій серед особового складу партизанських формувань / М. В. Коваль, П. О. Савчук // Український історичний журнал. – 1979. – № 1. – С. 52–61.
 16. Ковпак С. А. От Путивля до Карпат. – М.: Воениздат НКО СССР, 1945. – 136 с.
 17. Кучер В. І. Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944) / В. І. Кучер. – К.: Наук. думка, 1974. – 144 с.
 18. Минц И. И. Партизанская война / И. И. Минц. – М.: Военное изд-во НКО Союза ССР, 1941. – 30 с.
 19. Нежигай Э. Историография движения сопротивления на юге Украины в годы Великой отечественной войны (1941–1945 гг.): Историописание времен войны / Э. Нежигай // «Актуальные вопросы философии, истории и политологии»: материалы международной заочной научно-практической конференции. Часть II. (10 марта 2011 г.) – Новосибирск: Изд. «ЭНСКЕ», 2011. – 152 с.
 20. Прохоров А. А. Мероприятия партийных органов по материально-техническому обеспечению партизан и подпольщиков / А. А. Прохоров // Партия во главе народной борьбы в тылу врага. – М.: Мысль, 1976. – С. 258–275.
 21. Семичаевский Д., Сидельский Р. Партизанская война Советского народа против немецких оккупантов: (Сб. док.) / Воен.-полит. акад. Красной Армии им. В. И. Ленина; [Сост. Д. Семичаевский ; Отв. ред. Р. Сидельский]. – М.: Изд-во Акад., 1942. – 126 с.
 22. Сидельский Р. И. Борьба советских партизан против фашистских захватчиков / Р. И. Сидельский. – М.: Госполитиздат, 1944. – 63 с.
 23. Скрипниченко Д. Ф. Медицинское обеспечение партизанских рейдов / Д. Ф. Скрипниченко. – К.: Здоров'я, 1985. – 96 с.
 24. Строкач Т. А. Наш позывной – Свобода / Лит.запись П. Автомова. – К.: Советский писатель, 1966. – 494 с.
 25. Строкач Т. А. Новые удары украинских партизан / Т. А. Строкач // Труд. – 1943. – 30 апреля.
 26. Строкач Т. А. Партизаны України / Т. А. Строкач // Укрвидав ЦК КП(б)У. – 1943. – С. 32–34.
 27. Супруненко М. И. Из опыта полугодовой борьбы советских партизан против немецких оккупантов / М. И. Супруненко // Научные записки Института АН УРСР. – Кн. 1. – Уфа. – 1942.
 28. Царьков В. А. Без затишья и перерыва. (Из опыта политической работы Центрального штаба партизанского движения) / В. А. Царьков // Военно-исторический журнал. – 1988. – № 11. – С. 40–46.
 29. Чайковський А. С. Невідома війна: (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика). – К.: Україна, 1994. – 255 с.
 30. Черток Б. Партизанно–политическая работа в партизанских формированиях / Б. Черток // Военно-исторический журнал. – 1983. – № 2. – С. 63–69.
- Надійшла до редколегії 11.11.18.*

**УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО ПОВОЄННОЇ ДОБИ
(СЕРЕДИНА 40-Х - ПЕРША ПОЛ. 50-Х РР. XX СТ.):
ФОРМУВАННЯ КЕРІВНОЇ ЛАНКИ
КОЛГОСПНОГО ВИРОБНИЦТВА**

Розглядається ситуація з формуванням керівних ланок колгоспного виробництва республіки у період відбудови її сільського господарства. Показано позиція керівництва держави щодо шляхів, форм і методів підготовки працівників керівних ланок колгоспів. Проаналізовано ефективність задіяних методів. Розкрито причини їх неуспішності.

Ключові слова: Україна, повоєнне село, відбудова, керівна ланка колгоспів.

Рассматривается ситуация с формированием руководящих звеньев колхозного производства республики в период восстановления ее сельского хозяйства. Показано позиция руководства государства относительно путей, форм и методов подготовки работников руководящих звеньев колхозов. Проанализирована эффективность задействованных методов. Раскрыты причины их неуспешности.

Ключевые слова: Украина, послевоенное село, восстановление, руководящее звено колхозов.

It is discussed situation with forming of leading links of a collective farm production of republic in a period renewal of her agriculture. It is shown position of guidance of the state in relation to ways, forms and methods of preparation of workers of leading links of collective farms. Efficiency of the involved methods is analysed. Reasons of their unsuccess are exposed.

Keywords: Ukraine, post-war village, renewal, leading link of collective farms.

Проблеми повоєнного українського села стають предметом уваги все більшого кола вітчизняних дослідників. Свідченням цьому є як узагальнюючі колективні праці [напр. 3], так і індивідуальні дослідження. Так, соціально-економічну ситуацію на селі у повоєнний час докладно проаналізував І. Романюк [5], стан соціальної інфраструктури села І. Рибак [4], життя сільського населення в умовах повоєнного голоду О. Веселова [2]. Однак, попри значну увагу істориків, цілий ряд проблем тогочасного села ще не знайшов належного висвітлення. До їх числа належить і така, як формування керівних і управлінських ланок

колгоспного виробництва в умовах відбудови сільського господарства республіки та їх результатів. Тож історіографічний стан проблеми і визначив вибір теми нашого дослідження, яким робиться спроба до певної міри заповнити існуючу наукову прогалину.

У повоєнний період в умовах необхідності швидкої відбудови сільського господарства і підвищених вимог держави щодо кількісних показників галузі, на порядок денний вийшло питання пошуку адекватних ситуації шляхів вирішення проблеми підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. Одним з них був людський фактор. В умовах дефіциту працівників необхідного фаху, викликаного загальним скороченням чисельності населення України, в тому числі і його сільської частини, державою було взято курс на формування так званих колгоспних кадрів – працівників, спроможних очолити колективні господарства та їх підрозділи, організувати і спланувати їх роботу у відповідності з вимогами часу і державного керівництва на чолі з Й.Сталіним, який вважав, що саме керівне ядро колгоспу – голова колгоспу, рахівник, бригадир, завферми і визначають успішну діяльність господарств. «Колхозы как социалистическая форма организации хозяйства, – зазначав він, – могут показать чудеса хозяйственного строительства,... дело прежде всего в том, кто стоит во главе колхозов и кто руководит ими» [14, с. 165].

Підходи до вирішення проблеми були обрані такі, що базувалися на засадах, які сформувалися у державного керівництва ще на рубежі 20–30-х рр. XX ст., і полягали в тому, що колгоспи – це результат механічного об'єднання одноосібних господарств і тому технологічні та організаційні процеси, що відбуваються в них, є аналогічними, тому керувати колективними господарствами може будь-хто з колгоспників з певним життєвим та виробничим досвідом, знанням практики сільськогосподарського виробництва та, хоча б, з мінімальним рівнем освіти. Це ще раз зазначив у 1946 р. заступник тодішнього голови Ради Міністрів СРСР Й.Сталіна, А. Андреев. Він заявив, що «вопрос не стоит об автоматической замене практиков людьми со знаниями, было бы нецелесообразно заменять практиков, имеющих большой опыт работы» [1, с. 45].

Виходячи з таких настанов, було взято курс на створення зазначеної верстви за рахунок самих колгоспників. Для цього, паралельно з існуючою мережею навчальних закладів «класичного типу»: сільськогосподарських вузів і технікумів, кількість яких в Україні задовольняла потреби галузі республіки, було взято курс на створення ще однієї категорії навчальних закладів – однорічних сільськогосподарських шкіл та дворічних шкіл по підготовці голів колгоспів. Завдання їх по-

лягало в наданні сільськогосподарських знань керівникам колгоспів та їх виробничих підрозділів, перших на основі неповної, других – повної середньої освіти. Рівень підготовки, який мали надавати навчальні заклади даного типу, був досить низьким. За сучасною шкалою їхні випускники отримували дипломи про професійно–технічну освіту. І у звітах сільськогосподарських органів про якісний склад керівників господарств та їх підрозділів вони проходили як практики.

В Україні в 1947 р. діяло 96 сільгоспшкіл та 19 шкіл по підготовці голів колгоспів (з 1949 р. їх було вже 25). Кількісні показники свідчать про значення, яке надавалося державою навчальнимкладам саме даного типу у формуванні керівних структур колгоспів. Але, незважаючи на це, з перших же років своєї діяльності вони не мали відповідної уваги з боку держави, насамперед, у забезпеченні своєї матеріально–технічної та навчально–виробничої бази. І це, в кінцевому підсумку, визначило невисокі якісні і кількісні показники протягом всього періоду їх діяльності. Так, на відміну від вузів і технікумів, які відроджувалися на своїй, хоч і значно пошкодженій базі, школи по підготовці колгоспних кадрів створювалися заново. В умовах гострого дефіциту вцілілих споруд їм виділялися приміщення, що за санітарними нормами не відповідали своєму призначенню. Вони потребували серйозного ремонту, були непристосованими, тісними, темними, без водопостачання та каналізації, часто – без електричного освітлення. Так, в 1949 р. третина сільськогосподарських шкіл освітлювалася газовими лампами. В 1952–1953 н.р. 15 % шкіл ще знаходилося в такому стані [15, арк. 30]. Ряд шкіл протягом років, через брак коштів на будівництво власних навчальних корпусів, мусили здійснювати навчально–виховну роботу на базі інших установ і підприємств. Так, в 1949–1950 н.р. 14% шкіл діяли при сільськогосподарських технікумах, науково–дослідних станціях та загальноосвітніх середніх школах [16, арк. 40]. Навчання, через відсутність необхідної кількості площ, у їх навчальних закладах відбувалося у дві зміни. Для здійснення нормального навчального процесу не вистачало класних столів, парт, шаф, необхідних наочних приладів тощо. В бібліотеках спостерігався гострий дефіцит підручників та навчальних посібників. Та ж література, що малася, була, в основному, російськомовною, що ускладнювало навчальний процес. Адже сільські школи були україномовними. Найбільш негативно така ситуація позначалася на підготовці колгоспних кадрів західних областей. Там російська мова почала вивчатися лише після війни. Оскільки ситуація з україномовними підручниками не мінялася на краще, то педагогічні колективи змушені були переходити на ви-

кладання російською мовою. Цей процес відбувався досить прискорено.

Серйозні проблеми були і з навчально–виробничою базою. З перших же років свого існування школи мали недостатню кількість техніки, ветклінік, ферм тощо. Так, у 1946 р. на всі сільськогосподарські школи припадало лише 27 тракторів та 93 автомобілі. Але й з цього мізеру 60 були не придатними для виробничого навчання і підлягало списанню [18, арк. 13]. Ряд шкіл взагалі не мали навчальних майстерень. У школах молодших ветфельдшерів не вистачало інструментарію і ліків, у школах садівників – обладнання для обробітки садів і плодів. Відчувалася гостра нестача худоби. Як результат, у більшості шкіл було лише по 1–4 корови по 1–2 свинюматки [19, арк. 161]. Навіть у 1952–1953 н. р. на кожну школу припадало в середньому по 4 корови та по 3 свині, що не давало можливості створити навчальні ферми [20, арк. 9]. До того ж, школи мали недостатню кількість угідь для організації повноцінних учбових господарств, з усім комплексом знарядь і виробничих процесів, властивих колгоспному виробництву нашої республіки, де б учні отримували необхідні для їхньої майбутньої діяльності професійні навички. Так, за положенням їм мало бути виділено по 100–150 але в 1946–1947 н. р. лише 22 школи мали вказану норму, а 11 шкіл взагалі не мали землі [19, арк. 161]. В 1952–1953 н. р., після об'єднання частини шкіл і зменшення їх кількості до 83, справи хоча помітно й покращали, але все ще не відповідали потребам. Ряд шкіл, як і раніше, не мав навчально–дослідних господарств [6, арк. 54].

Складною залишалася і соціально–побутова ситуація в школах. Протягом досліджуваного періоду вони постійно відчували гостру потребу в гуртожитках. Так, у 1946 р. лише 40 сільськогосподарських шкіл мали приміщення для помешкання учнів, в 1950 р. – 53,2 %, в 1952 р. – 73 % [18, арк. 12]. Аналогічна були справи в цьому питанні в школах по підготовці голів колгоспів. У 1947 р. більше половини з них не мали гуртожитків [7, арк. 17]. Але ще гостріше стояло питання і забезпечення всіх бажаних місцями. Протягом досліджуваного періоду воно так і не було вирішене. Так, у 1946 р. сільськогосподарські школи змогли надати місця лише 40 % своїх учні 1950 р. – 36,2 %, а в 1951 – навіть 35 % [8, арк. 31]. В 1952–1953 н. р. в школах голів колгоспів гуртожитками було забезпечено лише 42 % учнів [9, арк. 2]. Інші ж мусили мешкати на «кутках», вартість проживання в яких коштувала від 25 до 50 крб. на місяць, з роками переміщуючись у район вищої межі [9, арк. 4]. Аналогічна ситуація спостерігалася з інвентарем та постільною білизною. Якщо в 1946 р. забезпеченість ліжками, матрацами, подушками, простирадлами становила 20 %, то в 1950 р. –

50 % і значна частина учнів мусила користуватися власними, привезена до дому [10, арк. 12].

До проблем побутових додавалися і проблеми матеріального характеру. Так, досить невисокою була стипендія. Вона не забезпечувала найнеобхідніших потреб учнів. Її не вистачало навіть харчування. У сільськогосподарських школах при вартості триразового харчування на день у середньому 3 крб., вона становила всього 80 крб., у школах по підготовці голів колгоспів – 200 крб. [11, арк. 23]. Але й харчування там коштувало дорожче – 9–11 крб. [22, арк. 17]. У цілому ж, за даними Міністерства сільського господарства республіки, побутові і учбові потреби учнів коштували приблизно 500 крб. на місяць [22, арк. 17]. Такий рівень витрат був непомірно обтяжливим для багатьох селянських сімей. Тим більше, що багато з них через загибель батька, перебували у вкрай складному матеріальному становищі. При цьому, що колективні господарства, після направлення своїх членів до шкіл ніякої допомоги ні їм, ні їхнім родинам не надавали. Тобто, матеріальний бік робив навчання в цих школах непривабливим для сільських жителів, особливо для людей старшого віку, що мали на утриманні сім'ї. А саме вони становили більшу частину керівників різних підрозділів колгоспного виробництва.

Результатом всього комплексу проблем, пов'язаних з організацією та діяльністю нової категорії навчальних закладів було досить стримане ставлення колгоспників до навчання в них. Районним органам, що займалися набором в ці школи, доводилося докладати чимало зусиль для виконання спущених «згори» планів набору. Але незважаючи навіть на продовження вступної кампанії, на 2-3 місяці після офіційного початку занять, щороку плани прийому виконувалися в середньому на 90 % [23, арк. 4]. Керівництво шкіл, намагаючись утримати ситуацію з контингентом учнів хоча б на такому рівні, змушене було відступити від вимог щодо якісного складу учнів, їх посадового та освітнього рівня. Але це, в свою чергу, позначалося на якісних показниках роботи шкіл і, в кінцевому результаті, на виконанні програми, яка ставилася державним керівництвом створенням даної категорії навчальних закладів. Так, наявність значної кількості осіб з низьким рівнем освіти змушувала педагогічні колективи йти на зниження вимог щодо викладання та оцінки засвоєного учнями матеріалу. Але й це не допомагало. Багато учнів не витримували навіть такого рівня вимог і змушені були залишати навчання. Щорічно відсоток відрахованих становив від 10 до 20 % від числа зарахованих.

Ті ж учні, що успішно закінчували навчання у своїй більшості не працювали за прямим призначенням. Основною причиною були

вікові характеристики випускників. На практиці господарства та виробничі підрозділи в них очолювалися особами не молодше 35 років. Такі особи у складі випускників становили досить незначний процент. Наприклад, у школах голів колгосп 1949 р. їх було лише 233 чол., або 9,7 % всіх, що отримали дипломи, у 1952 р. – 278, що становило 13,8 % всіх, що отримали дипломи [24, арк. 5]. В сільськогосподарських школах, основну масу учнівських контингентів яких складали учні віком від 19 до 30 років, їх було ще менше. У 1947 р. особи віком 30 років і старше становили в складі їхніх випусків 5,2 %, в 1949 р. – 4,8 %, в 1952 – 5,6 %, в 1953 – 6 % [12, арк. 7]. Фактично, лише така частка випускників шкіл могли розраховувати на отримання посади за фахом.

Тобто, слабка матеріально-технічна та навчально-виробнича база по підготовки сільськогосподарських кадрів, з одного боку, недостатня увага до проблем соціально-економічного і матеріально-технічного забезпечення учнів, з іншого, сприяли серйозним якісним і кількісним невідповідностям учнівських контингентів потребам колгоспного виробництва. Результатом такого стану речей було досить незначне використання їх випускників за призначенням. Так, з 75000 – підготовлених за період з 1946 по 1953 рр. сільськогосподарськими школами, на початку 1954 працювало в колгоспах за спеціальністю лише 15 % [13, арк. 50]. За 1944–1953 рр. у школах підготували 7200 потенціальних голів колгоспів, з яких лише 837 осіб (21 %) працювали на відповідних посадах [25, арк. 2]. А це становило лише 4,4 % всього корпусу голів колгоспів. Основну ж більшість керівників господарств становили особи з неповною шкільною середньою, початковою та нижчою освітою.

Фактично, завдання, що ставилося державою по швидкому забезпеченню колгоспного виробництва кадрами, здатними у післявоєнних умовах здійснювати ефективне забезпечення її потреб у сільськогосподарській продукції, не було виконане. Фінансових і матеріальних коштів, що виділялися для навчальних закладів, які готували такі кадри, виявилось недостатньо для їх ефективної діяльності. Моральні і психологічні зусилля десятків тисяч колгоспників також виявились марними. Адже витрачений на отримання освіти час і сама освіта не давали можливості працювати за фахом і в майбутньому – професійного росту.

Намагаючись скорегувати ситуацію в галузі підготовки керівних кадрів для колгоспного виробництва і, певним чином, зменшити хронічний якісний і кількісний дефіцит фахівців цієї категорії, створюваний здійснюваною політикою, керівництво країни шукало шляхи виходу з такого стану. Одним з найбільш прийнятних варіантів вирі-

шення проблеми було визнано скорочення кількості колгоспів, за рахунок чого зменшувалася і потреба в керівниках господарств. Однак, тим самим, було започатковано нові проблеми. Однією з них стала проблема кваліфікованого керівництва укрупненими господарствами, які нараховували по декілька тисяч гектарів землі, сотень голів худоби, ставали багатогалузевими. Знань випускників сільськогосподарських шкіл, а тим більше – рядових колгоспників з початковою або навіть середньою освітою було недостатньо. Тим самим, нагальною ставала потреба в високоосвічених фахівцях. А ними могли бути лише особи з вищою і середньою сільськогосподарською освітою. Такі ж, в основному, працювали в апаратах районних відділів та обласних управлінь, Міністерстві сільського господарства. Тому було взято курс на переміщення частини їх безпосередньо у виробничу сферу.

Проте серйозним стримуючим фактором у цьому процесі стала позиція місцевих партійних і державних органів. Вона полягала в тому, що фахівці – працівники районних відділів та обласних управлінь сільського господарства можуть виступати лише в ролі консультантів колгоспів, кожен у своїй галузі. Тому вони не здатні керувати господарствами. Найбільш повно і відверто цю позицію сформулював перший секретар Велико-Половецького райкому партії Київської області: «Все работающие в районе специалисты не способны возглавить руководство колхозами» [28, арк. 46]. Тобто, місцеві керівні партійна та державна ланки виявилися неспроможними швидко сприймати нові підходи у вирішенні аграрних проблем

Результатом такої позиції місцевих органів влади було гальмування процесу висування на посади керівників господарств фахівців з вищою і середньою спеціальною освітою. Така ситуація приймала досить серйозні масштаби. Так, у 1951 р., тобто через рік після прийняття Радою Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) постанови про укріплення складу голів колгоспів за рахунок спеціалістів в сільськогосподарських обласних та районних управлінських структурах, в Київській області з працюючих там 3667 спеціалістів висунуто було на посади голів колгоспів лише 180 чол., у той час як практиків обрано – 392 [28, арк. 131]. При цьому, в чотирьох районах, де загалом працювало 242 спеціалісти, не було обрано жодного [28, арк. 132]. У Ворошиловградській області, в якій нараховувалося 0 спеціалістів, за цей період було висунуто лише 54 фахівця, а практиків – 257, у Харківській – за цей же період було висунуто керівниками колективних господарств 89 спеціалістів з 3680, що працювали в області [26, арк. 132]. Всього в Україні за півтора року після виходу в світ даної постанови було обрано головами колгоспів тільки 2047 спеціалістів з вищою та середньою

освітою [27, арк. 49], що становило лише 9 % від загальної кількості голів колгоспів республіки.

Враховуючи, що до обраних спеціалістів, або до тих, кого планували обрати, часто вимушено, під тиском необхідності виконання постанови Центру, з боку місцевих органів було упереджене ставлення, то їм не надавали необхідної організаційної допомоги, моральної підтримки. Часто перші помилки, яких припускалися на новій для себе посаді спеціалісти, ставали приводом для зняття з неї і призначення попереднього—практика. Така ситуація спостерігалася у всіх областях України [15, арк. 30]. При цьому, найбільш серйозним аргументом для невисування на посаду було звинувачення претендента у перебуванні у німецькому полоні або на окупованій території [30, арк. 138].

Таким чином, формування керівної ланки колгоспного виробництва в повоєнний період відбувалося досить складно. Замість підготовки фахівців для неї у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах, — було створено додаткову структуру, яка через недостатність фінансування і матеріально-технічного забезпечення виявилася неефективною для здійснення поставленого перед нею завдання. Спроба вирішити проблему іншим шляхом наštтовхнулася на нерозуміння з боку місцевих партійних та державних органів. Їх позиція, ідеологічна упередженість, своєрідне бачення ролі спеціалістів з вищою та середньою спеціальною освітою в структурі аграрного виробництва гальмували формування і функціонування керівної ланки матеріального виробництва села, у відповідності з нагальними потребами часу, стримували процес інтелектуалізації виробничої сфери сільського господарства і, тим самим, обмежували можливості росту економічних показників колективних господарств і галузі в цілому.

Бібліографічні посилання

1. Андреев А. А. О мерах подъема сельского хозяйства в послевоенный период / А. А. Андреев. — М., 1947. — С. 3—65.
2. Веселова О. М. Повоєнний голод (1946—1947) / О. М. Веселова. // Голодомори в Україні: 1921 — 1923; 1932 — 1933; 1946 — 1947 / О.М. Веселова, В.І. Марочко, О.М. Мовчан. — К.—Нью-Йорк, 1998. — С. 140 — 210.
3. Історія українського селянства: У 2-х т. — К.: Наук. думка, 2007. — Т. 2. — 653 с.
4. Рибак В. І. Соціально-побутова інфраструктура українського села. 1921—1991 / В. І. Рибак. — К.-П., 2000. — 224 с.
5. Романюк І. М. Українське село у 50-их — першій половині 60-х рр. ХХ ст. / І. М. Романюк. — Вінниця, 2005. — 326 с.
6. Російський державний архів економіки. — Ф. 7486, оп. 18, спр. 110.
7. Там само. — Спр. 110.
8. Там само. — Спр. 338.

9. Там само. – Ф. 7486, оп. 18, спр. 670.
 10. Там само. – Спр. 57.
 11. Там само. – Спр. 157.
 12. Там само. – Ф. 7486, оп. 17, спр. 2079.
 13. Там само. – Оп. 18, спр. 190.
 14. Сталин И. В. К вопросам аграрной политики в СССР / И.В.Сталин. Сочинения. – М., 1949. – Т.12. – С. 156 – 178.
 15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 27, оп.19, спр. 338.
 16. Там само. – Спр. 332.
 18. Там само. – Спр. 57.
 19. Там само. – Спр. 183.
 20. Там само. – Спр. 902.
 22. Там само. – Ф. 27, оп. 19, спр. 110.
 23. Там само. – Спр. 338.
 24. Там само. – Ф. 27, оп. 19, спр.188.
 25. Там само. – Ф. 27, оп. 19, спр. 952.
 26. Там само. – Ф. 27, оп. 19, спр. 2437.
 27. Там само. – Спр. 2445.
 28. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп.31, спр. 244.
 29. Там само. – Ф. 1, оп. 31, спр. 2444.
 30. Там само. – Спр. 2441.
- Надійшла до редколегії 21.10.18.*

УДК 930.1: 316.4.063.7 (477) «1944/1953»

О. А. Довбня

СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ РЕПРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЩОДО СЕЛЯНСТВА УРСР У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Систематизовані й проаналізовані здобутки сучасної вітчизняної історіографії у висвітленні регіонального аспекту репресивної політики радянської держави щодо селянства УРСР у повоєнний період. З'ясовано, що науковці дослідили специфіку застосування каральних заходів щодо селян Луганщини, Наддніпрянщини, Поділля, Чернігівщини, Південної й Західної України, але комплексно не розглянули цей процес на сході України, Житомирщині, Сумщині, в Криму.

Ключові слова: хлібозаготівлі, трудові, паразитичні та антигромадські елементи, громадські вироки, колективізація, депортація.

Систематизированы и проанализированы достижения современной отечественной историографии в освещении регионального аспекта репрессивной политики советского государства в отношении крестьян УССР в послевоенное десятилетие. Установлено, что рассмотрена специфика применения карательных мер в отношении крестьян Луганщины, Поднепровья, Подолья, Черниговщины, Южной, Западной Украины, но комплексно не изучен этот процесс на востоке Украины, Житомирщине, Сумщине, в Крыму.

Ключевые слова: хлебозаготовки, трудодни, паразитические и антиобщественные элементы, общественные приговоры, коллективизация, депортация.

This article analyses the main contributions of modern Ukrainian historiography to the study of the regional aspect of the repressive policy of the Soviet State against the peasantry of the Ukrainian SSR in the postwar decade. It is established that researchers have analyzed the specificities of the repressions against the peasantry of the South, Dnieper, West Ukraine, Chernihiv, Podolia, Luhansk regions, but the specificities of the repressions against the peasantry in eastern Ukraine, Crimea, Zhytomyr, Sumy regions during this period are unexplored.

Key words: grain procurements, work-days, parasitic and anti-social elements, public sentences, collectivization, deportation.

У сучасній вітчизняній історіографії репресивна політика компартійно–радянського режиму щодо селянства України в повоєнне десятиліття висвітлена в різних аспектах¹. Зокрема, одним із них є регіональний аспект. З метою виявлення основних здобутків вітчизняних науковців у його висвітленні, окреслення кола питань, що потребують подальшого опрацювання, систематизуємо наявну літературу, проаналізуємо проблематику праць, погляди і висновки науковців стосовно специфіки репресій проти селян окремих регіонів УРСР. У зв'язку з тим, що в сучасній вітчизняній історичній науці відсутні праці, в яких регіональний аспект застосування компартійно–радянським режимом каральних заходів щодо селян УРСР у 1944–1953 рр. є предметом історіографічного аналізу, розвідка має наукову новизну.

Публікація виконана в рамках комплексної науково–дослідної теми: «Соціум УСРР–УРСР в умовах державного терору радянської доби 1917–1950–х рр. (державний реєстраційний номер – 0114U 007377)», що включена до тематичного плану Інституту історії

¹ Аналіз наукового доробку вітчизняних істориків, в якому висвітлені різні аспекти репресивної складової взаємовідносин між радянською державою та селянством УРСР у повоєнний період, див.: Довбня О. А. Сучасна вітчизняна історіографія репресивної політики радянської держави щодо селянства УРСР у повоєнне десятиріччя / О. А. Довбня // Гілея: науковий вісник. – 2017. – Вип. 126. – С. 67–71.

України НАНУ, та є продовженням висвітлення автором проблематики, пов'язаної з репресивною політикою радянської держави щодо різних категорій населення України, у контексті розвитку сучасної вітчизняної історичної науки.

Аналіз літератури за темою дослідження дає можливість зробити висновок, що специфіка репресивної політики компартійно-радянського режиму щодо селянства в окреслений період висвітлена у більшості регіонів України. Так, застосування каральних заходів щодо колгоспного селянства Поділля відповідно до указів Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві та ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя» від 21 лютого й 2 червня 1948 р. дослідили В. Кононенко [7], П. Кравченко [8], Л. Місінкевич, як у співавторстві з Р. Подкуром [11], так і одноосібно [12], а на Чернігівщині – О. Коваленко й Л. Аскерова [4]. При цьому В. Кононенко вважає, що репресивні дії режиму у вигляді депортацій і попередження про депортацію були детерміновані такими чинниками, як антиколгоспні настрої й низька продуктивність праці у сільському господарстві, Л. Місінкевич і Р. Подкур – політичною нелояльністю селян, що проявлялося в небажанні повертатися до колгоспів та працювати за трудовні. Інші дослідники цієї теми застосування репресивних заходів пов'язують з тим, що сільське господарство залишалося основним джерелом відновлення та розбудови промисловості.

Щодо реалізації указів від 21 лютого та 2 червня 1948 р. у регіонах, то В. Кононенко розповідає про численні порушення положення указів і зведення особистих рахунків на Поділлі, унаслідок чого органи МВС змушені були звертатися до виконавчих комітетів з вимогою переглянути або скасувати громадські вироки, винесені загальноколгоспними або загальними зборами селян. Зі свого боку, Л. Місінкевич і Р. Подкур відзначають формальне ставлення партійно-радянських і господарських керівників, а також сільських активістів Хмельниччини до реалізації указів, пояснюючи це тим, що місцеві керівники та актив намагалися якомога швидше прозвітувати про виконання указів, доводячи свою політичну лояльність, а в окремих випадках кандидатури на депортацію хворих, непрацездатних, «героїв війни», осіб, які перебували у відрядженні в районні установи, висувалися цілком свідомо з розрахунку, що їх відхилять, але формально збори будуть вважатися такими, що відбулися.

Натомість О. Коваленко та Л. Аскерова акцентують, що на Чернігівщини збори, на яких виносилися громадські вироки, проходили по задалегідь визначеному сценарію, де кожен знав свою роль і час ви-

ходу на сцену, а колгоспники перебували під постійним морально-психологічним тиском. П. Кравченко у своїй розвідці акцентує на тому, що не усі селяни Вінниччини підтримували репресивні заходи режиму. Зокрема, бувало, що селяни, у тому числі члени партії, не тільки утримувалися або голосували проти депортації односельців, але й попереджали їх про виселення. Окрім цього, історик відзначає, що на зборах нерідко лунала критика на адресу радянської держави.

Стосовно масштабів репресій, то, за даними В. Кононенка, за період із часу видання указів по липень 1950 р. у Кам'янець-Подільській області було винесено 27,9% громадських вироків від їх загальної кількості по УРСР, а у Вінницькій – відповідно 9,7%. При цьому історик акцентує, що ці показники, як і статистичні дані по Київській та Одеській областям, були найвищими по УРСР. На думку дослідників цієї теми, застосовані каральні заходи проти селянства виявилися ефективними, на деякий час продуктивність праці на селі підвищилася до довоєнних показників, тому дія указів з початку 1950-х рр. обмежувалася переважно попередженнями про можливу депортацію.

Специфіку застосування репресивних заходів проти селян Південно-Західного регіону України у повоєнне десятиріччя розглянув М. Шитюк [22, с. 346–381]. Автор стверджує, що під час голоду 1946–1947 рр. компартійно–радянський режим репресував не тільки так званих крадіїв колгоспного зерна, але й голів колгоспів, яким інкримінували порушення графіка виконання хлібопоставок, зрив хлібозаготівельної кампанії. Щодо особливості реалізації указів від 21 лютого та 2 червня 1948 р. на Півдні України, то М. Шитюк, так само, як і попередні дослідники, указує на численні факти порушення положень указів та зведення особистих рахунків. Окрім цього, історик подає статистичні дані щодо кількості громадських вироків, але не вказує упродовж якого періоду їх було винесено. Слід також зазначити, що його статистичні дані є нижчими, ніж наведені в статті В. Кононенка.

Репресії проти селянства в повоєнні роки на матеріалах Одещини характеризуються у вступній статті першого тому науково-документального видання «Реабілітовані історією. Одеська область» (Одеса, 2010) [15, с. 131–134]. На думку авторів, новий етап репресивної політики радянської держави проти різних категорій населення був детермінований кількома чинниками: розрухою, голодом, бідністю, необхідністю відбудовувати народне господарство країни. А головним приводом для відновлення масових репресій на селі так само, як і в 1920–1930-ті рр., відзначають історики, стали хлібозаготівлі, за невиконання яких до кримінальної відповідальності в першу чергу притя-

гали голів колгоспів. Репресій зазнавали й колгоспники, але їм здебільшого інкримінували так звану «антирадянську агітацію» проти непомірної хлібозаготівлі та інших заходів режиму, а також крадіжки колгоспного майна. Слід додати, що згідно з даними авторів, за кількістю репресованих керівників колгоспів Одещина займала по УРСР перше місце.

Репресивні дії радянської держави щодо селянства Луганщини у перше повоєнне п'ятиріччя стисло характеризує В. Семистяга [16]. Аналізуючи особливості розвитку сільського господарства у цей період, історик відзначає, що посилення репресій співпало з голодом 1946–1947 рр. При цьому, так само, як і на Півдні України, до кримінальної відповідальності за зрив хлібозаготівель масово притягали голів колгоспів, а колгоспникам інкримінували розкрадання державного або господарського майна. Зокрема, за даними В. Семистяги, на Луганщині до кримінальної відповідальності притягли кожного 15-го голову колгоспу, що не могло, на думку дослідника, не занепокоїти ЦК ВКП(б). Так, 14 липня 1947 р. ним ухвалюється постанова, яку 24 липня продубльовано було наказом Генеральної прокуратури «Про неприпустимі факти частоті зміни і необґрунтовану віддачу під суд голів колгоспів». Однак, висновує В. Семистяга, це не зупинило розправу місцевої компартійно–радянської номенклатури над небажаними керівниками колгоспів.

Специфіка життя селянства Наддніпрянщини у повоєнний період стала предметом дослідницької уваги В. Марченко [10]. Авторка, аналізуючи особливості колгоспного життя на регіональному рівні, стисло висвітлює репресії проти селян за невиконання мінімуму трудоднів, розкрадання колгоспного майна. При цьому дослідниця відзначає, що до розкрадання були причетні не тільки рядові колгоспники, але й керівники колгоспів, райвиконкомів та інших державно-партійних структур. Щодо масштабів застосування каральних заходів, то В. Марченко відзначає, що за невиконання мінімуму трудоднів наприкінці 1948 р. з Дніпропетровської області депортували 678 осіб, з Київської – 520, Кіровоградської – 404, Запорізької – 208, Полтавської – 181 особу, а за розкрадання колгоспного майна у 1951 р. органами прокуратури УРСР було притягнуто до кримінальної відповідальності у Полтавській області 532 особи, а в Кіровоградській – 439 осіб. Для розуміння масштабів репресій, згідно з даними автора наприкінці 1948 р. загалом з УРСР депортували приблизно 9 тис. осіб, а органи прокуратури УРСР в 1951 р. притягли до кримінальної відповідальності за розкрадання колгоспного майна усього 8 976 осіб.

Помітне місце в регіональній історіографії репресивної політики компартійно-радянського режиму щодо селянства УРСР займають публікації, в яких цей процес простежується в Західній Україні. Так, репресивну складову суцільної колективізації в даному регіоні висвітлюють О. Гаврилюк [1], П. Когут [6; 5], О. Малярчук [9], Р. Шляхтич [23], М. Сеньків, як одноосібно [18; 17; 19], так і в співавторстві з Н. Рожик [14]. При цьому О. Гаврилюк та П. Когут вважають, що репресії проти західноукраїнського селянства були засобом вирішення економічних проблем. Зокрема, на думку П. Когута, депортовані з регіону на спецпоселення селяни освоювали Далекий Схід, Крим, середньоазійські республіки.

Зі свого боку, М. Леськів, досліджуючи впровадження на західноукраїнських землях радянської моделі колективного господарювання, звертає увагу, що цей процес у регіоні розпочався в 1947 р., а під час його проведення широко використовувався примус, погрози, залякування, шантаж, провокації й така форма репресій, як депортації. Натомість О. Малярчук виділяє два етапи колективізації західноукраїнського села: 1944–1947 рр. і 1948–1950 рр. Аналізуючи механізм її здійснення, він відзначає, що на першому етапі режим застосовував такі форми репресій, як фізичні розправи й депортації, а на другому почав залучати до розправи над селянами правоохоронні органи й війська. Р. Шляхтич же наголошує, що репресії проти селян здійснювалися як в межах оперативно-слідчої роботи, так і в ході військово-чекістських операцій, а загалом усе відбувалося згідно з директивами ЦК КП(б)У.

Щодо наукового доробку М. Сеньківа, то обстоюється думка, що утвердження репресивної системи в регіоні було однією з найважливіших соціально-політичних передумов колективізації, яка, зі свого боку, була інструментом утвердження компартійно-радянського режиму. Разом це суттєво впливало на темпи та методи проведення колективізації, а її прискоренню була підпорядкована депортаційна операція 1944–1947 рр. У результаті, відзначає М. Сеньків, зі споконвічних етнічних земель депортували найбільш національно свідому частину українського народу, що підірвало визвольний рух, який мав антиколгоспну спрямованість. Стосовно форм та методів проведення колективізації, то так само, як і попередні дослідники, він підкреслює, що влада вдавалася до різних засобів тиску: податковий прес, погрози, залякування, шантаж, провокації, ліквідація хуторів, депортація, вбивства. Особливо ж підступні провокації щодо непокірних селян, акцентує М. Сеньків, здійснювали спецгрупи МДБ, які видавали себе за військові підрозділи УПА.

У низці досліджень вітчизняних науковців розкривається специфіка репресій радянської держави проти селянства в окремих регіонах Західної України в повоєнний період. Зокрема, репресії проти селян Закарпаття висвітлює О. Довганич [2], наголошуючи що основній масі інкримінували «антирадянську» або «антиколгоспну агітацію».

У статті І. Сушик [20] та у першому розділові першої книги науково-документального видання «Реабілітовані історією. Волинська область» (Луцьк, 2010) [13] йдеться про застосування репресивних заходів проти селян Волині. Зокрема, автори відзначають, що основною їх формою були депортації родин так званих «куркулів», як в межах УРСР, так і до Сибіру.

Репресивна політика компартійно-радянського режиму щодо заможного буковинського селянства в 1940–1947 рр. розглядається І. Фостієм [21]. Історик відзначає, що основними формами репресій було притягнення до кримінальної відповідальності за невиконання хлібозаготівлі, позбавлення виборчих прав і конфіскація майна.

Зі свого боку, А. Жив'юк, аналізуючи репресивну складову колективізації на Рівненщині, визначає, що її основною формою була ліквідація хуторів і депортація селянських родин у східні та південні області УРСР [3].

Таким чином, спираючись на науковий доробок вітчизняних дослідників, в якому висвітлюється регіональний аспект репресивної політики компартійно-радянського режиму щодо селянства в повоєнний період, можна зробити висновок, що, незважаючи на розруху, злидні, голод 1946–1947 рр., нестачу робочих рук на селі, радянська держава за допомогою застосування каральних заходів проти колгоспного селянства вирішувала економічні проблеми, зокрема, відбудовувала промисловість та забезпечувала безкоштовною робочою силою найбільш трудомісткі ділянки промислового виробництва у віддалених місцевостях, а колгоспники пережили друге розкуркулення. Що стосується селян західноукраїнських земель, то репресії проти них були засобом вирішення режимом двох питань – придушення національно-визвольного руху й розв'язання економічних проблем.

Аналіз сучасної вітчизняної історичної літератури, в якій висвітлюється даний аспект, показав, що предметом дослідницької уваги є такі питання, як репресивна політика радянської держави під час голоду 1946–1947 рр., специфіка реалізації указів Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві та ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя» від 21 лютого та 2 червня 1948 р., репресивна складова суцільної колективізації на західноукра-

їнських землях. Щодо перспектив розвитку регіональних студій цієї проблеми, то бракує комплексних досліджень та історико-статистичних розвідок. Окрім цього, у поле зору вітчизняних науковців не потрапили регіональні особливості репресій проти селянства Східної України, Житомирщини, Сумщини, Криму в окреслений період.

Бібліографічні посилання

1. Гаврилюк О. Н. Репресії тоталітарного режиму як засіб вирішення економічних проблем західноукраїнського села (кінець 40-х – початок 50-х рр.) / О. Н. Гаврилюк // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки: Матеріали міжнародної наукової конференції (15-16 вересня 1994 р.). – К.: [б. в.], 1998. – С. 111–119.
2. Довганич О. Д. Репресії проти громадян за антирадянську та антиколгоспну агітацію / О. Д. Довганич // Реабілітовані історією. Закарпатська область. У двох книгах / О. Д. Довганич, О. В. Хланта, О. М. Корсун. – Ужгород: ВАТ Вид-во «Закарпаття», 2003. – Т. 1. – С. 116–121.
3. Жив'юк А. Суцільна колективізація і зселення хуторів як інструмент примусової радянзації західних областей УРСР / А. Жив'юк // Реабілітовані історією. Рівненська область / Упорядники О. А. Білоконь, Р. П. Давидюк, А. А. Жив'юк (керівник) та ін. – Рівне: ПП ДМ, 2014. – Кн. 4. – С. 5–16.
4. Коваленко О. Спецпереселенський проект М. Хрущева (до історії виконання Указів Президії верховної Ради СРСР 21 лютого та 2 червня 1948 р. про виселення селян, які не виконали мінімум трудовнів, на Чернігівщині) / О. Коваленко, Л. Аскерова // Реабілітовані історією. Чернігівська область / Упорядники: О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2012. – Кн. 4. – С. 9–22.
5. Когут П. В. Запровадження колгоспної системи в західних областях України (1944–1953 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / П. В. Когут. – Львів, 2000. – 243 с.
6. Когут П. В. Колективізація в західноукраїнському селі / П. В. Когут. – Львів, 2000. – 80 с.
7. Кононенко В. Репресивна політика радянської влади проти селян Поділля в кінці 40-х рр. XX ст. / В. Кононенко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. – 2003. – Вип. 5. – С. 134–137.
8. Кравченко П. М. Указ 1948 року як засіб репресивної політики радянського режиму / П. М. Кравченко // Вінниччина: минуле та сьогодення. Кращі дослідження: матеріали XXVI Вінницької наукової історичної краєзнавчої конференції (Вінниця, 10-11 жовтня 2014 р.). – Вінниця, 2014. – С. 266–272.
9. Малирчук О. Тоталітаризм проти західноукраїнського села: монографія / О. Малирчук. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 228 с.
10. Марченко В. О. Колгоспне виробниче життя селян Наддніпрянщини у повоєнний період (1945 – початок 1950-х рр.) / Марченко В. О. // Наддні-

пряняська Україна: історичні процеси, події, постаті. – 2011. – Вип. 9. – С. 231–240.

11. Місінкевич Л. Репресії як метод підвищення продуктивності праці колгоспників Поділля (на прикладі виконання Указу від 21 лютого 1948 р. про виселення селян, які не виконали мінімуму трудоднів) / Л. Місінкевич, Р. Подкур // Реабілітовані історією. Хмельницька область / Упорядники: Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур. – Хмельницький: ТОВ «Поліграфіст-2», 2012. – Кн. 4. – С. 10–26.

12. Місінкевич Л. Л. Репресії проти селянства Хмельниччини як метод підвищення продуктивності праці в колгоспному виробництві 1948 р. / Л. Л. Місінкевич // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Історичні науки. – 2013 – Вип. 6. – С. 426–434.

13. Реабілітовані історією. Волинська область / Укладачі: М. М. Кучерепа (керівник), В. В. Вісин, М. Г. Коц та ін. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – Кн. 1. – С. 86–89.

14. Рожик Н. С. Західноукраїнське село: колективізація селянських господарств (1944–1952 рр.) / Н. С. Рожик, М. В. Сеньків // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. – 2015. – Т. 23, Вип. 23. – С. 117–125.

15. Савченко В. А. Репресії на Одещині / В. А. Савченко, О. В. Гонтар, Е. П. Петровський // Реабілітовані історією. Одеська область / Упорядники Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський. – Одеса: АТ «ПЛИСКЕ», 2010. – Кн. 1. – С. 15–217.

16. Семистяга В. Розвиток сільського господарства на Луганщині в перше повоєнне п'ятиліття (історичний аспект) / В. Семистяга // Бахмутський шлях. – 2008. – № 1-2. – С. 131–144.

17. Сеньків М. В. Дії більшовицького режиму зі створення соціально-політичних передумов суцільної колективізації західноукраїнського села (1944–1947 рр.) / М. В. Сеньків // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки. – 2011. – Вип. 17. – С. 178–185.

18. Сеньків М. В. Колективізація західноукраїнського села 40 – початку 50-х рр. XX ст.: дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / М. В. Сеньків. – Донецьк, 2008. – 462 с.

19. Сеньків М. В. Радянські форми та методи колективізації західноукраїнського села (1944–1952 рр.) / М. В. Сеньків // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. 35. – С. 167–173.

20. Сушик І. В. Колективізація Волині: насилля й спротив повоєнних років / І. В. Сушик // Український селянин. – 2010. – Вип. 12. – С. 315–318.

21. Фостій І. Репресії комуністичної влади проти заможного буковинського селянства у 1940–1947 рр. / І. Фостій // Реабілітовані історією. Чернівецька область. У трьох книгах / Гол. ред. І. П. Фостій. – Чернівці: Чернівецька обласна друкарня, 2010. – Кн. 2. – С. 21–27.

22. Шитюк М. М. Масові репресії проти населення півдня України в 20–50-ті роки XX століття / М. М. Шитюк. – К.: Тетра, 2000. – 534 с.

23. Шляхтич Р. П. Терор проти західноукраїнського селянства в контексті колективізації в післявоєнне десятиліття / Р. П. Шляхтич // Український селянин. – 2008. – Вип. 11. – С. 349–351.

Надійшла до редколегії 20.10.18.

УДК 373.5.016:94 (47+477)

Ж. Б. Забірна, В. І. Кабанов

КЗО «НВК №57» ДМР

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

ВИВЧЕННЯ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ 1861 Р. НА УРОКАХ ІСТОРІЇ В РАДЯНСЬКІЙ ТА СУЧАСНІЙ ШКОЛІ

У запропонованій статті зроблено спробу проаналізувати та порівняти вивчення теми «Селянська реформа 1861р.» в середній школі в радянський час та у сучасній українській загальноосвітній школі.

Ключові слова: буржуазна реформа, 1861 р., Російська імперія, Україна, Катеринославщина, селяни, поміщики, Д.П. Пойда, модернізація, соціокультурний підхід в історії, педагогічні технології, дидактичне забезпечення.

В предложенной статье сделана попытка проанализировать и сравнить изучение темы «Крестьянская реформа 1861г.» в советской средней школе и в современной украинской школе.

Ключевые слова: буржуазная реформа, 1861 г., Российская империя, Украина, Екатеринославщина, крестьяне, помещики, Д.П. Пойда, модернизация, социокультурный подход в истории, педагогические технологии, дидактическое обеспечение.

In the proposed article, an attempt was made to analyze and compare the study of the theme "Peasant reform in 1861" in the secondary school in Soviet times and in the modern Ukrainian high school.

Key words: bourgeois reform, 1861, the Russian empire, Ukraine, Yekaterinoslavshchina, peasants, landowners, D.P. Poida, modernization, sociocultural approach in history, pedagogical technologies, didactic support.

Зважаючи на те, що селянська реформа 1861 р. є однією з центральних подій життя українського суспільства другої половини ХІХ ст., вивчення цього питання в школі має достатньо ґрунтовну методологічну базу в працях учителів, методистів та науковців. Цікавим буде простежити зміни парадигм у викладанні вищезазначеної теми в радянській школі та в сучасній українській. В радянських підручниках матеріал викладався, звичайно, з точки зору марксистсько-ленінської теорії про соціально-економічні формації та теорії класової боротьби,

а причини реформи розкривалися крізь призму революційної ситуації 1859–1861 рр. Фактично це є адаптований переказ праць В. Леніна «Аграрне питання в Росії в другій половині XIX ст», та «Селянська реформа і пролетарсько–селянська революція». Відповідно головними висновками учнів повинні були стати, по–перше, переконання про вплив феодально–кріпосницьких пережитків на процес розвитку капіталізму в сільському господарстві, по–друге, демонстрація в дії теорії класової боротьби та неминучості перемоги пролетарської революції. Незалежно від того, до яких дій вдавалися дворяни–поміщики, вони б не уникнули революції, а 1861р. породив 1905 р. Основними причинами реформи називають страх царя Олександра II та поміщиків–кріпосників перед селянськими бунтами та розвиток капіталізму в Росії. Наводиться відома цитата Олександра II: «Існуючий порядок володіння душами не може лишатись незмінним. Краще скасувати кріпосне право згори, ніж дочекатись того часу, коли воно само собою почне скасовуватися знизу» [15, с. 18].

У радянському шкільному курсі майже відсутні згадки про особливості проведення реформи в національних районах Російської імперії, за виключенням, згадки про те, що розміри селянських наділів в чорноземних губерніях були значно меншими ніж в нечорноземних. Дидактичним забезпечення уроку був наступний ілюстративний матеріал: карикатури на реформу: «Перехід з кріпацького стану в тимчасовозобов'язане», тобто у вир, та вовк, який промовляє селянам: «Я, панове, особливо люблю вас, тому що я сам поміщик вашої губернії», а також, картина «Читання селянами Маніфесту про звільнення», що відображає переважно розпач, сарказм та гнів на обличчях. Звичайно, реформа, що була підготовлена губернськими комітетами та центральними урядовими установами, була розроблена поміщиками в їх же інтересах. Тексти супроводжували цитати Леніна про розорення, жебрацтво, приниження селян після реформи. Для закріплення основних положень реформи пропонувалось заповнити таблицю, яка відбивала буржуазні риси реформи та пережитки кріпацтва, що збереглися після її проведення. Основним поняттями та термінами були такі як: буржуазна реформа, відрізки ланів, тимчасовозобов'язаний стан, викупні платежі, феодально–кріпацькі пережитки. Радянські підручники також надавали можливість працювати з історичними джерелами, а саме, витягом з «Положення 1861 року про селян».

Принциповою відмінністю української середньої школи стало урізноманітнення підруничкової бази та відхід від узагальненої та обов'язкової методології. Це, з одного боку, ставить перед вчителем нові вимоги, серед яких необхідність постійного теоретичного зрос-

тання та методичного зростання, а з іншого боку, розкріпачення у методах викладання, свободі вибору підручника, навіть можливість викладання за авторським підручником.

Розглядаючи вивчення запропонованої теми в українській школі зазначимо, що змінився сам понятійний апарат. На зміну поняттю «суспільний клас» прийшло поняття «соціального стану», який згідно визначенню соціолога Е. Гідденса є формою стратифікації, в якій нерівність між індивідуумами закріплено законом. До сутнісних соціально-психологічних ознак «соціального стану» Е. Гідденс відносить: 1) наявність специфічних прав і соціальних функцій, закріплених юридично; 2) успадкування станових прав від народження; 3) об'єднання в станові організації; 4) наявність специфічного менталітету та свідомості; 5) право на самоврядування та участь у роботі органів центрального державного управління; 6) зовнішні ознаки (одяг, зачіска, прикраси) Отже, соціальний (суспільний) стан – це велике угруповання людей, котрі умовно об'єднані правовим та економічним становищем у соціальній ієрархії, тобто структурі суспільства [5, с. 65].

Як відомо, сприймання реформи не було однозначним ні серед селянства, ні серед представників дворянства. Історія і життя набагато складніше того кліше, що пропонувала марксистсько–ленінська ідеологія, яка суттєво спростила та схематизувала історію впровадження реформи 1861 р., обрубуючи «зайве», що не вкладалося в шати класово–ідеологічної фразеології. Звістка про звільнення селянами сприймалась по–різному. Стосунки між паном та селянином, що склалися на основі патерналізму, багато в чому залежали від різних факторів. Так на Правобережжі, де основну масу поміщиків складали поляки, на соціальні проблеми накладалися етнічні та релігійні, і взаємини між селянами та поміщиками були значно більш напруженими, ніж на Лівобережжі та Півдні. Не можна однозначно сприймати тезу, щодо антифеодальної спрямованості селянських виступів. Традиційно вони трактувалися як виступи проти залишків феодалізму. Але такі виступи дуже часто траплялися в поміщицьких господарствах, котрі переходили на капіталістичні методи. Тобто, в даному випадку «селянський рух був об'єктивно спрямований проти капіталізації та інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, проти капіталістичних форм господарювання в цілому, і в цьому, перш за все, проявлялася його глибинна антикапіталістична природа. Виступи селян в цьому плані носили антикапіталістичний, тобто «реакційний» характер» [9, с. 109], доводить історик О. В. Михайлюк в роботі «Взаємини між селянами та поміщиками в українських губерніях Російської імперії на початку XX ст.».

Він же звертає увагу на те, що питома вага селянського землеволодіння постійно збільшувалась, а поміщицького зменшувалась, звідки висновок, що земельний голод був спричинений тим, що збільшення селянського землеволодіння відставало від зростання населення. Аграрне перенаселення було однією з найхарактерніших ознак господарського стану села у пореформені десятиліття, що на практиці суб'єктивно сприймалося як малоземелля. Історія XIX ст. викладається з позицій теорії модерності. І земельна власність для людини того часу не була лише предметом правових і майнових відносин, а охоплювала більш широке коло явищ, у тому числі світоглядних, емоційних, символічних тощо. Про феномен психологічної прив'язаності українського селянина до землі згадує в своєму підручнику Ф.Г. Турченко, пов'язуючи його з унікальною родючістю українських чорноземів, тим що селяни були недостатньо фахово підготовлені до виснажливої роботи в промисловості й до життя у місті взагалі. [14, с. 191]. Тому і після скасування кріпацтва українські селяни набагато повільніше розлучалися з хліборобством, звичайно продовжуючи працювати у поміщицьких маєтках. Здебільшого, господарюючи у традиційний спосіб, вони природно уникали контактів із містом, з його зростаючим промисловим виробництвом. Серед наслідків реформи можна відзначити вагомі зміни, що відбулися в соціальній структурі українського суспільства, коли зростання промисловості потягло за собою зростання у кількісному відношенні російськомовне населення в українських містах.

Історик Ю.П. Присажнюк зазначає, що «міграційні потоки, що збільшилися після проведення реформи суттєво позначалися як на традиційних етнічних територіях, так і «колонізованих» окраїнах. Вони, врешті-решт, серйозно змінювали не тільки географію розселення української спільноти, а й пожвавлювали економічний розвиток регіонів, вносили розмаїття в повсякденне життя їх мешканців».[10, с. 84] Ще однією характерною особливістю реформи, що обумовила суттєву різницю між російськими та українськими регіонами Російської імперії, було виділення двох головних форм землеволодіння: приватної та громадської. На відміну від Росії, де понад 95% селян перебували в громаді («миру», «общині»), в Україні громадські володіння були рідкістю. Понад 80% селян Правобережжя й близько 70% Лівобережжя вели одноосібне господарство [13, с. 29]. Внаслідок цього більшість українських селянських сімей отримувала індивідуальне право на землю й несла особисту відповідальність за сплату за неї боргу. Це сприяло зміцненню прив'язаності селянства до приватної власності, що і відрізняло українських селян від російських.

Одним з провідних завдань сучасного педагога є формування критичного мислення на уроках історії, вміння учнів встановлювати причинно–наслідкові зв'язки історичних подій. Тема реформи 1861 р. дає можливість простежити багатозаровість тих соціальних процесів, що відбувалися на селі. Реформа 1861 р. чітко окреслила вектори протистояння між окремими групами сільського населення: а) між поміщиками і селянами; б) колишніми державними селянами, які швидко й охоче засвоювали капіталістичні засоби ведення господарства, та колишніми кріпосними, що сплачували більший викуп і отримували менші земельні наділи; в) між купецтвом і лихварями й незаможним селянством. Через це відбулася концентрація земельних угідь у руках заможних селян та появилися куркулі–банкіри. Відмінністю «малоросійських» губерній стає наявність значного прошарку заможного селянства: 491,7 тис. дворів (16,5%) володіли 7 млн. 335 тис. десятин (37%) всієї надільної землі [13, с. 30].

Одним з провідних напрямків вивчення історичного матеріалу в школі стає соціальна історія, що вивчає умонастрої окремої людської особистості, групи або верстви. Об'єктом вивчення є досвід, позиція, поведінка, соціальні та комунікативні взаємовідносини, соціальні рухи, а також соціальні передумови та наслідки політичних, культурних, економічних явищ. Соціальна історія знаходить відображення в дидактичній базі підручників. Так в підручнику з історії України для 9 класу колективу авторів: І. О. Бурнейко, Г.М.Хлібовської, М.Є. Крижановської, О.В. Немчук наводяться спогади поміщика Кошелева щодо впровадження реформи [3, с. 116]. О. П. Рєєнт та О.В. Малій у своєму підручнику наводять біографічні факти українців, членів Головного комітету, що брали безпосередню участь в розробці реформ – В.В. Тарновського та Г.П. Галагана, та документ, що характеризує роботу Чернігівського комітету з розробки положень реформи [12, с. 123]. Ставлення до реформи селянства за допомогою художнього слова, залучаючи твори І.С. Нечуя–Левицького, яскраво характеризує підручник В.С. Власова [4, с. 134], він же наводить відому карикатуру з українського сатиричного журналу «Шершень» (1906 р.) [4, с. 131].

Соціальну історію доречно вивчати, застосовуючи на уроках красназавчий матеріал, що дає можливість залучити учнів ще й до дослідницької роботи. На нашу думку під час такої дослідницької роботи учням варто рекомендувати звернення до наукових монографій з аграрного питання. Найбільш ґрунтовно питання, щодо проведення селянської реформи на Катеринославщині, висвітлені в роботі знаного дніпропетровського вченого професора Д. П. Пойди «К вопросу о подготовке и ходе реформы 1861 года в Екатеринославской губернии» [11].

Автор прагнув показати як практично готувалась та проводилась реформа 1861 р. у слабо населеній чорноземній степовій губернії, поміщики якої були зацікавлені в тому, щоб реформа зберегла за ними цінні чорноземні землі і забезпечила їх дешевими робочими руками. Хоча в даній роботі соціальна історія не є головним об'єктом дослідження, тут представлено багато фактів, завдяки яким можна скласти уявлення про зміни, що відбувалися у ставленні різних верств до процесу ліквідації кріпацтва. Дослідник в своїх працях вказував на той факт, що аграрна реформа в Росії здійснювалась не на базі єдиного законодавчого акту, а із застосуванням цілої низки регіональних нормативно-правових настанов. Зокрема, в українських губерніях пореформенне перевлаштування селян відбувалося на засадах трьох різних «Положень», причому лівобережні губернії були прив'язані до південноросійських чорноземних губерній – Білгородської та Курської.

Переважаюча більшість поміщиків Катеринославщини сприйняла реформу як обмеження своїх прав, але одночасно вона породила і велику активність правлячої верстви. Д.П. Пойда наводить факт про те, що 28 грудня 1857 р. жандармський офіцер М.К. Риндін повідомив шефу корпусу жандармів, що багато катеринославських поміщиків звернулися до нього з приводу підготовки секретного розпорядження і висловлюють думку про необхідність наслідування прикладу центральних губерній, і що для посилення спокою корисніше самим поміщикам випередити селян, гадаючи, що цим отримують від них велику довіру, й останні спокійніше будуть очікувати подальших розпоряджень уряду. Дворяни звернулися до губернатора за дозволом зібратися, щоб обговорити це питання [11, с. 87]. Щодо майбутньої реформи серед дворянства Катеринославщини можна простежити дві позиції – реакційну, що представлена проектами, які пропонував виконувач обов'язків губернського маршалка (очільника дворянства) Г.В. Нечаєв, він звернувся до міністра внутрішніх справ з доповідною запискою, де вказував на необхідність залишити поміщицьких селян у кріпосному стані ще на 30 років [1, арк. 38, 42]. Його програма зводилась до того, щоб змінити форму, але залишити сутність кріпосного права [11, с. 87]. Про недоречність наділення селян землею говорив і катеринославський повітовий маршалок І.М. Миклашевський. Він вважав, що це могло призвести в майбутньому до відмови селян працювати на поміщиків, наголошуючи: «Коли земля селянська відокремитися від поміщицької й повним розпорядником її будуть самі селяни, – то неминуче наступить безлад, який призведе до збитків як селян, так і поміщиків» [6, с. 141–142]. В проектах вартість відведеної землі визначали за найвищою ціною. Член фінансової комісії Я.Я. Савельєв у спе-

ціальній записці, вказував на задовільні побутові та господарські умови, в яких перебували кріпосні селяни Катеринославської губернії, а тому вважав, що для нормального існування для них буде достатнім наділ землі площею дві десятини [2, арк. 30–35]. Для порівняння: в середньому норми становили від 3 до 6,5 десятин на ревізку душу в південних і від 3 до 4,5 десятин у лівобережних губерніях. Тільки на Правобережжі, де українські селяни перебували під гнітом польської шляхти, уряд роздавав їм наділи на 18% більші, ніж вони мали до 1861 р. (чим він намагався привернути селян на свій бік).

Була і ліберальна позиція, що панувала серед членів «Піквіського клубу», який виник у 1858 р. завдяки М.П. Балліну (у 1858 р. заступник голови Катеринославської губернської палати кримінального суду), В.М. Слагіну (учасник Кримської війни, письменник), М.М. Стопановському (доповідач Катеринославського губернського правління). Члени клубу виступали за необхідність безумовного звільнення селян. На думку Г.К. Швидько, поява названого клубу в умовах загального очікування та суспільного піднесення в кінці 50–х рр. XIX ст. була однією з ознак розбурханого життя в Катеринославі [16, с. 34].

Знайомство з різними проектами та настроями, що панували в тогочасному суспільстві, дає можливість застосовувати на уроках метод моделювання та імітації. Сутність його зводиться до з'ясування шляхів розвитку конкретних явищ за умов, відмінних від реально існуючих, але припустимих. Цей спосіб моделювання дозволяє передбачити не лише варіанти розвитку таких явищ і поміркувати про сприятливий чи несприятливий хід їх еволюції, а також дає розуміння того, чому реальний процес був саме таким, а не іншим. І хоча радянський підхід до вивчення теми та сучасний не можна вважати відверто антагоністичними, сучасні методи та концепції дають можливість перейти від методу пояснювально-ілюстративного та програмованого навчання, що переважно використовувався в радянській школі, до застосування активних форм роботи на уроках, творчого засвоєння школярами навчального матеріалу, формування критичного мислення, втілення особистісно-зорієнтованих, розвивальних технологій навчання.

Бібліографічні посилання

1. Дніпропетровський національний історичний музей. Відділ рукописів. Справи Катеринославського губернського маршалка дворянства 1834–1858 рр. Арх. 484.
2. Дніпропетровський національний історичний музей /Матеріали щодо селянської реформи 1861 р. Роки 1858–1859. Арх. 489.

3. Бурнейко І.О., Хлібовська Г.М., Крижановська М. Є., Наумчук О.В. Історія України: підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів. – Тернопіль: Астон, 2017. – 296с.

4. Власов В.С. Історія України: підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів / В. С. Власов. – Київ: Літера ЛТД, 2017. – 304 с.

5. Гидденс Э. Социология. Глоссарий: основные понятия и важнейшие термины / Э. Гидденс. – М.: Эдиториал УРСС, 1999. – 704 с.

6. Доброгорська Н.В. Позиції катеринославського дворянства в обговоренні селянської реформи 1861 р. / Н.В. Доброгорська // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Д.: НГУ, 2008. – Вип. 5. – С. 136–146.

7. Кочергін І. О. Катеринославське дворянство в умовах трансформації соціальних відносин (друга половина XIX – початок XX ст.) дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. На правах рукопису. / І. О. Кочергін. – Дніпро, 2016, – 449с.

8. Молок А.І. Изучение истории СРСР в 9 классе. Підручник. – М.: Академия педагогических наук, 1959. – 220с.

9. Михайлюк О. В. Взаємини між селянами та поміщиками в українських губерніях російської імперії на початку XX ст. / О. В. Михайлюк // Питання аграрної історії України та Росії, матеріали дев'ятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. – Дніпропетровськ: ДГУ, 2012. – С.104-112.

10. Присяжнюк Ю. П. Українське село другої половини XIX – початку XX ст.: ще раз про межі модернізації / Ю. П. Присяжнюк // Питання аграрної історії України та Росії матеріали дев'ятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. – Дніпропетровськ: ДГУ, 2012. – С. 80-87.

11. Пойда Д.П.. К вопросу о подготовке и ходе реформы 1861 года в Екатеринославской губернии / Д. П. Пойда // Научные записки Днепропетровского государственного университета. – К.: Изд-во КГУ, 1954. – Т. 42. – Вып. 2. – С. 85–106.

12. Малий О. В. Історія України: підручник для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. В. Малий, О. П. Рєєнт. – К.: Генеза, 2017. – 272 с. :

13. Панченко П.П. Скасування кріпацтва(1861р.), як засіб соціально економічної модернізації Російської імперії / П. П. Панченко, С. С. Падалка // Український селянин: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Велика реформа 1861 року». – Черкаси, 2001. – С. 26–30.

14. Турченко Ф.Г. Історія України для 9 класу: підручник / Ф. Г. Турченко. – К.: Генеза, 2009. – 349с.

15. Федосов И.А. История СРСР для 9 класу: ученик / И. А. Федосов. – М.: Просвещение, 1990. – 217 с.

16. Швидько Г.К. Катеринославський Піквікський клуб (1858–1860) / Г.К. Швидько.– Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2003. – 147 с.

Надійшла до редколегії 22.10.18.

АГРАРНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. У ФОНДОВІЙ КОЛЕКЦІЇ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ БІБЛІОТЕКИ

Досліджено аграрну історію України з огляду та аналізу книжкових пам'яток. Розглянуто комплекс видань за змістом, хронологічними межами, авторським складом та видавничими ознаками.

Ключові слова: аграрна історія, книжкові пам'ятки, фондові колекції, Катеринославщина.

Исследована аграрная история Украины через обзор и анализ книжных памятников. Рассмотрено комплекс изданий по содержанию, хронологическим рамкам, авторским составом и издательским признакам.

Ключевые слова: аграрная история, книжные памятники, фондовые коллекции, Екатеринославщина.

Agrarian history of Ukraine is studied according to book memorials. A complex of publications according to their content, chronological limits, authors and publishing features are analyzed.

Key words: agrarian history, book memorials, book collections, Katerinoslav region.

Аграрна історія є одним з напрямків історичних дисциплін, що висвітлює становлення та розвиток сільськогосподарського сектору у різні історичні періоди. Господарська історія українських земель другої половини ХІХ – початку ХХ ст. розкриває економіку країни у період феодално-кріпосницької системи та зростання капіталістичних відносин. Історичні аспекти аграрних наук постійно привертають увагу науковців. Державний аграрний сектор, його розвиток, особливості та характерні риси всебічно висвітлювались багатьма дослідниками у різні історичні періоди. У ДНУ імені Олеся Гончара таким дослідником був вчений-історик, професор Д.П. Пойда, чий творчий доробок присвячений селянській реформі 1861 р. та історії селянського руху на Правобережній Україні у другій половині ХІХ ст. [1, с. 218–228; 6; 7, с. 50–51].

Дана тематика привернула нашу увагу з погляду висвітлення книжкових пам'яток сільськогосподарської галузі як першоджерел у процесах дослідження аграрної історії України та періодів її розвитку. Стаття є актуальною з питань виявлення та аналізу колекції сільсько-

господарської літератури XIX – початку XX ст. у фондовому зібранні університетської бібліотеки. Автором опрацьовано близько 50 видань, які є національним надбанням.

Свою історію наукова бібліотека розпочала у 1918 р. під час відкриття у Катеринославі приватного університету. Перший документ новоствореного вищого навчального закладу «Устав Екатеринославского университета», датований серпнем 1918 р., містить параграф, присвячений створенню бібліотеки. Початкові фонди нараховували близько 1 тис. примірників. Основу університетського зібрання початку XX ст. складали книжкові та періодичні колекції бібліотек навчальних закладів Катеринославщини XIX ст., дарунки від різних установ та закладів, приватних осіб. Зібрання є цінним та унікальним за змістом, хронологічними межами, дарчими написами, власними печатками та видавничим сигнетом (емблемою). Відділ рідкісних видань НБ ДНУ імені Олеся Гончара зберігає понад 30 тис. багатогалузевих та багатомовних видань різноманітного формату, широкого читачького спрямування, шедеврів друкарського мистецтва. Комплекс аграрних наук представлений окремим розділом в інформаційно-довідкових апаратах. Кількість видань зазначеної тематики складає близько однієї тисячі примірників російською та українською мовами [5].

Стан та наявність галузевих видань у катеринославських бібліотеках тісно пов'язані з економічною ситуацією та державними реформами, що вимагали професійних кадрів, фахівців сільського господарства. З метою підготовки кадрів та підвищення фахового рівня важлива роль відводилась видавничій книжковій справі. Книжкові пам'ятки XIX – початку XX ст. можна поділити на загальні праці, що всебічно висвітлюють процес розвитку аграрного сектору імперської держави, мемуарну літературу (спогади, листування), популярні видання. До першої групи видань належить «Обозрение современного сельского хозяйства в России «по достоверным источникам»» (1874 р.), укладачем якої був земський та освітній діяч, член Новгородського комітету про поліпшення побуту поміщицьких селян, автор статей з суспільних питань XIX ст. В.О. Володимирський. Незадовго до смерті діяч підготував розпорядження про скасування боргів селянам свого маєтку. У невеличкій за обсягом книзі (71 стор.) цінними є матеріали, присвячені лісівництву Новомосковського повіту Катеринославської губернії. Видання має гарно оздоблену палітурку, яка збереглася до наших часів, і містить печатку «Основной библиотеки Екатеринославского реального училища».

Огляд видавничої продукції другої половини XIX ст. варто продовжити київським виданням українського архівіста, історика, етног-

рафа І.П. Новицького «Очерк истории крестьянского сословия» (1876 р.). Під час співпраці з Південно-Західним відділом Російського географічного товариства, він отримав унікальні матеріали, що увійшли до книги. Автор звертає увагу на проблеми аграрної історії українських земель, висвітлює історію селянства та української еліти часів козацтва, обґрунтовує власні погляди на колонізацію українських земель [2, с. 452].

Підвищений інтерес викликає двотомне видання 1876 р. дійсного статського радника, громадського діяча, фундатора кооперативного руху, князя О.І. Васильчикова «Землевладения и земледелие в России и других европейских государствах». Автора цікавило два аспекти: стан землі і порядок користування та життєві умови народу. Подано ґрунтовні історичні довідки з розвитку аграрних наук Франції, Англії, Німеччини. Пізнавальними є матеріали про земельні ділянки українських гетьманів у XVIII ст. та царські дарування українських земель російським підданним. У книзі подано відомості про Катеринославську губернію. Цікавою є двотомна праця відомого економіста, доцента політекономії Санкт-Петербурзького лісового інституту Л.В. Ходського «Земля и земледелец» (1891 р.). Автор використовує архівні матеріали з метою висвітлення питань про систему податків, чинш та особливості розвитку господарства у XIX ст.

На початку XX ст. з друку виходять три перевидання книги відомого вченого-аграрія та економіста, майбутнього академіка П.П. Маслова «Аграрный вопрос в России» (1906 р.). Обсяг (462 стор.) та вартість (2 крб. 50 коп.) відповідають високому науковому рівню викладу матеріалів. У праці вміщено цікаву інформацію про стан врожаїв, заробітну платню та вартість земельних ділянок в різних губерніях Російської імперії, у тому числі в Катеринославській. Книги О.В. Пешехонова, економіста, політичного діяча, міністра продовольства Тимчасового уряду 1917 р., привертали увагу видавців. Так, його праця «Земельные нужды деревни и основные задачи аграрной реформы» (1906 р.) витримала три видання [3, с. 321-326].

Серед творчого доробку українських економістів XIX – початку XX ст. слід відзначити книгу академіка УАН, професора В.А. Косинського «К аграрному вопросу» (Одеса, 1906 р.). Підготовлена праця є результатом багаторічної наукової роботи вченого з проблем розвитку сільськогосподарської галузі. Цінність видання полягає у використанні автором значного джерельного масиву українських, російських та зарубіжних документів. Праця вміщує сім додатків, у яких висвітлений досвід роботи у Познані, Дрездені, Лейпцигу, Ніжині та Харкові.

На початку XX ст. імперія занурюється у вир реформ та революцій. В цей час готуються нові видання з різним поглядом на столипінську реформу. Серед них М.П. Огановський економіст-аграрник, автор брошур з аграрних питань, критик столипінських нововведень. У 1913 р. невелика за обсягом праця «Наделение земель помещичьих крестьян» отримала премію у конкурсі, проведеному Московським товариством грамотності до 50-річчя визволення селян за глибокий зміст та цікавий виклад. Книгу прикрашає видавничка марка у вигляді овалу з написом «Задруга». У 1897 р. виникло Всеросійське товариство цукрозаводчиків як керівний центр організації української промисловості (Київ). Впродовж 20 років діяльність товариства була активною та різноплановою. У Києві 1905 р. товариство підготувало й видало ґрунтовні звіти з досвіду роботи землевласників з вирощування буряку «Труды сети опытных полей...», які містять унікальний матеріал щодо результатів їх діяльності.

До мемуарної літератури слід віднести книги німецького барона, дослідника аграрних відносин Прусії та Росії А. Гакстгаузена та публіциста-народника, агрохіміка О.М. Енгельгардта. У 1843 р. А. Гакстгаузен здійснив подорож землями Російської імперії, побував в Україні, зокрема у Харківській, Катеринославській, Херсонській, Київській та інших губерніях. Результатом цієї експедиції став вихід у 1870 р. книги «Исследования внутренних отношений народной жизни и в особенности сельских учреждений России. Т. 1» у перекладі з німецької. Нашу увагу привернув XIX розділ (с. 460), в якому мова йдеться про відвідування Катеринослава, селища Губініха (стан та мешканці) та переїзд до Хортиці (характеристика життєдіяльності німецьких колоній на Півдні України).

У 1882 р. побачило світ видання О.М. Енгельгардта «Из деревни», підготовлене у формі листування. Одинадцять листів дають уявлення про картини селянського побуту, окремі постаті, дворянське життя та благоустрій у XIX ст., розвиток приватного землеволодіння, історію поміщицького маєтку. Автор був відомим земським діячем та Почесним попечителем Катеринославської класичної гімназії у 1883-1886 рр. [4, с. 326]. Корисний досвід роботи у сільському господарстві містить праця земського діяча, дворянина, досвідченого землевласника Саратовської губернії М.О. Павлова «Записки землевладельца» (1915 р.). Накопичені знання та практичні навички ведення господарства автор передає у книзі молодому поколінню фахівців, про що свідчить присвята «молодым хозяевам».

У бурхливому 1905 р. купець Е.Д. Мягков у Москві відкрив видавництво «Колокол». Як людина прогресивних поглядів, він підтри-

мував зміни, нові політичні умови, пов'язував майбутнє з впровадженням нового соціально-економічного устрою. Метою свого видавництва він вважав підготовку та поширення книг нових авторів з різних галузей знань. Відомими є започатковані Е.Д. Мягковим дві книжкові серії. Так, перший «Первая библиотека» 27 випуск був присвячений висвітленню нагальних аграрних питань та складався з невеличких праць Н. Рожкова, П. Маслова, І. Наумова, які висловлювали критику на адресу столипінської реформи.

У 1911 р. побачила світ книжка невеликого формату (10 см на 14 см) під назвою «К воле». Це поетична збірка, що вміщує пісні, памфлети, казки, анекдоти, прислів'я, драми та комедії присвячені темі кріпацтва. Цінність зібраного фольклорного матеріалу полягає у тому, що частину його раніше було заборонено і опубліковано уперше. Такий цікавий задум припав на думку вченому-літературознавцю, укладачу збірки М.Л. Бродському. Варто додати, що М.Л. Бродський викладав літературу у Катеринославі (1904–1907 рр.).

Аграрна галузь підтримувалась та розвивалась і в Катеринославській губернії, свідками чого виступають місцеві видання 1910-х рр. XX ст. Катеринославський діяч, агроном за фахом А.В. Гертопан за підтримки Губернського земства підготував брошуру «Кукуруза и сорго» з детальним описом процесів вирощування цих культур у господарствах Катеринославської губернії. Книга є корисною наявністю 41 малюнка, що доповнюють текст додатковою візуальною інформацією. У 1912 р. у конкурсі Катеринославського губернського земства видання було відзначено першою премією.

З метою дослідження українських дворянських родів, поміщицьких маєтків з розвиненою структурою унікальним є невеличкий за обсягом, але цінний за змістом огляд Воскресенського маєтку М.О. Телесницької, яке знаходилося у Павлоградському повіті Катеринославської губернії (1910 р.). Сільське господарство Катеринославщини було широко представлено на Південно-Російській Обласній виставці 1910 р., що підтверджують друковані звіти фахівців тваринництва та рослинництва. Видання підготовлені у відомій у місті друкарні К.А. Андрущенка (1911 р.) за авторства В.А. Васильєва, старшого фахівця сільськогосподарського відділу губернії.

Таким чином, використання значного комплексу друкованих джерел, що зберігаються у бібліотечних книжкових колекціях XIX – початку XX ст. та є бібліографічною рідкістю, допомагає поглибленому вивченню шляхів зародження та розвитку аграрної історії України.

Бібліографічні посилання

1. Библиография естественнонаучной, технической и сельскохозяйственной литературы / под ред. М.П. Бронштейн. – М., 1971. – 317 с.
2. Ворончук І.О. Новицький Іван Петрович / І. О. Ворончу // Енциклопедія історії України. – К., 2010. – Т. 7: Мл-О. – С. 452–453.
3. Каракоз О.О. Історія книги: підручник / О. О. Каракоз. – К., 2018. – 360 с.
4. Локоть Ф. Столетие Екатеринославской классической гимназии, 1805-1905: краткий исторический очерк / Ф. Локоть. – Екатеринослав, 1908. – 386 с.
5. Лучка Л.М. Сільськогосподарська література у фондах катеринославських бібліотек другої половини XIX–початку XX ст. / Л. М. Лучка // Формування загальнолюдських та патріотичних цінностей у студентської молоді: матеріали регіональної наук.-практ. конф. –Дн–петровськ, –2015. –С. 240-245.
6. Пойда Д.П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.) / Д.П. Пойда. –Дн-петровск, 1960. – 488 с.
7. Юрчишин В.В. Аграрна політика в Україні на зламах політичних епох: іст.-соц.- економ. Нариси / В. В. Юрчишин. – К., 2009. – 366 с.
Надійшла до редколегії 29.10.2018.

УДК 1:930.19 (043.5)

С. Ш. Айтов

*Дніпропетровський національний університет
залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна*

АГРАРНА ІСТОРІЯ У МІЖДИСЦИПЛІНАРНОМУ ПРОСТОРІ

Дана праця присвячена аналізу потенціалу міждисциплінарного діалогу аграрної історії із широким колом наук із різних сфер пізнання. Він надає цій історичній дисципліні статус однієї із засадничих у системі історичних наук.

Ключові слова: аграрна історія, міждисциплінарний діалог, науковий простір, історичне пізнання, наукові дисципліни.

Данная работа посвящена анализу потенциала междисциплинарного диалога аграрной истории с широким кругом наук из разных сфер познания. Он придаёт этой исторической дисциплине статус одной из основополагающих в системе исторических наук.

Ключевые слова: аграрная история, междисциплинарный диалог, научное пространство, историческое познание, научные дисциплины.

This work is devoted to the analysis of the study of interdisciplinary dialogue of agrarian history with a wide range of sciences from different

spheres of cognition. It gives there historical disciplines the status of one of the fundamental in the system of historical sciences.

Key words: agrarian history, interdisciplinary dialogue, scientific space, historical cognition, scientific disciplines.

Аграрна історія є однією із найбільш складних та багатоаспектних складових у структурі історичного пізнання. Предмет даної гілки історичної науки об'єктивно сприяє її широкому когнітивному діалогу із спектром наукових дисциплін, які належать до різних сфер знання. Серед останніх можна виокремити суто історичні науки, природничі, соціальні та «глобалістичні» дисципліни.

Серед історичних дисциплін, які пов'язані із аграрною історією можна відзначити, зокрема, економічну історію, політичну та соціальну історію, історичну антропологію. Економічна історія досліджує усю сукупність відповідних відносин, у тому числі і у сфері сільського господарства. Політична історія аналізує виникнення та розвиток політичних відносин та систем, які базувались на економічній основі різних типів господарювання, зокрема, аграрних та відповідних їм засад матеріальної культури. Соціально-історичні студії орієнтовані на вивчення суспільних систем минулих епох, котрі зосновувались на економічному ґрунті, масовій психології та духовній культурі, переважно сформованих у просторі аграрних відносин. Історична антропологія реконструює та вивчає ментальність суспільств минулого, значною мірою, аграрних. Аграрне суспільство Раннього Середньовіччя, за думкою М. Блока, стало основою ментально-культурної матриці сучасної Європи [1, с. 18].

Природничі науки, які пов'язані із аграрною історією, представлені фізичною географією кліматологією та «соціально-антропологічною» географією. Фізична географія досліджує комплекс природничих чинників, які визначають економічні системи аграрних суспільств минулого. Кліматологія конкретизує аналіз природничих факторів у розвитку різних форм сільсько-господарчих відносин. «Соціально-антропологічна» географія вивчає культурні та ментальні аспекти взаємодії суспільств минулих часів, зокрема аграрних, та сучасності із природою. Когнітивний діалог аграрної історії із природничими науками відповідає цілісному, глобальному баченню історичних процесів, про яке писав Ф. Бродель [2, с. 7].

У числі соціальних наук, які корелюють із проблемним полем аграрної історії, слід виокремити етнологію, етнічну психологію та соціальну психологію. Етнологія орієнтована на вивчення матеріальної та духовної культури переважно архаїчних, аграрних протосуспільств та суспільств. Етнічна психологія досліджує ментальність суспільств,

про які йшлося вище. Соціальна психологія аналізує психічні засади суспільств головним чином Нового Часу, у яких аграрна економічна складова та відповідні норми соціально значущої поведінки й духовної культури займали суттєве місце.

«Глобалістичні» науки мають на меті дослідження історичних та соціально-економічних й політичних процесів у всесвітньому вимірі. До них можна віднести «глобальну історію», історичну глобалістику та геополітику. «Глобальна історія» вивчає динаміку минулих епох через кореляцію розвитку суспільств різноманітних соціально-економічних та ментально-культурних типів, значною мірою аграрних. Відповідно до власних наукових завдань вона широко застосовує полідисциплінарні студії [3, с. 13], що суттєво сприяє діалогу «глобальної» та аграрної історії. Історична глобалістика осмислює передумови створення, генезу та етапи побудування сучасного глобалізованого світу. Аграрні суспільства були основою процесів «протоглобалізації» переважно у період Нового Часу. Геополітика досліджує процеси впливу географічних чинників та сформованих на їх основі соціально-економічних устроїв, зокрема аграрних, на світову політичну динаміку.

Отже, аграрна історія виявляє великий потенціал міждисциплінарного діалогу із широким колом наук із різних сфер пізнання. Така когнітивна властивість об'єктивно надає даній історичній дисципліні статус однієї із засадничих у структурі системи наук про минуле.

Бібліографічні посилання

1. Блок М. Феодальне суспільство; [пер. с фр.] / М. Блок. – К.: Видавничий дім «Всесвіт», 2002. – 526 с.
2. Бродель Ф. Что такое Франция? / Ф.Бродель. – В трех томах. – Кн.1; [пер. с фр.]. – М.: Изд-во Сабашниковых, 1994. – 406 с.
3. Орлова Т. В. Історія сучасного світу / Т. В. Орлова. – К.: Знання, 2008. – 554 с.

Надійшла до редколегії 06.11.2018.

УДК 378.4.093.5(477.63)ДНУ

В. Д. Мирончук, В. Ю. Медяник

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Університет імені Альфреда Нобеля

ПЕРШІ ПОВОЄННІ ВИПУСКИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ДЕРЖУНІВЕРСИТЕТУ (1945-1946 рр.)

У статті розглянуто перші повоєнні випуски істориків, визначено їх національний склад, проаналізовано навчальну і наукову роботу – державні іспити, захист дипломних робіт та розподіл випускників 1945-1946 рр.

Ключові слова: студент, історичний факультет, Д. Ф. Красицький, іспит, дипломна робота, рецензія.

В статье рассмотрены первые послевоенные выпуски историков, определен их национальный состав, проанализирована учебная и научная работа – государственные экзамены, защита дипломных работ и распределение выпускников 1945-1946 гг.

Ключевые слова: студент, исторический факультет, Д.Ф. Красицкий, экзамен, дипломная работа, рецензия.

The article considers the first post-war issues of historians, determines their national structure, and analyzes academic and scientific work - the state examinations, defense of diploma works and distribution of 1945-1946 graduates.

Keywords: student, historical faculty, D.F. Krasitskiy, exam, diploma work, review.

У жовтні 2018 р. Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара відзначив знаменну дату – 100-річчя від часу свого заснування й поступового перетворення на один із провідних вузів сучасної України. Ця пам'ятна подія стала своєрідним поштовхом для написання даної розвідки, яка присвячена одному з маловивчених сюжетів – першим випускам істориків 1945–1946 рр., крізь призму яких віддзеркалюється діяльність факультету у повоєнний час.

Джерельну базу дослідження склали переважно документи Архіву й Музею історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара та відділу рідкісної книги Наукової бібліотеки університету, які вперше вводяться до наукового обігу. Це, передусім, особиста справа доцента Дмитра Філімоновича Красицького, протоколи засідань Державної екзаменаційної комісії 1944/1945 та

1945/1946 н. рр., дипломні роботи студентів, відгуки наукових керівників, рецензії та характеристики викладачів історичного факультету.

Після визволення Дніпропетровська від нацистської окупації в листопаді 1943 р. відновлюються заняття па історичному факультеті Дніпропетровського державного університету. 6 листопада 1943 р. була прочитана перша післявоєнна університетська лекція на геолого-географічному факультеті, на якій було присутнє керівництво вузу, декани факультетів, представники громадськості та військових підрозділів, які звільнили м. Дніпропетровськ. Заняття на інших факультетах розпочалися 20 листопада 1943 р. Вони проводилися нерегулярно, не було стабільного розкладу занять, факультети ще не повністю були укомплектовані науково-педагогічними кадрами [11, с. 123].

У той час історичний факультет був розташований у колишньому дохідному будинку Д.Т. Мізка по вулиці Шевченківській. Історики розміщувалися на другому поверсі [13, с. 54–55]. Посаду декана займала завідувачка кафедри загальної історії Надія Леоніївна Ладженська (1939–1941 рр.) і завідувач кафедри історії народів СРСР Дмитро Филімонович Красицький (1943–1946 рр.), який одночасно працював проректором ДДУ з навчально-наукової роботи (1943–1944 рр.) [35, арк. 2].

Перша згадка про Д.Ф. Красицького була знайдена авторами у відділі рідкісної книги Наукової бібліотеки ДНУ імені Олеся Гончара, де зберігається 6 дипломних робіт випускників історичного факультету 1945 р., відгуки наукових керівників та рецензії викладачів. Серед них – 2 рецензії завідувача кафедри історії народів СРСР Д.Ф. Красицького, який нерідко підписував документацію як «завідувач кафедри історії народів СРСР та України» [2; 21]. Згодом у Музеї історії ДНУ імені Олеся Гончара була виявлена особиста справа кандидата історичних наук, доцента Дмитра Филімоновича Красицького, де міститься не відома раніше інформація щодо його науково-педагогічної діяльності в ДДУ та історичному музеї імені Д.І. Яворницького.

Д.Ф. Красицький народився в 1901 р. у родині селян-бідняків в с. Зелена Діброва па Черкащині. У 1924 р. закінчив Київський інститут народної освіти. У 1925–1927 рр. заочно навчався в Комуністичному університеті імені Я.М. Свердлова. У роки радянсько-німецької війни (1941 – листопад 1943 рр.) перебував у лавах Червоної армії, де отримав звання майора, за проявлену мужність та героїзм Дмитро Филімонович був нагороджений орденом «Червоної Зірки» [37, арк. 1].

У характеристиці від 20.11.1946 р., яку підписав ректор держуніверситету Л.І. Сафронів, йде мова про те, що з 1 листопада 1943 р. по 1 березня 1946 р. Дмитро Филімонович працював у ДДУ доцентом і

завідувачем кафедри історії народів СРСР. Зазначалось, що він викладав лекції «хорошим, популярним языком на высоком теоретическом уровне», користувався авторитетом серед колег і студентів університету, часто виступав з лекціями перед трудящими міста та області [37, арк. 1]. У цей же період Дмитро Филимонович працював директором Дніпропетровського історичного музею імені Д.І. Яворницького. У 1944 р. він організував і очолив етнографічну експедицію по Дніпру, до якої увійшли наукові співробітники музею і п'ять студентів ДДУ. У звіті про цю експедицію Д.Ф. Красицький підкреслює, що за п'ятнадцять днів під час пішої подорожі від Дніпропетровська до Запоріжжя було виявлено 700 знахідок, з них – 500 унікальних. Вони стали підґрунтям для запланованих трьох публікацій: 1) «Понад Дніпром» (Д. Красицький); 2) «Кромлехи середньої течії Дніпра» (М. Карлов); 3) «Слов'янські кладовища на березі середньої течії Дніпра» (Д. Красицький, С. Нокельський) [8, арк. 4]. На жаль, особиста справа Д.Ф. Красицького не дає інформації про його подальший життєвий шлях. Є лише довідка від 19 вересня 1947 р. про його роботу в ДДУ з 01.11.1943 р. по 01.03.1946 р., яка завірена печаткою й особистим підписом секретаря заповідника «Києво-Печерська Лавра» Левченком [36, арк. 3].

Як надалі склалася доля Д.Ф. Красицького? У 1946 р. він оселився в Києві. Працював директором, а згодом – заступником директора з наукової роботи будинку-музею Т.Г. Шевченка. 23 роки був членом редколегії журналу «Людина і світ», членом методичної ради товариства «Знання», надрукував більше 500 статей і нарисів з літературознавства та шевченкознавства. Помер у 1989 р. Похований у Києві [7, с. 3–4].

Як свідчать документи Архіву ДНУ імені Олеся Гончара, у 1944/1945 н. р. кількість студентів-випускників історичного факультету складала 16 чоловік, з яких 15 – жіночої та 1 – чоловічої статі. За віковою ознакою то були люди від 23 до 26 років, які народилися в період з 1919 по 1923 рр. [34, арк. 1].

За національним складом студенти розподілялися наступним чином – 6 українців (Блох Євген Романович, Вербова Ганна Гнатівна, Галаур Гана Никонорівна, Мінаєва Валентина Михайлівна, Передерій Зінаїда Михайлівна); 7 євреїв (Аркіна Маріанна Аронівна, Бляхер Берта Яківна, Винокурова Софія Борисівна, Глобус Сара Нафтулівна, Лілієнталь Сара Захарівна, Мазіна Роза Шувальовна, Столяр Фаня Шимовна); 2 росіян (Авілова Клавдія Федотівна, Кузнецова Лідія Гаврилівна); 1 полька (Барбурська Софія Іполитівна) [34, арк. 1–2].

На той час серед випускників було 4 члени та 1 кандидат у члени ВЛКСМ. П'ятеро дівчат були одруженими, проте їхні чоловіки в той час перебували на фронтах війни [34, арк. 1].

Відповідно до нормативних вимог того часу, перед дипломуванням студенти повинні були обов'язково складати державні іспити. Серйозним випробуванням для 16 випускників історичного факультету 1944/1945 н. р. став державний іспит з дисципліни «Історія СРСР», який відбувся 12 липня 1945 р. Головою ДКК був доцент І. Кропотва, екзаменатором – завідувач кафедри історії народів СРСР, кандидат історичних наук, доцент Д.Ф. Красицький [24, арк. 4].

Протоколи засідань ДЕК свідчать, що всі без винятку питання в білетах були сформульовані українською мовою, проте переважна більшість студентів давали відповіді російською. Екзаменаційний білет складався з трьох питань і хронологічно охоплював період від найдавніших часів до 1945 р. За результатами іспиту з 16 студентів оцінку «відмінно» отримали 7 осіб, «добре» – 5, а «задовільно» – 4 особи, що стало свідченням, в цілому, успішного рівня підготовки студентів [24, арк. 4–6].

За кілька днів на історичному факультеті відбувся захист студентських дипломних робіт, який тривав з 15 по 16 липня 1945 р. Ці роботи проливають світло на проблематику історичних досліджень того часу. Переважна більшість студентських наукових досліджень були присвячені актуальним питанням історії СРСР [25, арк. 7].

У відділі рідкісної книги Наукової бібліотеки ДНУ імені Олеса Гончара збереглися дипломні роботи випускників 1945 р., керівниками й рецензентами яких були викладачі кафедри історії народів СРСР. Це, зокрема, дипломні роботи К. Авілової «Реформи Петра І» (відгук – старш. викл. М. Облапенко, рецензія – доц. Д.Ф. Красицький) [1; 18; 33], Л.І. Вербової «Иван Грозный» (відгук – старш. викл. М. Облапенко, рецензія – старш. викл. М.Т. Байсара) [2; 20; 31], Н.С. Єфимової «Оборона Севастополя» (відгук – к. і. н. О. Михайлов, відгук–рецензія доц. Д.Ф. Красицький) [3; 16; 22], Л.Г. Кузнєцової «Дипломатия Российской империи в XVIII в.» (відгук – доц. М.І. Пухман, рецензія – старш. викл. І.І. Чупрун) [4; 19; 32], С.З. Лілієнталь «Внутреннее положение России накануне реформы 1861 г.» (відгук – к. і. н. О. Михайлов) [5; 17], З.М. Передерій «Отношения между Польшей и Россией с конца XVI до второй половины XVII вв.» (відгук – старш. викл. І.І. Чупрун, рецензія – к. і. н. О. Михайлов) [6; 21; 23] та ін.

Зазначимо, що свої зауваження рецензенти нерідко висловлювали у вигляді своєрідних побажань, що надавало студентам можливість справжнього захисту, демонстрації своїх фахових знань і навичок.

Крім оцінок «отлично», «хорошо», «посредственно» зустрічається одна оцінка «плохо», яку отримала студентка Бляхер Б.Я. за роботу «Крестьянские войны XVII–XVIII вв.», що не дало їй можливості вчасно отримати диплом про закінчення історичного факультету ДДУ [25, арк. 7зв.].

Перший повоєнний випуск історичного факультету відбувся в липні 1945 р. Дипломи про закінчення Дніпропетровського державного університету отримали 16 осіб. Серед них – три дипломи з відзнакою (В.М. Мінаєва, З.М. Псередерій, Р.Ш. Мазіна). Семи випускникам була присвоєна кваліфікація «учитель средней школы, преподаватель вуза, научный сотрудник», семи – «учитель средней школы, преподаватель вуза», а двом – «учитель средней школы» [34, арк. 2].

24 липня 1945 р. відбувся розподіл випускників історичного факультету. Для роботи в середніх навчальних закладах Дніпропетровської та Сталінської областей було направлено по 3 особи, до Ворошиловградської області – 1, для науково-педагогічної роботи в Дніпропетровському державному університеті та Дніпропетровському обласному державному архіві – по 2 особи. Рекомендацію до Дніпропетровського індустріального технікуму та Історичного музею ім. Д.І. Яворницького отримали 2 особи. Трьом випускникам довелося залишити рідне місто й відповідно до розподілу працювати в Західній Україні та Молдавській РСР [30, арк. 2–3]. Другий повоєнний випуск істориків 1946 р. нараховував уже 45 чоловік, з яких було 35 дівчат та 10 хлопців. Збільшення кількості останніх пояснювалося демобілізацією з лав Червоної Армії у зв'язку із закінченням війни. Кваліфікацію «учитель средней школы, преподаватель высшей школы» отримало 16 осіб, а «учитель средней школы» – 29 осіб [28, арк. 22–24].

Навчання й наукова робота студентів–істориків у повоєнні роки поєднувалися з дозвіллям. Можливостей для самореалізації та розкриття творчих здібностей для молоді тих часів було достатньо. Починаючи з 1945 р., в ДДУ постійно зростала кількість колективів художньої самодіяльності, діяли драматичний та хоровий гуртки, гурток художнього читання, духовий оркестр [11, с. 130].

По-різному склалося життя випускників історичного факультету тих непростих, буремних років. Війна позначилася на долі кожного з них. Переважна більшість випускників назавжди втратили близьку людину – вірного супутника життя, члена родини або друга. Та незважаючи на те, що доля немилосердно порозкидала їх по різних куточках багатонаціональної країни, в непростих умовах післявоєнної відбудови народного господарства вони мужньо й стійко продовжували працю-

вати на педагогічній ниві, сіяли мудре й вічне в душах підрастаючого покоління.

Бібліографічні посилання

1. Дипломная работа студ. IV курса исторического факультета ДГУ К. Авиловой «Реформы Петра I» (1945 г.) // Відділ рідкісної книги Наукової бібліотеки ДНУ імені Олесея Гончара. – Ф. 1, оп. 1, спр. 1, арк. 1–2.
2. Дипломная работа студ. IV курса исторического факультета ДГУ Л.И. Вербовой «Иван Грозный» (1945 г.) // Відділ рідкісної книги Наукової бібліотеки ДНУ імені Олесея Гончара. – Ф. 1, оп. 1, спр. 3, арк. 1–2.
3. Дипломная работа студ. IV курса исторического факультета ДГУ Н.С. Ефимовой «Оборона Севастополя 1854-1855 гг.» (1945 г.) // Відділ рідкісної книги Наукової бібліотеки ДНУ імені Олесея Гончара. – Ф. 1, оп. 1, спр. 4, арк. 1–2.
4. Дипломная работа студ. IV курса исторического факультета ДГУ Д.Г. Кузнецовой «Дипломатия Российской империи в XVIII в.» (1945 г.) // Відділ рідкісної книги Наукової бібліотеки ДНУ імені Олесея Гончара. – Ф. 1, оп. 1, спр. 6, арк. 1–2.
5. Дипломная работа студ. IV курса исторического факультета ДГУ С.З. Лилинталь «Внутреннее положение России накануне реформы 1861 года» (1945 г.) // Відділ рідкісної книги Наукової бібліотеки ДНУ імені Олесея Гончара. – Ф. 1, оп. 1, спр. 7, арк. 1–2.
6. Дипломная работа студ. IV курса исторического факультета ДГУ З.М. Передерий «Отношения между Польшей и Россией с конца XVI до второй половины XVII вв.» (1945 г.) // Відділ рідкісної книги Наукової бібліотеки ДНУ імені Олесея Гончара. – Ф. 1, оп. 1, спр. 9, арк. 1–2.
7. Дмитро Филимонович Красицький // Літературно мистецький вєрнісаж Черкашини: метод.–бібліогр. матер. – Вип. 9. – Черкаси, 2011. – С. 3–5.
8. Днепропетровскому государственному университету – 70 лет / под ред. В.Ф. Присяжкова. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1988. – 88 с.
9. Звіт експедиції по Дніпру під керівництвом Д.Ф. Красицького 1944 р. // Музей історії ДНУ імені Олесея Гончара. – Ф. 1, оп. 1, спр. 10, арк. 4.
10. Історія Дніпропетровського національного університету / ред. кол.: М.В. Поляков (гол.) та ін. – 3-тє вид., переробл. і доповн. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2003. – 232 с.
11. Історія Дніпропетровського національного університету імені Олесея Гончара / ред. кол.: М.В. Поляков (гол.) та ін. – 4-тє вид., переробл. і доповн. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2008. – 308 с.
12. Історія Дніпропетровського університету / відп. ред. В.Ф. Присяжков. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1993. – 240 с.
13. Ковалева И. Жизнь проведенная в могиле: Исповедь археолога / И. Ковальова. - Днепропетровск: АРТ-ПРЕСС, 2008. – 192 с.
14. Мирончук В.Д. Добре слово про найстарішу кафедру ДНУ / В.Д. Мирончук // Бористен. – 2011. – № 10. – С. 28–29.
15. Мирончук В.Д. Праонук Кобзаря Дмитро Красицький на історичному факультеті ДДУ / В.Д. Мирончук, В.Ю. Медяник // Бористен. – 2012. – № 2. – С. 12–13.

16. Отзыв на дипломную работу студентки IV курса исторического факультета Н.С. Ефимовой «Оборона Севастополя 1854–1855 гг.» к. и. н. А. Михайлова от 29.06.1945 г. // Відділ рідкісної книги Наукової бібліотеки ДНУ імені Олеса Гончара. – Ф. 1, оп. 1, спр. 4, арк. 1.

17. Отзыв на дипломную работу студентки IV курса исторического факультета С.З. Лилиенталь «Внутреннее положение России накануне реформы 1861 года» к. и. н. А. Михайлова от 15.07.1945 г. // Відділ рідкісної книги Наукової бібліотеки ДНУ імені Олеса Гончара. – Ф. 1, оп. 1, спр. 7, арк. 1.

18. Отзыв о дипломной работе К. Авилловой «Реформы Петра I» старш. преп. М. Облапенко от 27.07.1945 г. от 30.06.1945 г. // Відділ рідкісної книги Наукової бібліотеки ДНУ імені Олеса Гончара, ф. 1, оп. 1, спр. 6, арк. 1.

19. Отзыв о дипломной работе Л.Г. Кузнецовой «Дипломатия Российской империи в XVIII в.» доц. М.И. Шухмана от 30.06.1945 г. // Відділ рідкісної книги Наукової бібліотеки ДНУ імені Олеса Гончара. – Ф. 1, оп. 1, спр. 6, арк. 1.

20. Отзыв о дипломной работе А.Г. Вербовой «Иван Грозный» старш. преп. М. Облапенко от 30.06.1945 г. // Відділ рідкісної книги Наукової бібліотеки ДНУ імені Олеса Гончара. – Ф. 1, оп. 1, спр. 6, арк. 1.

21. Отзыв о дипломной работе З.М. Передерий «Отношения между Польшей и Россией с конца XVI до второй половины XVII вв.» старш. преп. И.И. Чупрун от 15.07.1945 г. // Відділ рідкісної книги Наукової бібліотеки ДНУ імені Олеса Гончара. – Ф. 1, оп. 1, спр. 6, арк. 1.

22. Отзыв-рецензия о работе ст-ки IV курса истор. ф-та ДГУ Нины Сергеевны Ефимовой на тему «Оборона Севастополя 1854-1855 гг.» зав. каф. истории народов СССР, доц. Д. Красицкого от 07.07.1945 г. // Відділ рідкісної книги Наукової бібліотеки ДНУ імені Олеса Гончара. – Ф. 1, оп. 1, спр. 4, арк. 1.

23. Отзыв-рецензия на дипломную работу студентки IV курса исторического факультета З.М. Передерий «Отношения между Польшей и Россией с конца XVI до второй половины XVII вв.» к. и. н. А. Михайлова от 15.07.1945 г. // Відділ рідкісної книги Наукової бібліотеки ДНУ імені Олеса Гончара. – Ф. 1, оп. 1, спр. 6, арк. 1–2.

24. Протокол № 2 заседания Государственной экзаменационной комиссии исторического факультета Днепропетровского госуниверситета от 12.07.1945 г. Экзамен по дисциплине «История СССР» // Архів ДНУ імені Олеса Гончара. – Ф. 1, оп. 1–ос, спр. 53, арк. 4–6.

25. Протокол № 3 заседания Государственной экзаменационной комиссии исторического факультета Днепропетровского госуниверситета по защите дипломных работ от 16.07.1945 г. // Архів ДНУ імені Олеса Гончара. – Ф. 1, оп. 1–ос, спр. 53, арк. 7.

26. Протокол № 4 заседания Государственной экзаменационной комиссии по историческому факультету ДГУ от 24.06.1946 г. Экзамен по дисциплине «История СССР» // Архів ДНУ імені Олеса Гончара. – Ф. 1, оп. 1–ос, спр. 65, арк. 11–16.

27. Протокол № 6 заседания Государственной экзаменационной комиссии по историческому факультету ДГУ о присвоении званий выпускникам

ДГУ и определении квалификации от 23.07.1945 г. // Архів ДНУ імені Олеса Гончара. – Ф. 1, оп. 1–ос, спр. 53, арк. 8–9.

28. Протокол № 6 заседания Государственной экзаменационной комиссии по историческому факультету ДГУ от 27.06.1946 г. // Архів ДНУ імені Олеса Гончара. – Ф. 1, оп. 1–ос, спр. 65, арк. 22–24.

29. Протокол № 10 заседания Государственной экзаменационной комиссии по историческому факультету ДГУ от 30.06.1946 г. // Архів ДНУ імені Олеса Гончара. – Ф. 1, оп. 1–ос, спр. 65, арк. 26–27.

30. Реєстрація призначень на роботу випускників ДДУ 1944/1945 н.р. // Архів ДНУ імені Олеса Гончара. – Ф. 1, оп. 4, спр. 112, арк. 10.

31. Рецензия на дипломную работу студентки IV курса историч. ф-та ДГУ А.И. Вербовой по теме «Иван Грозный» ст. преп. кафедры истории народов СССР П. Байсары от 14.07.1945 г. // Відділ рідкісної книги Наукової бібліотеки ДНУ імені Олеса Гончара. – Ф. 1, оп. 1, спр. 3, арк. 1.

32. Рецензия на дипломную работу студентки IV курса Л.Г. Кузнецовой «Дипломатия Российской империи в XVIII в.» ст. преп. И. И. Чупруна // Відділ рідкісної книги Наукової бібліотеки ДНУ імені Олеса Гончара. – Ф. 1, оп. 1, спр. 6, арк. 1.

33. Рецензия о работе ст. К. Авиловой на тему «Реформы Петра» зав. каф. истории народов СССР, доц. Д. Красицкого от 15.07.1945 г. // Відділ рідкісної книги Наукової бібліотеки ДНУ імені Олеса Гончара. – Ф. 1, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

34. Список студентов выпускников за 1944/45 учебный год // Архів ДНУ імені Олеса Гончара. – Ф. 1, оп. 1–ос, спр. 57, арк. 57.

35. Справка доц. Красицкому Д.Ф. от 21 января 1944 г. // Музей історії ДНУ імені Олеса Гончара. – Ф. 1, оп. 1, спр. 10, арк. 2.

36. Справка тов. Красицкому Д.Ф. от 19 сентября 1947 г. // Музей історії ДНУ імені Олеса Гончара. – Ф. 1, оп. 1, спр. 10, арк. 3.

37. Характеристика на доцента Красицкого Дмитрия Филимоновича // Музей історії ДНУ імені Олеса Гончара. – Ф. 1, оп. 1, спр. 10, арк. 1.

Надійшла до редколегії 25.10.18.

НАШІ АВТОРИ

Айтов Спартак Шалвович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та соціології Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна.

Архірєйський Дмитро Володимирович – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії.

Берестень Юрій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, соціології та історії Дніпровського державного аграрно-економічного університету.

Берестовий Андрій Іванович – кандидат історичних наук, викладач суспільних дисциплін Черкаського художньо-технічного коледжу.

Булах Артур Володимирович – студент історичного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Бурмага Володимир Петрович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри східноєвропейської історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Гандрабура Наталя Ярославівна – кандидат історичних наук, вчитель історії Криворізької загальноосвітньої школи I – III ступенів № 29.

Говоруха Владислав Анатолійович – магістр історії, аспірант кафедри східноєвропейської історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Довбня Ольга Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент, тимчасово не працює.

Дяченко Ольга Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри східноєвропейської історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Єресько Вікторія Олександрівна – студентка історичного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Забірня Жанна Борисівна – вчитель вищої категорії історії та права КЗО «НВК №57» ДМР.

Іваненко Валентин Васильович – доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, проректор Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара з науково-педагогічної роботи у сфері гуманітарної освіти та виховання молоді.

Кабанов Віктор Іванович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри східноєвропейської історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Кривчик Геннадій Георгійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна.

Лучка Людмила Миколаївна – кандидат історичних наук, заступник директора Наукової бібліотеки Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Медяник Вадим Юрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та міжнародних відносин Університету імені Альфреда Нобеля.

Мирончук В'ячеслав Дмитрович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри східноєвропейської історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Михайлюк Олександр Володимирович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри документознавства та інформаційної діяльності Національної металургійної академії України (м. Дніпро).

Нікілев Олександр Федорович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Орищенко Роман Михайлович – аспірант кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Пасічна Юлія Григорівна – кандидат історичних наук, фахівець І категорії відділу аспірантури Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Присяжнюк Юрій Петрович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Романець Наталя Радомирівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України та правознавства ДВНЗ «Криворізький державний педагогічний університет».

Світленко Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, заступник працівник освіти України, професор кафедри історії України, декан історичного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Сливенко В'ячеслав Альбертович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту та туристичного бізнесу Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Сніда Євгеній Олегович – кандидат історичних наук, доцент кафедри східноєвропейської історії, директор студентського містечка Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Стецкевич Віталій Вікторович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри інженерної педагогіки та мовної підготовки ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Шляхов Олексій Борисович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України та етнополітики Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО	3
Світленко С. І. Обриси повсякденності професора Д. П. Пойди.....	5
Кривчик Г. Г. Школа професора Пойди.....	13
Дяченко О. В. Селянство в уявленнях Олександра Кониського.....	20
Шляхов О. Б. Підприємницька діяльність селян Півдня України наприкінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах торговельного флоту Азово-Чорноморського басейну).....	26
Михайлюк О. В. Демографічні процеси в селах України в кінці XIX – на початку XX ст....	34
Берестень Ю. В. Катеринославська школа садівництва, городівництва та бджільництва: історія становлення та навчально-виробничої діяльності (1890–1908 рр.)..	42
Присяжнюк Ю. П., Орищенко Р. М. Українське селянство Наддніпрянщини першої третини XX ст.: нові дослідницькі перспективи.....	55
Берестовий А. І., Пасічна Ю. Г. Суспільно-політична активність селянства Черкащини в 1917 р.....	63
Сніда Є. О. Проблема церковного землеволодіння у відносинах катеринославського православного духовенства з українськими національними урядами (1917–1919 рр.).....	70
Архірейський Д. В. До причин більшовицько-селянського протистояння в Україні за доби «воєнного комунізму».....	76
Говоруха В. А. Діяльність Американської адміністрації допомоги (АРА) на Катеринославщині під час голоду 1921-1923 рр.....	89
Бурмага В. П. «Селянська психологія» червоноармійців «в об’єктиві» політорганів Червоної армії (початок 1920-х років).....	99
Сливенко В. А. Правоохоронні функції озброєних загонів комітетів незаможних селян в південноукраїнському селі на початку 1920-х рр.....	106
Єресько В. О. Образ села у фільмі О. Довженка «Земля».....	111
Іваненко В. В. Форсоване одержавлення аграрного сектора Дніпропетровщини та його силовий супровід кінця 1920-х – початку 30-х років.....	115

Романець Н. Р.	
Антиколгоспні виступи в Новомосковському районі Дніпропетровського округу на початковому етапі суцільної колективізації.....	124
Стецкевич В. В., Гандрабура Н. Я.	
«Аграрна реформа» нацистської окупаційної влади (1941–1944 рр.).....	137
Булах А. В.	
«Червоні партизани» і село в дзеркалі радянської і сучасної історіографії.	141
Нікілев О. Ф.	
Українське село повоєнної доби (середина 40-х – перша пол. 50-х рр. XX ст.): формування керівної ланки колгоспного виробництва.....	150
Довбня О. А.	
Сучасна вітчизняна історіографія репресивної політики Радянської держави щодо селянства УРСР у повоєнний період: регіональний аспект.....	158
Забірна Ж. Б., Кабанов В. І.	
Вивчення селянської реформи 1861 р. на уроках історії в радянській та сучасній школі.....	167
Лучка Л. М.	
Аграрна історія України XIX – початку XX ст. у фондів колекції університетської бібліотеки.....	175
Айтов С. Ш.	
Аграрна історія у міждисциплінарному просторі.....	180
Мирончук, В. Д., Медяник В. Ю.	
Перші повоєнні випуски історичного факультету Дніпропетровського держуніверситету (1945–1946 рр.).....	183
НАШІ АВТОРИ.....	191

Наукове видання

ПИТАННЯ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

*Матеріали дванадцятих наукових читань,
присвячених пам'яті Д. П. Пойди*

Українською мовою

Обкладинку виконано з використанням зображення картини
М. К. Пимоненка «Сінокіс»
(https://gallerix.ru/pic/_RUS/175870519/1697364549.jpeg)

Підписано до друку 16.11.2018 р. Формат 60х84/16. Папір друкарський.
Друк плоский. Ум. друк. арк. 11,9. Тираж 50. Замовлення № .

Видавництво «ПФ Стандарт-Сервіс»,
м. Дніпро, вул. Князя Володимира Великого, 2, оф. 48.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 3197 від 28.05.2008 р.